

МИЛАН А. ФОТИЋ

Изгубљени пут

ПРАВНО-ПОЛИТИЧКА И ИДЕОЛОШКА РАСПРАВА

І део

27-ми март 1941

Издање пишчево

1960

«Суштина драме људске, ма како страшни и болни били, нису догађаји који ток саме драме доноси пред нас, ни милиони живота, ни сузе, ни болови, ни штете, ни пустош — чак ни греси који ће се током те људске драме исплести.

Суштина драме то је ИЗГУБЉЕНИ ПУТ.

Суштина драме, то је трка за сенкама надутости нашег разума. Та надутост одвела нас је на беспуће и довела до руба пропасти».

*C'est pire qu'un crime... Fouché.
(Ово је теже него злочин...)*

УВОД

27-ог марта 1941 ујутру, Радио Београд објавио је једну необичну, важну и значајну вест, да је малолетни краљ Петар II збацио своје намеснике, узео власт у своје руке и мандат за састав владе поверио армиском ђенералу Душану Симовићу.

Иако је последњих дана марта владало једно напето расположење, па се могло свашта очекивати, многи слушаоци посумњали су у истинитост ове вести. Али, ускоро, и они су престали да сумњају када су преко радија чули глас младога Краља како чита своју прокламацију. Међутим, нити је Краљ збацио своје намеснике, нити је узео власт у своје руке, нити је поверио мандат Симовићу, а најмање да је читао на радију своју прокламацију. Све је то била лаж, превара, фалсификат, једна ретко дрска, гангстерски изведена мистификација од извесних лица, која су хтела, послуживши се недозвољено Краљевим именом, злоупотребивши поверену им државну силу, да обезбеде успех једног безумног, пустоловног и херостратског дела. Наиме, да сруше закониту владу и узму власт у своје руке, да откажу један међународни акт, који је наша влада морала потписати како би избегла рат и сигурну катастрофу; да изазову Хитлера да нас нападне, али не у циљу да са њиме ратују, већ само да «маркирају рат», тј. да га пусте да нам уђе у кућу, да је запали и уништи, а они да седну у авионе, да понесу са собом народну златну имовину и оду у свет да је тамо расипају.

Тако је дошао на свет и родио се 27-ми март.

Ђегови гворци и извршиоци мислили су, да је довољно да израде само један «политички план», па ће све на крају лепо да се сврши, а узвишеност њихових циљева, како су их они схватили, даје им право да се ставе изнад морала и права, да се послужи свим могућим средствима, да склоне путем силе и лукавства све што им стоји на путу, чак да могу да убију народ и отаџбину, у име чијег спаса они тврде да су ово дело предузели. Једно су само изгубили из вида, један општи закон, да се све оно што је створено на недељу, лаж и неваљалству, на крају скупо плаћа. Зар то не потврђују резултати 27-ог марта и сва беда и суровост данашњице?

Али, то наши 27-мо мартовци неће да виде, управо они неће да признају своју кривицу. Они и даље продужују да иду истим «изгубљеним путем». Под њиховим упливом, наша емиграција

још и даље живи у делиријуму 27-мо мартовске грознице, што ће рећи, под диктатуром лажи и завером ћутања. Лаж се проглашава истином, лудост мудрошћу, неваљалство врлином, а кукавичлук хероизмом. 27-ми март се слави као највећи национални празник. Образују се национална удружења под његовим именом. У томе се иде толико далеко да се 27-ми март назива «друго Косово», да се човек мора упитати, па јесу ли ови људи нормални? Јер како се може тврдити да је 27-ми март био један акт политичке мудрости за то што смо одбили Пакт, када смо само неколико дана доцније морали да молимо Хитлера за примирје и да потпишемо један далеко тежи акт — капитулацију? Како можемо тврдити да је 27-ми март наше «друго Косово», када на Косову све изгубе «што је било честито и миломе Богу приступачно», а 27-мог марта побегне све што није ваљало? Онај ко сравањује Косово са 27-мим мартом, тај не види да само блати нашу лепу и светлу историску прошлост. Како можемо идентификовати народ са оним уличним беспосличарима и кафанским бадавацијама-навијачима, који су 27-мог марта тек онда показали своју револуционарну кураж и изашли на улицу да се деру, када су видели да власти нема више, а који су само неколико дана доцније, када је почео рат, бежали безглаво и јурили за владом ка Црногорском Приморју, ширећи тако по земљи дух панике, пораза и капитулације? Међутим, честити српски сељак, иако је земља била преваром увучена у рат, иако није био позван, похитао је и овом приликом да тражи и да се јави у своју команду, у коју га нико није хтео примити. Онај ко идентификује наш народ, са овим дрекавцима и навијачима, он само вређа свој народ.

Истина, правдају се наши 27-мо мартовци, ми смо доживели пораз и пропаст, али «интервенција војске у зору 27-ог марта то није могла спречити, јер је пропаст и онако била на неизбежном путу и питање само од неколико дана, или недеља . . .» али «27-ми март је успео да спасе оно једино и најдрагоценије благо, које наш народ није никада губио у својој сиротињи и под ударцима недаћа: чист образ (професор Кнежевић). Безумно и срамно оправдање. Безумно, јер ово је исповедање доктрине еутаназије у политици»). Срамно, јер као што образ тела не можемо опрати у

1) Еутаназија-доктрина, која заступа гледиште у медицини, да лекар има право да убије свога болесника ако сматра да је смрт неизбежна, како би му олакшао болове. Овој доктрини противи се етика медицине, по којој је лекар до последњег тренутка дужан да спасе болесника од смрти. Еутаназију не дозвољава ни хришћанска религија својим схватањем живота. Једини Хитлер дозволио је законом еутаназију за неизлечиве умне болеснике, а професор Кнежевић применио је ову доктрину у политици на цео свој народ.

прљавој води, тако и образ части не можемо одбранити нечасним средствима.

Што су данас, и поред Хитлеровог пораза, против кога су наши 27-мо мартовци увукли земљу у рат, наш народ и земља пали у теже ропство од оног у коме смо били под Турцима, наши 27-мо мартовци и ту налазе оправдање. «И да смо остали при Пакту и да нас Хитлер није дирао, опет би дошао Стаљин», каже један бранилац 27-ог марта. «Све би се свршило на исти начин», каже један други. Бедна одбрана фатализмом претставника наше демократије, који су, онда када нам је Хитлер изјавио не само да нас неће напасти, већ нам је признао све оно што нам је дотле спорио, одбијали тај акт. А када нам Савезници, због којих смо одбили овај акт и ушли у рат, наређују да расправљамо о нашем државном уређењу и једностранно нас изручују комунистима, тада не само да се тај срамни и понижавајући акт не одбија, већ се прима, а доносиоцима овакве одлуке шаљу поздравни телеграми.

Разуме се, ако би се неко усудио да каже нешто против 27-мог марта, он је издајник, слуга окупаторов, квислинг, петоколонаш, фашиста. Њега треба ликвидирати, под слово «З» и кољашки нож.

Усталом, зашто данас жалити се. Свакако наша је пропаст тешка, али она је привремена. 27-ми март претставља један огроман морални капитал, он је био једна «морална атомска бомба» (Драшкових), који капитал када дође време општег обрачуна мора се богато исплатити.

На овакву одбрану безумља, наш би одговор био следећи:

Шта је привремено, а шта трајно, то је један релативан појам. Све је пролазно, па ће сигурно једном и ова несрећа проћи. Али има нешто што је несумњиво вечито, што нећемо никада видети и никада повратити. То су оне хиљаде и хиљаде најбољих синова нашег народа, као и толике моралне и материјалне вредности које улудо упропастисмо оваквим пустиловним делима наших 27-мо мартоваца.

Комунизам ће сигурно једног дана бити срушен сам по себи, или ратом, али у томе не лежи тежиште нашег проблема, већ тежиште проблема лежи у томе, да се ово зло не понови, да се излечимо од онога што нам је донело комунизам. Међутим, ми мислимо да се боримо противу комунизма, а у себи носимо његову клицу — бољшевизам, и то анархо-бољшевизам.

Из тих разлога ми морамо да се боримо против ове диктатуре лажи и завере ћутања, како би срушили заблуду која је створена о 27-мом марту. Јер ништа није опасније до живети и заснивати политику на историским заблудама. Нама је Први светски рат донео много, огромно више него што смо се надали, али када смо после толиких тешких жртава дошли на свој циљ, ми смо забора-

вили да се окренемо и да бацимо поглед уназад и да се упитамо: нисмо ли све то што смо добили исувише скупо платитли? На против, узело се да је то што смо урадили и жртвовали, тако требало да буде, да је било добро, корисно и лепо, па смо тако створили читаву легенду о демократији, режиму који је водио Србију у Првом светском рату и мит о Апису, који је Србију пре времена увукао у рат.

Такве кобне последице може да има заблуда о добивеном рату и победама, а колико тек може да буде опасна заблуда о поразу?

После Првог светског рата, сви немачки водећи људи, државници, политичари, дипломате, војници — упели су се из петних жила да докажу да Немачка не може бити крива зато што је прва започела рат и што је повредила неутралност Белгије, јер је до рата морало доћи услед политике заокружавања (*Einkreisung*) Немачке од стране сила Антанте. Исто тако, они су тврдили да немачка војска није била побеђена иако је морала да моли за примирје и да положи оружје, да до тога не би дошли да немачкој војсци није ударен нож у леђа из позадине (*Der Dolch in den Rücken*). Ова теза није могла имати успеха на страни, али је она код немачког народа створила заблуду о његовој невиносни и непобедивости. Зато када се нашао један манијак, који је обећао немачком народу да он неће више бити заокружаван, јер ће му он створити животни простор за хиљаду година и да ако води рат више неће бити побеђен, јер неће бити издаје из позадине, немачки народ поверио се овом човеку²⁾ па је овом приликом доживео потпуни пораз, а цела Немачка била је прегажена од Савезника. Немачки народ сада живи на далеко мањем простору од оног на коме је живео пре Другог светског рата, који је изгледао недовољан, па је зато ушао у рат. Али Немачка се дигла брзо од овог пораза и данас је најјача и најздравија сила у Европи с ове стране гвоздене завесе. Зашто? Не зато што је добила режим демократије, јер Немачка је исти имала и по Вајмарском уставу, већ зато што је немачки народ разумео несрећу која га је снашла, схватио своју кривицу и извукао поуку.

Ми смо, међутим, доживели из овога рата најтежу несрећу која се може замислити. Иако смо били на страни оних који су добили рат, у коме смо за њих све несебично жртвовали до потпуног самоуништења, ми смо доживели, да нам они намење тежу судбину од оне коју су наменили побеђеним Немцима. Па ипак,

2) 1932 године, Хитлер као кандидат за претседника Рајха добио је 13.600.000 гласова, или 37% од укупног броја уписаних гласача. Хитлер није дошао на власт одозго, већ благодарећи огромном броју гласача и кукавичлуку немачких демократских политичких странака.

наша емиграција неће то да види, да се упита зашто је до тога морало доћи и да схвати истину, да једини кривци ове наше неизмерне несреће јесу они, који су нашу земљу и наш народ без потребе, лукавством и силом увукли у рат. Она још и данас живи у делиријуму 27-мо мартовске грознице, диктатуре лажи и завере ћутања. Зато она није била у стању не само ништа да учини и да одговори улози коју је себи наменила, већ је доживела да је Тито туче онде где је она била најјача, а он најслабији, и то овде у Америци. Пре неколико година Американци су Тита сматрали за обичног гангстера, који је обарао њихове авионе и убијао њихове грађане, док данас он за њих претставља великог политичког чиниоца.

Зато, ако наша емиграција мисли и хоће да буде корисна својој земљи и своме народу, она мора претходно да се ослободи ових лажи и освети од заблуда у којима живи.

Томе циљу намењени су овн редови.

I

ТРОЈНИ ПАКТ

(25-ти март)

Пре него што се будемо упустили у оцену и критику 27-ог марта, потребно је да испитамо оно што је довело и било непосредни повод 27-ом марту.

Када је реч о Тројном пакту, (Пакт од 25-ог марта), иако нам је данас његова садржина позната, нико се до данас није потрудио, чак и они који су против 27-ог марта, да протумачи његову садржину и правно-политички значај. Зато још и данас, наши 27-мо мартовци могу смело да тврде «да је то био акт капитулације, националне срамоте и издаје који је, везујући нас за наше вековне непријатеље, а против наших савезника, који су се борили за слободу света и демократију имао само једну последицу, да паднемо, уништени од Сила Осовине, као осрамоћена жртва».

Шта је, дакле, значио Пакт од 25-ог марта?

Када је реч о Пакту и о 27-мом марту, увек се губи из вида једна битна и основна ствар, коју треба увек имати на уму, наиме *да трагичност наше политичке и војничке ситуације у марту 1941, није долазила отуда што смо приступили Пакту, већ зато што смо се ми у тим данима нашли потпуно сами, опкољени скоро са свих страна, од далеко јачих непријатеља, и по броју и по наоружању, који су кроз више од двадесет година водили противу нас парницу ревизионизма, покушавајући на све могуће начине да нам узму главу, па су сада били у могућности да то једним потезом учине.*

У моменту потписивања Пакта, ми смо личили на ону тврђаву, коју су непријатељи покушавали дуго времена да освоје и сада су успели да је потпуно опколе и да јој узму главне одбранбене форове. Посада слаба, недовољно наоружана, команданти неспособни и недоросли своме позиву, а грађанство завађено и поцепано. Остало је још само да непријатељ учини један мали напор, па да освоји тврђаву. Ми смо имали да бирамо: или да продужимо борбу, па да непријатељ освоји тврђаву, попали и опљачка град, побије његово становништво, а посаду одведе у ропство. Или да преговарамо са непријатељем и тако спасемо грађанство и војску од даљег убијања, а град од разарања, пустошења и плјачке. Непријатељ нам је сам понудио преговоре у овако тешкој ситуацији за

нас. Он је казао да неће са војском улазити у тврђаву, нити тражи да му посада преда оружје, ако пристанемо на његове услове. Ми смо на његове услове пристали и тако је дошло до Пакта.

Шта је Пакт значио? Каква је била његова садржина и правно-политичка важност? Какве нам је он политичке могућности пружао?

Да би на ова питања могли добити одговор, ми морамо имати у виду, каква је била наша међународно правно-политичка ситуација пре закључења Пакта; каква би била она и остала, да нисмо приступили Пакту, да са Пактом нисмо «прекинули нашу неутралност?»

Чињеница је, да је Пактом замењено правно-политичко стање које је дотле постојало између Југославије и Сила Пакта. На тај начин, Пактом је извршено оно што се у праву зове новација-пренов, када на место једног правног односа, који је постојао међу странкама, дође други, а то увек бива или када странке то изрично кажу у доцнијем уговору, или, ако не кажу, ако се то јасно види из одредаба доцнијег уговора, који је у супротности са одредбама ранијег уговора: *Qui certa jure contrahuntur contraria jure pereunt.* (Ако странке закључе један правни однос, тим актом оне поништавају противан правни однос).

А какав је био наш претходни правно-политички однос према силама потписницама Пакта?

Тај однос темељио се на уговорима о миру, на основу којих смо ми принудили те силе, да нам уступе један део њихове територије од којих смо ми, придруживши нашу, створили и образовали Југославију. Битна одлика уговора о миру лежи у томе, што су ти уговори створени путем принуде и што они само толико важе, уколико и докле постоји сила која их је створила. За њих се каже, да они сами у себи садрже право на ревизију, да оно што је путем силе одузето, на исти начин има право да се поврати. Зато се цео напор победничких сила састоји у томе, да одрже овај однос снага, а побеђених да тај однос поправе у своју корист. И цела наша историја од постанка Југославије била је борба противу ревизионизма. Она се није водила само за зеленим столом, то није био само хладни рат, већ је то био рат без званичне објаве рата, где су праштале бомбе, вршени атентати, на нашу територију упадале оружане банде, дизане побуне. У таквој борби пао је херојски и мученички краљ Александар, главни бранилац и творац Југославије. Усто, ми смо били разривани изнутра неслогом и нерешеним политичким питањима. Ми смо и изнутра и споља били главна мета комуниста. А све то помагала је Италија, која је у рушењу Југославије видела отварање пута за остварење њених империјалистичких циљева.

А сада да видимо шта је значио Пакт? Каква је његова садржина и правно-политичка важност?

Пре свега, у односу на саме Силе, које су га створиле: Немачку, Италију и Јапан, то је био један савез војнички, политички и економски, којим су оне хтеле да заведу у свету један нов поредак, који би одговарао њиховим освајачким намерама и циљевима, т. ј. да поробе свет, како каже професор Кнежевић. Што се тиче нас, ми смо били принуђени да истоме приступимо, али принудивши нас, Италија и Немачка дале су изјаву нотом „да потврђују своју одлуку да свагда поштују сувереност и територијалну целокупност Југославије».

Шта значи ова изјава?

Она значи не само одустанак од парнице ревизионизма, које су ове силе водиле против нас, већ одрицање од самог права, на основу кога су оне водиле парницу против нас. Сада, када су биле најјаче, оне су по слободној вољи признале оно, на шта смо их ми били принудили силом када смо од њих били јачи³⁾. После Пакта, нисмо се ми «везали» за Хитлера, већ се Хитлер обавезао према нама. Сада они више нису имали права да нам кажу: «Слушајте ви Југословени, 1919 ви сте, у друштву ваших савезника били јачи од нас, па сте нас принудили да вам уступимо један део наше територије, од којих сте ви, придруживши вашу, образовали Југославију. Сада смо ми јачи од вас и по оном истом основу — сили, по коме сте нас ви принудили да вам уступимо наше земље, по томе основу, ми имамо права да то узмемо сами натраг». Парница ревизионизма била је, дакле, окончана у нашу корист. Оно око чега смо се кроз више од двадесет година борили, сада смо добили, онда када су били сви изгледи да то изгубимо.

А какве су биле, и у чему, наше обавезе? Да ли то што смо добили нисмо исувише скупо платили?

Као што смо напред казали, Тројни пакт био је војни, политички и економски савез. Према томе, приступајући Пакту, имало би се узети да смо и ми били дужни да помажемо војнички, политички и економски Силе Пакта. Међутим, што се тиче наше војничке обавезе, њене границе биле су обележене нотама Немачке и Италије, у којима је *изрично речено*, да за време рата Владе Сила Осовинских неће тражити од Југославије да допусти пролаз или превоз њених трупа преко територије Југославије.

Шта значи ова изјава?

Она значи, да је Југославија имала права, да одбије сваки захтев Осовинских Сила, који би ишао преко ове границе, по оном познатом правилу у праву, да мања обавеза искључује самим тим већу обавезу. Онај који није дужан да плати дуг од 100 динара,

3) Италија је истина била наш савезник у Првом светском рату, али је она највише водила против нас парницу ревизионизма.

самим тим није дужан да плати дуг од 1000 динара. Када нисмо били дужни да допустимо пролаз и превоз Осовинских трупа преко наше територије, ми нисмо били, сами тим, дужни да помажемо Осовинске Силе у њиховим војним операцијама за време рата.

Професор Кнежевић покушао је у своме напису «Тројни пакт и кнез Павле» да обеснажи ову изјаву Осовинских Сила, позивајући се на једну необјављену — тајну ноту, потписану на дан 25-ог марта од стране Рибентропа, у којој стоји: «С обзиром на војну ситуацију, Немачка и Италија дају Југославији уверење, да у њих не постоји намера, да од Југославије траже војну помоћ...» По професору Кнежевићу, ових првих пет речи ноте: «С обзиром на војну ситуацију ...» «само су образложење зашто Хитлер нема намеру да од Југославије тражи војну помоћ; оне у исто време значе и ограничење и указивање на привременост те намере. Војну помоћ, које се Немачка није одрекла, она је била власна затражити чим по својој процени нађе да се војна ситуација изменила, а то је могло настати сваког часа наиласком нових противника . . . Трећа необјављена нота имала је за циљ да подвуче право Осовинских Сила на војну помоћ ...» каже професор Кнежевић.

Овакво резонување професора Кнежевића је натегнуто и неосновано.

Пре свега, као што смо напред казали, границе наше војне обавезе биле су обележене објављеном нотом Рибентропа. Према томе, када се у необјављеној, тајној ноти, говори о војној помоћи, онда се има узети, да се ова тајна нота односила на ону и онакву војну помоћ, чије су границе биле обележене у објављеним нотама Осовинских Сила, а наиме, да ми нисмо били дужни да дозволимо прелаз и провоз њихових трупа за време рата преко наше територије. А то даље значи, с обзиром на војну ситуацију, ми нисмо били дужни уопште да указујемо Силама Осовине ма какву војну помоћ, све до оног момента, када оне кажу да се војничка ситуација изменила. Чим би оне то казале, наша обавеза да им указујемо војну помоћ, имала би се кретати само у границама постављеним у објављеној ноти Рибентропа. Да је ово наше гледиште исправно, то се јасно види из следеће реченице необјављене ноте, коју је професор Кнежевић мудро прећутао, како би само његово резонување и тумачење испало исправно. А та реченица, коју је професор Кнежевић изоставио, гласи: *«Ако Југословенска Влада ма кад буде сматрала да је у њеном интересу да узме учешћа у војним операцијама Сила Тројног Пакта, остаје на вољи Југословенској Влади да учини потребне војничке договоре са Силама Тројног Пакта»*. Ова друга реченица необјављене ноте најбоље демантује и побија тврђење професора Кнежевића, јер се у њој на сасвим јасан начин поставља разлика између војне помоћи, коју је

Југословенска Влада била дужна да указује Силама Осовине, ако јој ове исту затраже, разуме се у границама у објављеној ноти, и учешћа у војним операцијама, које је остављено слободној оцени Југословенске Владе, ако нађе да је оно у њеном интересу. Да је учешће у војним операцијама Сила Пакта исто што и војна помоћ, као што мисли професор Кнежевић, онда зашто би било потребно да се у тајној ноти нарочито наглашава и истиче да се учешће у војним операцијама оставља оцени Југословенске Владе, да она реши да ли је у њеном интересу? То зна и види професор Кнежевић, али то је уобичајени занат овог 27-мо мартовског Гебелса да измишља и преиначава текстове на свој начин, онако како је њему то потребно. Он ко вели, «када сам могао да измислим Краљеву прокламацију од 27-ог марта и са њоме преварим народ, наредивши да се објави преко радија и претстави као да је сам Краљ чита, зашто онда да не могу да изоставим један део текста међународног уговора, како бих доказао исправност моје тезе».

Међутим, правни називи и термини нису важни за одређивање правне важности једног уговора, већ његова садржина. Може један уговор и носити назив војничког савеза, а у својој суштини не бити војни савез, а неки уговор бити по називу уговор о неутралности, па опет бити војнички савез по својој садржини. Формално, Југославија се могла сматрати као савезник Сила Осовине, зато што је потписала Пакт, иако није била дужна да пропусти провоз и прелаз Осовинских трупа преко своје територије. С друге стране, Шведска је била формално неутрална, док стварно, она је била дужна да указује већу помоћ Силама Осовине пропуштајући за време рата немачку војску преко своје територије.

Што се тиче наше политичке обавезе из Пакта, она се састојала у томе, што смо ми дали свој пристанак на онакав међународни поредак, какав су Хитлер и Мусолини имали намеру да заведу у свету, као и да према Силама Осовине водимо за време рата једну пријатељску политику.

Прва политичка обавеза била је чисто условне природе — *sub conditione*. Требало је претходно да Хитлер и Мусолини добију рат, па да наша обавеза ступи на снагу, а све дотле, она се има сматрати као свака условна обавеза, да не постоји. Али, да су Хитлер и Мусолини добили рат, а ми остали неутрални, поставља се питање, да ли бисмо ми тада могли да кажемо Хитлеру и Мусолинију: «Пардон, али ми то не признајемо што ви радите без нашег знања и питања, то за нас не важи». Ми немамо много илузија каква би нас судбина чекала да су победиле Силе Осовине и добиле рат онако како су оне планирале и намеравале. Међутим, у животу није ништа вечито и извесно. Увек се могу десити непредвиђени догађаји, који из основа мењају наше планове, предвиђања и претпоставке. Па зар зато није било боље

имати, за сваки случај, нешто у рукама, макар да је то «једно парче хартије» са потписом једног Хитлера, јер то парче хартије може постати и за њега, ако га прилике принуде, уговор. О нашој користи, у таквом случају, да и не говоримо.

Што се тиче друге политичке обавезе, да за време рата водимо према Силама Осовине једну пријатељску политику, ми смо је дужни били водити и по сили прилика и због наших сопствених интереса, чак и да нисмо потписали Пакт. Нисмо ми, ваљда, могли да водимо према Хитлеру неку политику пркоса и ината, када је према нама стајало само «200 немачких дивизија са пушкама сложеним у сошке» (професор Кнежевић). Разуме се, и уколико смо хтели и желели да бранимо интересе наше земље и нашег народа, а не туђе интересе.

Што се тиче економских обавеза, по којима смо били дужни да помажемо Осовинске Силе свима економским средствима — и та обавеза постојала је по природи нашег положаја, чак и да је нисмо потписали.

Још пре рата, ми смо били упућени економски на Немачку и Италију, јер су оне биле највећи потрошачи наших економских производа. За време рата, ми смо били потпуно отсечени од целог света и ми смо морали, хтели не хтели, са њима да тргујемо.

Уосталом, поставља се питање, ако смо већ морали да плаћамо Хитлеру данак, шта је било боље да му плаћамо: данак у новцу, или данак у крви. Ми смо били одбили да му плаћамо данак у новцу, па смо зато били приморани да му плаћамо, и то врло скупо, данак у крви. И не само то, јер нам је Хитлер, поред огромног данка у крви, узео уз то и далеко више на име данка у новцу, него што бисмо му ми сами дали да смо остали при Пакту.

Али, рећи ће се, ви не водите рачуна ко су наши уговорачи, ко је Хитлер? Није ли он погазио толика свечана обећања? Није ли он поцепао међународне уговоре на којима се није ни мастило осушило од његовог потписа? Према томе, шта је онда могао значити и претстављати Пакт, баш и да је све тако било, као што кажеге, пошто је Хитлер био у стању, у моменту када нађе да му је то потребно, да све погази и поцепа?

У «Гласу Канадских Срба» излазио је у пролеће 1959 низ чланака у којима се изнело, шта је све Хитлер намеравао, која је, и коме је све обећања дао, које је уговоре потписао — и ниједну од ових обавеза није поштовао. Циљ ових чланака био је да се докаже, да наше приступање Пакту није било ни од какве користи за нас, већ само за Хитлера, јер за Хитлера нису «ни пет пара вределе званичне обавезе, изјаве, обећања, пактови, уговори, гаранције». Према томе, хтело се рећи, зашто окривљавати оне, који су учинили да се одбије Пакт, када би нас све оно снашло

као што је снашло Чехословачку, Аустрију Пољску, Белгију, Холандију и др.

Све ово што је напред изнето, ми не споримо, јер све то стоји. Ми ћемо се доцније вратити на ову тезу фатализма у политици, али када се цени правна важност једног уговора, не може се узимати у обзир унутрашња, субјективна, већ изражена објективна воља. Мотиви, ментална резервација, скривена намера, не могу бити од утицаја за правну важност једног уговора, јер ако би било тако, онда ни један уговор не би могао остати на снази, нити би правни односи били могући. Сви ови примери могу нам служити само као поука, да будемо обазриви и да отварамо четворе очи када са таквим људима правимо уговоре. Знамо и ми ко је Хитлер, и ми немамо много илузија у његове крајње намере. Више него икада, ми смо морали имати на уму оне лепе стихове из Енеиде, које је њен песник Виргилије ставио у уста свештеника Лаокона, када је овај саветовао Тројанцима, да не уносе у град дрвеног коња, кога су Грци оставили на обали, пошто су дигли опсаду од града и отишли: „Timeo Danaos et dona ferentes" (Страх ме је од Данајаца (Грка) и када чине поклоне). Само, Грци су пуних десет година опсађивали Троју, па су прибегли лукавству са дрвеним коњем када су видели да не могу да узму Троју, а Хитлер и његово друштво, више од двадесет година покушавали су на све могуће начине да сруше Југославију и када им више није ништа стајало на путу, да је сруше, они су пристали на Пакт, у коме су нам признали све оно што су нам дотле спорили.

Ако је Пакт био само некакав «мамац», покушај да нас преваре и лакше освоје, онда се њихов поступак не слаже са појмом преваре, јер онај који се служи преваром, тежи и хоће свога против-уговорача да доведе у гори правни положај, а себе у повољнији. Међутим, као што смо навели, Хитлер је Пактом довео себе према нама у гори правни положај, а нас у повољнији од оног у коме смо били. Пре Пакта, он је имао права на основу уговора о миру да нас уништи, после Пакта, он је то право изгубио.

Између односа људи у једној држави и односа држава између себе постоји та разлика, што изнад односа између људи постоји једна колективна сила, која ће сузбити све оне који би дошли у искушење да повреду правни поредак у држави, док у односима између држава те силе нема и зато се обично каже, да се односи између држава регулишу по праву јачега.

Али, ако људи у међусобним односима у једној држави поштују права других, то није само зато што знају да постоји та виша сила, која ће их на ово натерати, већ зато, што код огромне већине постоји свест *да је тако у њиховом властитом интересу*. Служење силом долази само у изузетним случајевима и за незнатну

мањину. Ако би у држави, иза сваког појединца, морао да стоји по један жандарм, то би била карикатура од државе.

Исто тако, и у међународним односима, ми видимо да употреба силе, право јачега, врши се само у изузетним и ретким случајевима, док у огромној већини јаче државе поштују права слабијих држава и према њима лојално извршују своје обавезе. Зашто? Свакако не из неких моралних разлога и сентименталних обзира, *већ зато што је тако најкорисније у њиховом властитом интересу.*

Чињеница, да Хитлер, који је био највећи протагониста права јачега, не само да није хтео да се послужи својим повлашћеним положајем, онда када је према нама био најјачи, век се чак одрекао и самог права, да поврати силом оно што смо му одузели силом, указивала је јасно, *да он није имао интерес да нас уништи.* А то је баш оно што је најглавније за једног државника-политичара, да уочи шта је противников интерес и умети га искористити за себе.

Ми ћемо, у нашем одговору г. Вилдеру, видети како је неписмени српски сељак кнез Милош, у његовим преговорима са Марашли Али пашом умео да уочи шта је био интерес Турске, да је она вољна да чини Србима уступке ако би јој ови дали уверење да ће бити мирни, па је на овој чињеници засновао целу своју политику и успео да добије државну слободу. Нажалост, унуци кнеза Милоша, професори универзитета, државници, официри са ђенералштабном спремом то нису били у стању да схвате.

Али, да видимо шта нам кажу чињенице? Да ли је Хитлер, онда када је са нама закључио Пакт имао намеру да нас уништи? Или му је Пакт био због нечег другог користан?

Из до сада објављених докумената, нема једног јединог по коме је Хитлер онда, када је са нама закључивао Пакт, припремао напад на Југославију. Напротив, сви његови ђенерали и маршали, који су сведочили пред судом у Нирнбергу изјавили су, да Хитлер тада није имао намеру да нас нападне, нити је припремао напад. Наредба да се врше припреме за напад дошла је тек онога дана, када је чуо да је у Југославији избио пуч.

И нама свима било је чудновато зашто Хитлер, који је успео да прекроји целу карту версаљске Европе, сада наједанпут оставља недирнуту Југославију, која је некада била главна ударна мета ревизионизма, када је сада могао то једним потезом да постигне. Али, ако нам тада није било јасно, то се обелоданило онда када је Хитлер пошао на СССР. Решен да се обрачуна са Совјетијом, у борби која се имала водити на бити или не бити, Хитлер није имао рачуна да ствара нове заплете и да отвара нове фронтове. Зашто би он то радио, када је знао, да ће све то добити само по себи, ако према Совјетима добије рат? То је био његов циљ Пакта и то

се све види из докумената који су објављени у «Гласу Канадских Срба».

Да Хитлер није имао намеру да нас нападне, онда када је са нама закључио Пакт, пружа доказ сам Черчил, који нас је гурао да одбијемо Пакт. У његовим мемоарима, свеска III — Велики Савез, у глави Совјетска Nemesis, он каже: да је крајем марта 1941 примио са великим узбуђењем и радошћу вест од својих поузданих обавештајних агената са Балкана, да је Хитлер повукао са Балкана три панцер дивизије и послао их на север на руско-пољску границу. То је, међутим, било после 18 марта, пошто је кнез Павле учинио тајну посету Хитлеру у Берхтесгадену, када је дао свој начелан пристанак да ће Југославија приступити Тројном пакту. Али када је у Београду избио пуч, Хитлер је издао против-наредбу, да се ове три дивизије врате натраг на Балкан. За Черчила је ова вест значила да Хитлер хоће да нападне Совјетију. Зато је он написао писмо Стаљину извештавајући га о томе, и наложио своме амбасадору да га лично уручи Стаљину. Али, за нас, ова вест значи, да Хитлер није имао намеру да нас нападне после закључења Пакта. Њему су биле потребне ове три дивизије на Балкану док нас није натерао да приступимо Пакту. Чим је добио од кнеза Павла начелан пристанак, он је ове дивизије упутио на руски будући фронт. Али када је Југославија пучем дала на знање да она има намеру да одбије Пакт, он се решио да нападне Југославију, па је зато вратио своје три оклопне дивизије.

Шта би после било, да ли би нас Хитлер напао доцније?

То није искључено. Ми можемо о томе правити претпоставке и предвиђања, али зато не смемо урадити нешто, чак иако смо у повољнијем положају, да би осујетили оно што претпостављамо да би се могло евентуално догодити.

Када је 1887 немачки генералштаб предлагао Бизмарку да Немачка поведе противу Русије превентиван рат, зато што се Русија нагло спрема и оружја, па када постане јака, она ће сигурно напасти Немачку, Бизмарк је упутио познато писмо немачком амбасадору кнезу Рајсу, у коме каже: «У свему одобравам вашу изјаву коју сте дали нашем руском колеги, да ниуком случају ми немамо намеру да поведемо против Русије рат, зато што нам изгледа, да рат са Русијом може избити пре или после. Нико од нас није у стању и не може тачно да одреди и проникне Божију промисао, да би могао са сигурношћу казати шта ће се у будућности догодити. Безбројни су догађаји и чињенице сваке врсте, који могу настати у току времена, који могу спречити да рат избије».

А баш то «пре или после» — време, о коме говори д-р Топаловић, ма како оно кратко изгледало и тренутно, најважнији је чинилац у животу. Оно је било најважнији чинилац и у овоме

рату. На њега су сви рачунали. Цео свет је био престрашен страховитим налетом Хитлера, али цео је свет био уверен да је Хитлерова опасност пролазна, јер цео је свет знао да време ради против Хитлера, То је знао и сам Хитлер, па је рачунао да може брзином (Blitz-om) да добије рат. Пренасељена, збијена на узаном простору, отсечена од осталог света, без сировина потребних за вођење модерног рата, економски и финансиски слаба, Немачка није била у стању да води један рат у дугом времену и на далеком простору. Време и простор срушили су и у Првом и у Другом светском рату Немачку, а не Велике западне демократије. Треба само узети у обзир са каквим су огромним средствима, у људству и материјалу, располагале Западне демократије, па схватити сву њихову неспособност. Зато су се сви грабили да добију у времену. И Совјети, када су у августу 1939 закључили са Хитлером пакт о ненападању, и Сједињене Америчке Државе, када су гледале да остану што дуже неутралне, и Енглеска када се бранила, а гурала друге у рат (Черчил на неколико места у својим мемоарима каже, да треба добити време, по сваку цену), и Француска када је са Немачком закључила примирје, рачунала је да ће ипак доћи момент када може повратити оно што је изгубила, — сви су они имали само један циљ: добити у времену. Само ми, којима је сам непријатељ то време поклонио, и којима је било најпотребније, ми смо га једини одбили и себе упропастили.

Ето шта је у ствари значио и претстављао Пакт. Узет сам за себе, он је могао за нас претстављати једну неповољност, јер није била мала ствар одрећи се своје традиционалне политике из које је створена Југославија и прићи уз оне који су били наши вековни непријатељи и који су имали крајњу намеру да је сруше. Исто тако, није била мала ствар бити против оних који су били наши природни савезници и који су нас помогли да створимо Југославију. Усвајање Пакта било је сигурно врло тешка ствар, па ма како то наше усвајање лабаво и невинно изгледало. Али, с друге стране, с обзиром на ситуацију и прилике у којима смо се налазили, *Пакт је био акт политичке нужде, једно моћно политичко средство које нам је пружало могућност да «претуримо преко главе један опасан период времена, када је наша пропаст изгледала неизбежна»* (Сл. Јовановић о Тајној конвенцији). То се потврдило када смо актом од 27-ог марта одбили Пакт. Чим смо то били учинили, Хитлеру није требало ни десет даица да нас потпуно уништи и распарча са својим друштвом. *Пакт, међутим, претворио нас је према Хитлеру од положаја неправног поседника и отимача у пуноправног власника. Он је откривао да Хитлер нема интерес да нас нападне и уништи. Ми смо на тај начин добили два битна и најмоћнија чиниоца у политици: време и простор. Ми*

смо и даље остали господари своје судбине, јер наша територија и наша сила остале су недирнуте. Ми смо могли, у моменту када смо хтели и који би био најповољнији за нас и за општу савезничку ствар, да урадимо оно што смо урадили 27-ог марта.

Ми нисмо хтели да изаберемо ово средство и овај пут, управо то нису хтели они који су на своју руку узели да у оваквим данима управљају судбином народа. Они су повели земљу и народ другим путем, иако су знали да нас тај пут води у сигурну катастрофу.

Зашто?

Зато што је тај пут за њих претстављао најмањи ризик и зато што су мислили да ће тај пут њима лично обезбедити успех и срећу.

II

27-МИ МАРТ КАО РЕВОЛУЦИЈА

У првој глави ове књиге, ми смо расправљали о Тројном пакту као о једном чисто правно спољно-политичком акту, да ли је он, с обзиром на нашу војничку и политичку ситуацију у којој смо се налазили марта 1941 био користан или штетан по нашу земљу и наш народ, т. ј. како би требао на исти да реагира државник који управља судбином земље. Међутим, када је реч о 27-мом марту, кажу наши 27-мо мартовци, ми га не можемо посматрати само као чисто спољно-политички акт, који је дошао као одговор и последица на Тројни пакт. 27-ми март, кажу они, био је нешто више. То је била једна револуција, и то народна, извршена и на спољњем и на унутрашњем плану наше политике, који је као свака револуција имао своје идеале и идеализам. На спољњем плану, да се одбије један међународни акт, који је не само угрожавао нашу слободу, већ и нашу националну част. На унутрашњем плану, да се обори један диктаторски и ненародни режим који је прихватио овај акт, а уз то да се народу поврате одузета му права. Само под тим углом, кроз призму тих идеала и идеализма, може се ценити и посматрати 27-ми март.

1. Да ли је 27-ми март био револуција и каква револуција?

Да би на ово питање добили одговор потребно је да видимо и расправимо, шта је револуција?

Професор Слободан Јовановић у својој студији о Берку каже, да у дефиницији која је скоро опште примљена, револуција је основна промена друштвених установа без правне постепености. Установе се посматрају са новог угла и у име нових идеала. Прекид правне постепености значи да се обнова установа не врши по утврђеном правном поступку, него неправилним и насилним начином, дакле, грађанским ратом.

Ова дефиниција донекле је исправна, само све револуције се не врше у циљу промена установа и у име нових идеала, већ има револуција које се врше да се спречи намеравана промена друштвених установа, и то редовним путем, у име одбране већ постојећих идеала и установа. Оно што је битно и карактеристично за сваку револуцију, то је употреба недозвољених мера, насиља и лукавства у име идеала, било да се издејствује промена, било да се спречи промена устава. Такву насилну промену може извршити

и сама законита влада, и то се онда зове државни удар. Могу је извршити појединци, носиоци законите власти, побунивши се против исте, злоупотребом поверене им државне силе, то је онда пуч; (ако војска врши пуч, онда се то зове пронунциамиенто). Уколико ову промену изврши сам народ, у томе случају, то се назива обично револуција. Ипак, овакве промене нису увек чисте. У свакој, један од горњих елемената је наглашен, уз споредно учешће других.

Међутим, све револуције нису исте по своје трајању, по потресима које изазивају, по резултатима и последицама. Има револуција које, како лепо каже Слободан Јовановић, «претстављају само тренутно исклизнуће, после кога ће ствари опет ући у колосек». Има револуција, које изазивају дубоке потресе, читаве катастрофе, које нису тренутне, већ трају годинама, које су сличне катаклизми и које, како каже Берђајев, слично једном органском патолошком процесу саме развијају у себи оне силе, која ће их уништити. У прву групу Сл. Јовановић ставља оне револуције, које се врше уз прекид правне постепености, али без социјалних промена револуције у правном смислу. У другу групу, Сл. Јовановић ставља оне револуције, у којима се врши социјална промена уз прекид правне постепености. То су социјалне револуције, и ове револуције су опасна ствар. «Мењајући установе по новим мерилима вредности, људи чине утисак да су добили другу памет. Ако се при томе служе средствима које правни поредак не допушта, они чине утисак као да су са другом памети добили другу савест. Такав потрес свих наших духовних и моралних навика неминовно рађа несигурност» (Сл. Јовановић — «О Берку»).

Ми сматрамо да горње мерило није сасвим исправно, јер као што знамо, има револуција које су биле започете у правном смислу, па су саме од себе изазвале промене у социјалном смислу и довеле до низа несрећа и потреса, као на пример Француска револуција. Ова је у првим данима носила чисто правни и политички карактер, захтев Скупштине сталежа да Француска добије устав. Она се тек после изродила у једну велику социјалну револуцију. Има опет револуција које су насилним путем оствариле социјалне промене, па су даље стале.

И 27-ми март је несумњиво био револуција. Да ли је то била народна револуција, пуч или пронунциамиенто, о томе ћемо доцније расправљати, али према дефиницији Слободана Јовановића, он би дошао у прву групу револуција, — револуција у правном смислу, која је тога дана почела и завршила се. Тако је и претстављају наши 27-мо мартовци када кажу, да су они још истог јутра, чим су оборили недемократски и диктаторски режим, предали власт народу, односно његовим «аутентичним претставницима».

Међутим, има нешто што 27-ми март издваја и чини јединственим у историји револуција, што је учинило да је 27-ми март, иако је био револуција само на правном плану, изазвао дубок потрес свих наших духовних и моралних гледања и навика, а са њима и најтеже последице. Поред тога, он и данас још траје, и то због тога што је то револуција која је извршена не само на унутрашњем плану политике, већ и на спољашњем плану. Било је и до сада револуција које су извршене на унутрашњем плану политике, али које су дошле као последица неуспеха на спољашњем плану, на пример изгубљени рат. Нама није познат случај такве револуције, која је била извршена на спољашњем плану политике, да би се земља увукла у рат, и то не с вером у победу, већ с вером у пораз.

2. Идеали 27-мо мартовске револуције

Свака се револуција покреће у име идеала и у њима она носи своје оправдање. Идеали 27-мо мартовске револуције били су слобода и част народна. Њих је најбоље формулисао један од редитеља 27-мо мартовске револуције, њен идеолог, аутор њеног «политичког плана», данас главни бранилац, професор Кнежевић. Ево како он исте приказује и брани у једном напису који је објављен у «Гласу Канадских Срба» у јануару 1950 год.

«... 27-ог септембра 1940 год. Немачка је с Италијом и Јапаном закључила тзв. Тројни пакт и покушала да га прошири придобијањем Русије. Тај спрег хајдучких сила у свету имао је за сврху да застраши Рузвелта и одврати га од увлачења Америке у рат, а с друге стране, да изврши поделу интересних сфера у Европи, Африци и Азији. Организовање Новог поретка у Европи имало се извести по формалном. окончању рата. ...» 25-ог марта Југославија је приступила овом Пакту ... «Тежиште Кнежева приступања Тројном пакту је у томе, што је оно значило морално и стварно опредељење наше противу земаља које су се тукле, на живот и смрт, за слободу света, и нашу сопствену: везивање за силе које су хтеле да подјарме свет, а усто биле заклетии непријатељи Југославије као државе, и специјално српског народа. Кнез је 25-ог марта начинио целу нашу државу јавно оним, што је дотле он годинама био тајно: јатаком Осовине, јатаком који је на крају имао сам да падне као осрамоћена жртва».

«Интервенција војске у зору 27-ог марта није могла да заустави привремену пропаст државе, рушење, крв и патње. Све је то било на неизбежном путу и питање само од неколико дана, или недеља, али је спасла народ од срамоте да активно суделује у чињењу зла, вратила му поштовање према себи самом, дала му

унутрашње уверење (за даљи развој догађаја драгоценији од свих крупних пазара и сваког излаза на Јеђејско Море) да страда не по својој злости, већ по туђој кривици и услед једног кобног сплета околности, који је у црно завио цели појас народа на европској ивици Совјетске Русије».

«Краће речено, 27-ми март био је народна револуција у име одбране најсветијих и најузвишенијих, вековних и човечанских народних идеала, у име одбране: слободе, части, верности према Савезницима уз најчистије побуде његових извршиоца. На жалост, то је био само један акт спасавања који је доцкан стигао, али ипак он је успео да спасе оно једино и најдрагоценије благо, које наш народ није никад губио у својој сиротињи и под ударцима недаћа: чист образ. Све остало били су упропастили они који су годинама, као дахије, витлали земљом».

У одбрани и борби за идеале постоје два идеализма. Један, који гледа у будућност и верује да мере и установе, које је наш разум измислио, морају донети, када се остваре, општу срећу, благостање и напредак. Други, који је окренут прошлости и верује да се историја понавља, и да је зато, ако хоћемо да имамо успеха, напретка и среће, довољно само поновити и имитирати оне установе и мере из прошлости, које су се показале као благотворне и успешне. Први се идеал назива демократским, а други реакционарним. И на један и на други идеализам наслања се 27-ми март.

3. Демократски идеализам 27-ог марта

Ми смо у прошлој глави изнели да *наша слобода није била угрожена ако примимо Пакт, еех напротив ако исти одбијемо*. Пакт нам је пружао само могућност да се извучемо и спасемо из једне безизлазне и смртне ситуације. Према томе, била је то велика заблуда устати у одбрану нечега што у ствари није постојало, управо довести у опасност сам идеал који смо хтели да одбранимо.

Оно што наши 27-мо мартовци славе и истичу нарочито као заслугу 27-ог марта, то је да су они спасли нашу част, како пред самим собом, тако и пред осталим светом. По њиховом схватању и тврђењу, Пакт је био најсрамнији акт, који је наш народ у својој историји урадио, управо који је дотле урадила било која његова влада. Шта више, ми смо од нашег «обореног савезника Грчке хтели да отмемо комад меса». Револуција 27-ог марта спречила је да се ово зло оствари. Ми смо истина пропали, али наша материјална пропаст била је само привремена, док морално, ми смо стекли један огроман капитал пред демократским светом, који ће се богато наградити, када наша привремена пропаст прође.

Ми ћемо, пишући о резултатима 27-ог марта, расправити и то питање, да ли смо актом од 27-ог марта спасли част и шта значи тај морални капитал, та 27-мо мартовска меница. За сада овде хоћемо да расправимо, да ли је Пакт претстављао акт, којим смо ми осрамотили своју част.

Ми смо у прошлој глави, расправљајући о Пакту, дали правну и политичку оцену истог и казали, да је Пакт био акт политичке нужде и као такав један минус.

Свакако, и са гледишта части и морала, Пакт је исто тако за нас значио један минус. *Јер посматран сам за себе*, он је значио напуштање традиционалне политике, која је нашем народу донела слободу и створила Југославију; он је значио прилазак земљама које су биле наши стварни и вечити непријатељи, које је наш народ као такве увек сматрао и чије идеолошко гледање на свет и живот нема ничег заједничког са идеолошким гледањем и схватањем нашег народа.

Међутим, једна политика може само дотле да се води у једном смеру, докле постоје чињенице које је условљавају. У политици се не може ништа против постојећих чињеница и она се мора водити с обзиром. на ове, а не с обзиром на наше жеље. Како смо могли да продужимо да водимо једну такву политику, када су све ослоне тачке, на којима се она темељила, биле срушене? Ми смо могли водити једну такву политику само док смо били укопчани у један општи одбранбени систем, који је био створен за одбрану постојећег поретка у Европи, који је био изграђен после Првог светског рата. Међутим, тај систем није више постојао. Нечасно би било да смо пришли Осовинским Силама за време функционисања таквог система. Нечасно је и непоштено било, и то се може пребацити нашим ранијим владама, што су биле напустиле спољну политику коју је водио краљ Александар. Најнечаснија је ствар била када смо мирно посматрали како нестаје и пропада Француска, не само најглавнија ослона тачка наше политике, већ народ и земља, према којима смо били везани не само политички, већ и морално и према којима је наш народ гајио велику љубав и симпатије. Ту би заиста ми учинили један велики гест и дали свој не само материјални, већ и морални допринос. Зар неко може мислити, да смо ми могли, под оваквим условима, сами да продужимо исту политику, супротно оној коју је водио Хитлер, тада неограничени господар Европе? Свакако да спољна политика земље мора водити рачуна о схватањима и осећањима свога народа, али исто тако она мора водити рачуна и о постојећим чињеницама, приликама и догађајима, да ли исте, и уколико, не угрожавају животне интересе сопственог народа и земље.

У моменту закључења Пакта, Немачка је била неограничени господар Европе, пошто је Версаљска Европа била срушена. Со-

вјетска Унија, на коју су мислили наши напредни елементи да треба да се ослонимо и сама је гледала, по сваку цену, да избегне сукоб и да спасе себе, гурајући друге у рат. То је исто хтео Рузвелт. Његова политика била је исто тако да другог баци у ратни огањ, како би сам добио у времену да се за рат спреми. По чему је онда њихова политика била часна и поштена, а наша нечасна и непоштена, и то онда када смо је морали прихватити да не бисмо били уништени, јер Хитлер ипак није још намеравао да нападне Совјетску Унију, а још мање Америку, док је нама већ био ставио омчу око врата. Енглеска, у рату са Немачком, била је немоћна да нас помаже, управо она није хтела да за нас жртвује ни приближно онолико, колико смо ми за њу жртвовали. Остати по страни ми нисмо могли, јер нам то Хитлер није хтео дозволити. Он је од нас тражио само уверење да му нећемо сметати у његовим политичким и ратним плановима. Према томе, ми смо морали да приступимо Осовинским Силама, ако нисмо хтели да доживимо оно, што смо доживели после 27-ог марта. Појам части везан је за појам слободе, а ми смо могли остати слободни само ако примимо Пакт, који је ограничавао наше слободно опредељење у спољној политици, али нам унутрашњу слободу није ни најмање дирао. Одбијањем Пакта, ми смо губили не само ту своју унутрашњу слободу, већ и сам живот. Ако неко нешто учини под притиском животне опасности, онда нема повреде части, он се «није осрамио», каже наш народ. Ми смо се налазили у стању нужде, када се мора пристати на мању опасност да би се избегла већа, и када се жртвује добро мање вредности, да би се спасло добро веће вредности. Све се може повратити ако је сачуван живот, али ако је он изгубљен, онда је све изгубљено. Ми овде говоримо о животу народа и државе, који нису, и не могу бити, живот појединаца, већ су дужни и позвани да заштите и сачувају појединачне животе.

Пакт, чак и када би био онакав какав га претстављају наши 27-мо мартовци, није могао, према томе, претстављати акт срамоте. Када наши 27-мо мартовци говоре о издаји и срамоти, онда би претходно требали да нам кажу, па ко онда доведе и пусти Хитлера у нашу земљу? Да ли је то био кнез Павле, који је потписао Пакт, не зато што је хтео већ зато што је морао, што му је Хитлер поставио ултиматум, па се ипак Хитлер у том акту обавезао да нас неће дирати, одричући се свега онога, што смо му ми силом узели? Или су то били наши 27-мо мартовци, који су одбили да признају већ потписани акт, управо учинили свесно и намерно нешто, што је Хитлер могао да сматра као одбијање већ потписаног акта, што га је навело да нас нападне и уништи?

Нису, дакле, били угрожени Пактом ни наша национална слобода, ни наша национална част, али оно што је особито за процену

27-ог марта, то је чињеница: *да наши 27-мо мартовци не посматрају ове идеале са неког националног становишта, већ са једног, по њима вишег, општечовечанског и интернационалног становишта.* То се јасно види из речи професора Кнежевића које смо напред навели у овој глави. Будући да је он масон, за њега су главни и битни општечовечански интереси, «слобода света», а интереси његовог народа долазе као споредно, «усто», како он каже. Али да би постојали некакви виши интереси од интереса наше земље и нашег народа, потребно је да постоји један виши интернационални морал, коме смо ми дужни да жртвујемо интересе нашег народа. Пошто је професор Кнежевић увео Слободана Јовановића у владу 27-ог марта, како би њиме обезбедио успех свога дела, нека нам буде дозвољено да се и ми позовемо на професора Јовановића за потврду наше тезе. Ево шта каже професор Јовановић, по томе питању, у својој студији о Макијавелију («Политичке доктрине», стр. 266/267):

«Односе између разних држава немогуће је подвести под моралне принципе, већ и због тога, што све државе немају исте моралне принципе. Морални принципи стоје у тесној вези са религијом, а религија није у свима државама једна иста. Али баш и код држава исте религије, истог морала, није могуће подвести њихове међусобне односе под исте моралне принципе. С гледишта државних наука, морални принципи нису ништа друго него апстрактни израз оних услова под којима може постојати слободна људска заједница, међу људима. Таква заједница може постојати само тако, ако њени чланови буду поштовали личност и имање других; ако једни другима не буду чинили насиља. То је онај минимум, који они морају испунити, да би могли мирно један поред другог живети и да би се њихов међусобни однос могао претворити у праву заједницу. Тим минималним условима одговарају елементарни принципи морални који нам прописују, да не чинимо другима оно што не бисмо били ради да други нама чине. Али, да би се чланови једне заједнице држали у међусобним односима ових принципа, у заједници мора постојати једна колективна сила, материјална или само морална, која ће сузбијати све оне који би дошли у искушење, да моралне принципе повреде. Јер, нико се неће држати моралних принципа према другима, ако не буде сигуран да ће се и други држати тих принципа према њему. Из овога излази, да се морални принципи не могу утврдити у односима оних лица која или не припадају истој заједници, или припадају једној заједници недовољно јакој да спречи, односно да казни повреде моралног поретка. За државе се може рећи да припадају једној заједници — такозваној «међународно правној заједници», која није довољно јака. Над државама постоји једна колективна морална сила, мислимо међународно јавно мњење, али та сила

није тако јака да би сваку државу посебице могла да заштити од неправедних напада. Ниједна држава није сигурна да је једна држава, чији се интереси сукобљавају с њеним интересима, неће напасти под каквим било изговором, или чак без изговора, — и у том случају, ако се нападнута држава не буде могла сама бранити, нико јој не јамчи не само за целокупност земљишта, него ни за сам опстанак. Између држава рат је још једнако могућан — још једнако једна држава може уништити другу државу по праву јачега. Како се може од једне државе тражити да се у саобраћају с другим државама руководи моралним принципима, да поштује њихову личност и да се уздржава од насиља, како се може то од ње тражити, кад јој нико не јамчи да ће се и друге државе према њој исто тако понашати? Између државе и појединца постоји ова основна разлика. Живећи у држави, појединац може успети само тако, ако се што потпуније прилагоди условима државног живота, а пошто је држава организована тако, да штити све своје поданике подједнако, то се појединац може прилагодити условима државног живота само тако, ако буде развијао своје моралне особине, које га доводе у виши склад, а све мање у сукоб с његовим суграђанима. Држава међутим, живи у кругу других држава, од којих се ни једна није одрекла права да је уништи, чим постане јача од ње, — што значи, да она може само тако успевати, ако се буде развијала не као све моралније биће, него као све већа сила».

Ми мислимо да нико од 27-мо мартоваца неће смети да оспори исправност и тачност горњег мишљења професора Слободана Јовановића, чијим се ауторитетом они покривају.

Али, независно од овог мишљења, ми бисмо волели да нам професор Кнежевић каже: где је та слобода света због које је он сматрао да има права да увуче свој народ и своју земљу и неизбежну катастрофу? Ево, рат, који се по њему водио за слободу света, свршио се. Силе које су се бориле за слободу света победиле су оне силе које су хтеле да подјарме свет, а какав смо резултат победе ми доживели, којој смо ми дали тако крвав допринос? «Цели појас народа на европској ивици Совјетске Русије», како каже професор Кнежевић, што ће рећи преко 100 милиона Европљана, а уз њих скоро цела Азија, налази се данас у горем и тежем положају у погледу слободе, од оног стања какво је било пре рата. Зар ми нисмо данас даље од ове слободе 20 година после Атланске повеље и Уједињених народа, — принципа и установа које су продукт болесних мозгова, као што је и његов. И баш зато што су веровали у ове бургије, а нису рачунали са стварношћу, они су у свету створили само још већи хаос и анархију, јер морају признати да је данашње стање далеко горе него што је било пред Други светски рат. Они су ушли у рат под паролом да

бране слободу малих народа, па су у том циљу победили Немачку, а довели су у срце Европе комунизам, који је поробио те мале народе. То је био случај и са Кином. Хтели су да одбране Кину од Јапана, па су у Кину довели комунизам. Зар ово није врхунац безумља и лудила?

Професор Кнежевић за све то има објашњење, да је све то дошло: *«услед једног кобног сплета околности»*. Ово је чист фатализам. Тако је најлакше објаснити неуспех. То значи, и онда када је ковао заверу, и када је израдио «политички план», и написао Краљеву прокламацију, и када је сео у авион, и када се виноу у небеса да би се спустио у Британско царство, све је то дошло не његовом вољом, већ као резултат и последица једне више неизбежне силе.

Наши дедови, прости и необразовани сељаци, нису тако радили, пошто нису знали ни за политичке доктрине, ни за идеологије, нити су правили «политичке планове» и програме. Они за демократију нису били никада чули, али су знали једно, да је Бог створио човека слободног и грешног, и да тајна успеха лежи у томе, да је човек дужан да учини све што је људски могуће. Зато су и извојевали слободу и створили државу. А њихови унуци, све сама учена и школована господа, зато што су знали и сувише да мудрују о политичким доктринама и идеологијама, и зато што су мислили да ако у својим подухватима доживе неуспех, они не могу бити криви, јер је то само «кобан сплет околности», — упропастили су, и то само за неколико дана на један коцкарски, сраман и бедан начин, велико доло својих предака. Наполеон је лепо казао једном свом ђенералу, који је свој неуспех бранио фатализмом: „Fatalité, — excuse des incapables et des maladroits" (фатализам је оправдање неспособних и невештих).

Свакако, лепа је то и велика ствар борити се и жртвовати за идеал и за њега изгубити и свој живот, па макар и не остварити исти. Али страшна је ствар у тој борби победити, па уверити се да тај идеал не постоји, да је он био само једна варка, само једна самообмана.

Ми не споримо овим, да изнад наших народних интереса не постоје исто тако и општечовечански интереси, да постоји једна виша морална солидарност у свету, али «нико не може утицати на историју човечанства друкчије, него преко историје свога народа» (Д. Љотић). Платон је био Грк, Цезар Римљанин, Шекспир Енглец, Гете Немац, Наполеон Француз, Достојевски Рус. Само кроз свој народ они су постали велики и припадају човечанству.

Али рећи ће наши 27-мо мартовци, ако није постојала једна Међународна заједница и један међународни морал, и у овом рату, као и увек, постојала је међународна заједница интереса да се Немачка победи, јер борећи се за овакву заједницу, сваки се борио

у исто време и за свој спас. Према томе, жртвујући се за наше Савезнике, ми смо у исто време спасавали себе.

То је донекле тачно, само, ту се губи из вида да наши интереси нису били непосредно угрожени, да Немачка није хтела да нас нападне, а могла је да је хтела, пошто је била јача и у повољнијем положају од нас, већ смо ми по својој властитој вољи улетели у ову авантуру.

Друго, сам принцип потпуног и несебичног жртвовања није био ни најмање примењен у овоме рату код Уједињених Народа. Ниједна од ратујућих сила није ушла у рат све док њени интереси нису били непосредно угрожени. Свако је гледао и чувао само себе, да се са што мање штете и жртава извуче на рачун другог, и на те друге свали што већи терет рата. Совјетија, да би избегла рат са Немачком, и исту скренула на западне Савезнике, закључила је августа 1939 са овом Пакт о ненападању. Француска када је видела да ће њена територија бити прегажена од Немаца, напустила је борбу и оставила свога савезника Велику Британију, иако је имала уговор са истом, по коме оне нису могле напустити борбу једна без друге, иако је Француској остајало целокупно њено колонијално царство и нетакнута велика флота. Сједињене Америчке Државе, иако су биле свесне да ће једнога дана морати да уђу у рат, гледале су да тај момент одложе колико је било више могуће, па су зато гурале друге земље да уђу у рат.

Али, најбољи пример за ово што тврдимо јесте питање образовања другог фронта. Критикујући вођење Првог светског рата, Черчил је у својим мемоарима о Првом светском рату тврдио да је Енглеска погрешила што је улазила у овај рат „*par petits paquets*“, т. ј. што је уводила у борбу своје јединице одмах, уколико су исте биле спремне и обучене. Слабо обучене, са недовољним снагама, јединице британске војске претрпеле су огромне губитке и нису постигле жељене циљеве. Уместо тога, требало је чекати, спремити се и добро обучити војску, па онда са целокупном војском од неколико милиона гурнути одједном на Немце. Успело би се брже и ефикасније и далеко мањим губитцима. Ова Черчилова концепција узета је за стратeгиску мисао Другог светског рата. Узалуд је Стаљин запомагао и кукао да се образује што пре Други фронт. Било је тренутака када је изгледало да ће цео Источни фронт да се сруши, али на кукњаву Стаљина није било одзива. Западни савезници остали су чврсти и непоколебљиви при својој одлуци, и тек у лето 1944, када су се били добро и потпуно спремили и наоружали, они су се искрцали на француској обали. Сигурно је, да су добро учинили. Јер да су нешто покушали да то учине 1942, па чак и 1943, они би претрпели пораз, или у најмању руку неуспех. Њихова превремена интервенција имала би за последицу, да Немци умање притисак на Источном

фронту. Совјети би гурнули напред, и рат би се завршио тиме, што би се Савезници срели са Русима негде западно од Рајне, или чак на Атланској обали. Од каквих би последица све то било за Европу и за цео свет, мислимо да не треба говорити.

Сви ови примери јасно показују, да је сваки од Савезника у овоме рату био вођен, на првом месту и искључиво, само својим властитим интересима. Једини ми, и без потребе, сматрали смо да смо дужни да уђемо у рат и жртвујемо се за друге, иако смо били свесни да ћемо доживети велики пораз и катастрофу. Па шта смо за све то добили? Да ли нам је то признато, приписано у заслугу и да ли смо какву награду добили? Ништа, и ни најмање, осим оне Черчилове бургије «да је Југославија нашла своју душу». Напротив, у даном моменту, ми смо били безобзирно одбачени као исцеђен лимун, када су Савезници видели да ми за њих не претстављамо више никаквог чиниоца. Са нама они су извршили сраман пазар.

4. Реакционарни, историски идеализам

Иако је 27-ми март извршен у име највећих општечовечанских и демократских идеала, «да и ми дамо свој допринос у борби демократија за слободу света», он се исто тако ослања и црпе своју снагу у нашој историској прошлости. Узимајући као доказану истину, да се историја понавља, наши 27-мо мартовци мислили су да је довољно поновити и имитирати оне мере и установе, које су се показале као благотворне у нашој историској прошлости, па ће се опет постићи исти резултати. Конкретно, њихов је историски идеализам овај:

Ми смо се у пролеће 1941 налазили у једној тешкој и безизлазној ситуацији, као и 1389 и 1915. Ипак, ми нисмо ни 1389 ни 1915 капитулирали пред далеко јачим и наоружанијим непријатељем, већ смо претпоставили капитулацији частан пораз. Наш славни пораз на Косову учинио је да смо изгубили државну слободу, али нисмо нестали као народ. Напротив, тај и такав пораз дао нам је само нове моралне и духовне снаге, вере и самопоуздања да смо благодаревши том духу успели, да се кроз векове одржимо у турском ропству и да сами поново извојујемо своју слободу. 1915 ми смо се опет нашли у једној безизлазној и трагичној ситуацији, али ни тада ми нисмо хтели да капитулирамо, већ смо претпоставили трагично и славно повлачење преко Албаније. Овај наш велики подвиг учинио је да нам се цео свет дивио, и то је учинило не само да је Србија васкрснула, већ смо успели да ослободимо сву нашу браћу и да створимо Југославију.

Ненародни и недемократски режим кнеза Павла, уместо да остане веран нашој историској прошлости и великим идеалима, приступајући Пакту, он је уствари извршио капитулацију наше земље пред Хитлером и плънуо на своју историску прошлост. Он је пристао на пораз без борбе. Ми то нисмо смели да дозволимо и зато смо ми морали, по сваку цену, да одбијемо Пакт.

Да видимо колико је ова мисао исправна?

Пре свега, наши 27-мо мартовци грешили су када су мислили да се историја понавља. Историја није наука. Она нам може послужити само као помоћно средство за национално васпитање и поуку. Она нам само пружа примере како су појединци, или групе, у даним моментима и приликама поступали. Али исто тако као што се историја не понавља, исто тако не постоји вечност људске природе. Проучавањем историје, ми не можемо изнаћи закључке, који важе за сва времена и за све народе. Употребом историске методе дошло се до закључка да су све политичке мере и све политичке установе од релативне вредности. Да једне исте мере и једне исте установе данас могу ваљати, а сутра не ваљати. Да стога свако време мора имати своје нарочито искуство и своју нарочиту филозофију.

Али поред ове начелне погрешке, историски идеализам 27-мог марта полази од једне погрешне поставке и темљи се на једној историској заблуди. Наиме, као што смо напред навели, иако нас је Хитлер држао чврсто у својим канцама и могао једним потезом да нас уништи, он није имао интерес да нас нападне. Напротив, он се одрекао и самог права на напад. 1389 Турци су пошли с намером да нас нападне и униште. Исти је био случај 1915. Ми нисмо имали другог излаза већ да се бранимо. Што се тиче Косова и опредељења кнеза Лазара, као и наших 27-мо мартоваца, за «царство небеско» видети у делу књиге: Одговор д-ру Милану Гавриловићу.

5. Питање Солуна и Пакт

Има једна одредба у Пакту, односно у вези са Пактом, против које професор Кнежевик нарочито устаје и удара. То је питање Солуна. Он, који је изградио «политички план» 27-ог марта, и када је исти пропао, сео у авион и побегао, — устаје у име неког вишег политичког и националног морала и оптужује нашу владу, и то не само међу нама, већ и пред светском јавношћу, да је ова хтела Пактом да изврши један нечувен акт, да отме Солун од нашег «обореног савезника» Грчке. Његов је морал толико осетљив, да нам он каже, да њему још сада «суче румен стида уз образе» када чита подлу игру кнеза Павла због Солуна.

На ове нападе професора Кнежевића одговорио је Драгиша Цветковић, демантујући тврђења професора Кнежевића, да је Југославија приступајући Пакту, тражила од Хитлера да јој припадне Солун.

Колико је нама познато, а то знају толики људи који су доживели Пакт, цео је свет говорио приликом закључења Пакта, да Југославији треба да припадне Солун, у случају ако Осовинске Силе добију рат. И ми верујемо да је тако заиста и било. Као што ће се доцније видети, наше је мишљење да Драгиша Цветковић није био ништа бољи од Радоја Кнежевића, пошто је и он, у души, 27-мо мартовац. Сада се Драгиша уплашио овог пребацивања, па сада пориче и тврди да је ону ноту о Солуну измислио Рибентроп.

По тврђењу професора Кнежевића, за нас Солун није претстављао никакав интерес. «Наше избијање на Јејејско Море сматрано је од свих у Србији да је дефинитивно решено онога дана када се је образовала Слободна Југословенска Зона у Солуну». Према томе, узимање Солуна била би једна најординарнија пљачка, која би нас осрамотила пред светом и у нашој историји, да се користимо несрећом свога палог савезника и отмемо од њега «парче меса».

Када већ воли да говори и пише о нашим интересима, онда овај професор француског језика требао би да познаје бар толико нашу историју па да зна, да од када су дошли на Балканско Полуострво, словенска племена тежила су да избију на свој природан излаз на Јејејско Море. И само зато што нису била сложна, што су увек тежила и хтела да свако «обележи своје границе», Грци су успели да овај град за себе задрже. Ми ћемо изнети ниже, како нам се 1913 пружила прилика да добијемо Солун, али захваљујући нашим црнорукцима, духовним претечама наших 27-мо марто-ваца, и нашим шовинистима, као разуме се и бугарским шовинистима, ми смо са Бугарима заратили око поделе Македоније, а Грци су успели да нам пред носем затворе овај наш природни и вековни излаз на Јејејско Море.

Какав значај претставља Солун и Јејејско Море за Југославију, а специјално за Србију и Македонију, довољно је бацити поглед на географску карту Балкана и Европе. Држати тако важну линију Морава-Вардар, на северу излазити на Дунав, а даље на југу имати затворен свој природан излаз, то је једна накурада. То значи исто, још и горе, као када би Италија затварала Француској излаз на Средоземно море и држала Марсељ, или Енглеска држала на Атланском Океану француска пристаништа, или Шведска затварала Немачкој излаз на Северно Море и држала Бремен и Хамбург. Сви су народи ишли за својим рекама и избили на море, само ми не.

Специјално за нас Србе Солун значи много. Цео наш живот креће се и струји од севера, од Дунава, па линијом Морава-Вардар

на југ. Какве је користи имала Србија, а да не говоримо о Јужној Србији, зато што смо имали излаз на Јадранско Море? Да је правац нашег кретања ишао ка Јадранском Мору, ми бисмо одавно изградили железничку јадранску пругу, а ми то нисмо могли да урадимо за 22 године живота националне Југославије. Ево, Тито покушава да реши овај проблем, па стручњаци тврде, да ће та пруга бити пасивна. Али само зато што се нашео један песник, романтичар и усијана глава, па је испевао ону песму: «Еј, на море, на Адрију», ми смо мислили да је наш природан излаз на Јадранском Мору, а нисмо хтели да видимо да је он на Јеђејском. Од Јадранског Мора Србија је имала само толико користи, што су докони Београђани могли да посећују сваке године јадранске плаже.

Да ли смо ми хтели да «отмемо» од Грка Солун и да ли је по среди постојала читава «завера», како то жели да претстави драматично професор Кнежевић? Пре свега, били ми, или не, уз Осовинске Силе, Грцима би био узет Солун, да су ове победиле. Према томе, не лежи тежиште проблема у томе, да ли смо ми хтели да отмемо Грцима Солун, већ да не дозволимо да га Италијани узму, пошто за нас Солун претставља огроман интерес. Наш положај био је већ тежак док су га Грци држали, а како би тек био тежак да су га држали Италијани.

Према томе, оптуживати кнеза Павла, како је хтео да отме од Грка Солун, то је уствари заметање трага од оних, који би хтели на овакав начин да скину са себе одговорност за несрећу у коју су увалили свој народ. То је у ствари систем одбране «држете лопова». Ми верујемо, кад у Пакту не би била предвиђена одредба о Солуну, да би овај 27-мо мартовски Гебелс, оптуживао кнеза Павла, да је Италијанима продао интересе Југославије, дозвољавајући да ови поседну и задрже овај град.

А што плаче професор Кнежевић над судбином «савезничке Грчке», ми ћемо га потсетити на једну другу чињеницу, како су се према нама показали ти наши савезници Грци, у једном од најтежих момента за нас. После Другог Балканског рата 1913, ми смо са њима закључили савез, у коме је било јасно предвиђено, да су Грци дужни да нас бране, Грци су нас издали, тврдећи да се њихов савез са нама односи само на случај ако нас Бугарска нападне, али не, ако уз ову ратују друге силе. Због овакве њихове издаје, ми смо доживели страшну албанску трагедију.

6. 27-ми март и црнорукци — аписизам

Поред Косова и Албанске трагедије из 1915, 27-ми март има за своју историску идеолошку подлогу још две велике историске заблуде. Прва је, да је у Србији после 29 маја 1903, успостављен

режим праве демократије и парламентаризма, који је препородио Србију и оспособио је да води велике ратове за ослобођење и уједињење 1912—1918, из којих ће изаћи не само уједињен цео српски народ, већ још и више, биће створена Југославија.

Друга је, о човеку који је омогућио да се у Србији успостави режим демократије и парламентаризма и који је својим револуционарним радом учинио много за наше ослобођење и уједињење. Реч је о шефу црнорукаца пуковнику Драгутину Димитријевићу-Апису. Ми ћемо се у нашем одговору Већеславу Вилдеру опширније позабавити режимом створеним после 1903, овде желимо да напоменемо, да иако је 29 маја 1903 оборен диктаторски и лични режим краља Александра Обреновића, успостављен устав од 1888, на престо доведен краљ Петар, који је био строго уставан владалац, а власт предата радикалима, који су имали огромну већину у народу, — ипак чињеница да су Краљ и радикали добили власт од оних који су били дужни да их слушају (побуњене војске), учинила је да је то био само по форми демократски режим, док је у суштини то био један дивљи брак демократије са војском зараженом политичким духом. Овај режим имаће штетан утицај како на унутрашњу, тако и на спољну политику Србије и ствараће велике опасности. Иако су црнорукци били врло велики патриоти и националисти, лично честити, добронамерни, храбри и пожртвовани, што није случај са њиховим духовним наследницима 27-мо мартовцима, ипак су они били једна тајна терористичка револуционарна организација, чији су методи одударали од метода које у демократијама важе за допуштене. Њихова идеологија била је тоталитаристичка, баш онако како Слободан Јовановић дефинише тоталитаризам: «тоталитарци не бирају средства. Њима се њихов крајњи циљ чини тако узвишен, да мисле да он сам собом освештава сва средства». Они су били носиоци хајдучије у политици — аписизма, јер иако државни службеници, они су сматрали да могу поред и мимо политике коју је водила законита влада, да воде на своју руку државну политику, користећи се положајем државног службеника и служећи се државним средствима, и на тај начин да неодговорно ангажују државу.

Овакав однос морао се на крају завршити трагично. На Солунском процесу уништена је и и ликвидирана Црна рука. Апис, њен шеф, био је стрељан, али дух аписизма није био убијен. Напротив, чињеница да је он осуђен невин, за дело које није учинио, допринела је да је он био ожаљен као невина жртва. Усто, срећан завршетак рата, из кога смо добили више него што смо очекивали, учинио је да се забораве све штете, које смо од његове авантуристичке политике имали и на све опасности у које нас је уваљивао. Из жаљења за Аписом, прешло се у аписолатрију, па је створен читав мит о Апису.

С друге стране, у трци за гласачима у новоприсаједињеним крајевима, србијански политиканти стварали су читаву легенду о демократији. И тај мит о Апису и легенда о демократији, одвели су Југославију у 27-ми март. Опет, као 1893 (Априлска вечера, када се краљ Александар Обреновић прогласио пунолетним пре времена помоћу војске) и 1903, дошло је до дивљег брака између демократије и војске. Војска је оборила намесништво и предала власт демократији, а као 1914, увукла својим актом земљу у рат. Али нажалост, овом приликом, носиоци демократије нису били Никола Пашић, Стојан Протић, Милован Миловановић, већ су то били: Миша, Божа, Милан, Пера — који су одвели земљу у катастрофу.

Ето то су идеализми, демократски и реакционарни у име којих је извршен 27-ми март. Ми смо видели колико су они оправдани. Али без обзира на ову чињеницу, сваки романтизам у политици води неизбежно неуспеху. У политици не може се ништа против чињеница. Пусте жеље не могу бити јаче од живота. Зато се политика не може водити према нашим жељама, према стварима какве би хтели и желели да буду, већ према стварима онакве какве јесу. *Ми можемо чињеницама владати, али ми не смемо у политици бити нереални људи.* Водећи политику у име нереалности, ми долазимо у сукоб са стварношћу, па зато покушавамо да појављене сметње отклонимо насилним путем. То нас води право у катастрофу. «По Берковом мишљењу, револуционарни идеализам био би једна болест у животу групе. У заносу за општим идејама група губи свест о ономе што чини њену индивидуалност. То је случај дезорганизације личности, бекства од свога ја. Код појединаца то се завршава лудилом, код групе растројством» (Сл. Јовановић — «О Берку»).

Политика је вештина могућега, и само таква политика, која води рачуна о стварностима, чињеницама и могућностима, и уме да их искористи, или да избегне опасности, дакле да влада чињеницама, може да води успеху. Нема данас тога Француза, ма како он био загрижени левичар, који неће признати чињеницу да је величину и снагу Француске створио Ришеље. Он је био католик, највећи црквени достојанственик — кардинал, али у питању француске политике, коју је он водио као канцелар, он се није дао водити ни својим верским убеђењима, ни дужностима безусловне послушности своје шефу римском Папи. Као управљач судбине Француске, он је водио политику која је била диктована само њеним интересима. У унутрашњој политици, он је, истина, гонио Хугеноте (француске протестанте) али само толико колико су исти били организовани као политичка странка. Што се тиче спољне политике, у Европи је тада беснео Тридесетогодишњи рат између протестаната и католика. Католике је предводила Аустри-

ја, а протестанте шведски краљ Густав Адолф. Победа католика значила је не само уништење протестаната у Немачкој, већ превласт Аустрије у Европи. Осећајући добро какву опасност за Француску претставља Аустрија у Европи, Ришеље је прешао преко свих верских убеђења и обзира о дужности безусловне послушности своме шефу Папи, па је католичку Француску увео на страну протестаната. Ришеље није дочекао крај Тридесетогодишњег рата. После његове смрти њега је наследио и његову политику продужао Мазарен, опет кардинал. Ова политика постигла је жељени успех. Тридесетогодишњи рат завршио се Вестфалским миром по коме је Аустрија била сузбијена у Немачкој, а ова распарчана у безброј малих државица, тако да више није претстављала опасност за Француску. То је учинило, да кроз читавих сто и педесет година, од Вестфалског мира па до Француске револуције, ниједна нога непријатељског војника, долазећи са Истока, није закорачила на француско земљиште. Али, од како је настала Француска револуција и Француска почела да води спољну политику диктирану идеолошким разлозима и у име револуционарних идеала и начела, она је за наступајућих 150 година, од револуције до данас, доживела седам инвазија: 1792, 1793, 1814, 1815, 1870/71, 1914-1918, 1940-1944, а Париз, престоница Француске био је четири пута запоседнут од непријатељске војске: 1814, 1815, 1871 и 1940-1944.

7. До које границе можемо и смемо ићи у одбрани идеала?

Али узмимо да наша излагања у предњој глави нису основана и исправна. Претпоставимо да су тачна тврђења 27-мо мартоваца, да је Хитлер хтео Пактом само да нас превари, како би нас јаче привезао за себе; да смо приступајући Пакту постали савезници хајдучких сила које су хтеле да поробе свет, а самим тим да смо се определили против сила наших традиционалних савезника, које су се бориле за слободу света, па према томе и нашу сопствену; да смо на тај начин осрамотили своју част; да нам наша историска прошлост даје оправдање када смо актом од 27-ог марта устали против овог срамног акта, — поставља се питање, до које смо границе могли и смели да идемо у одбрани ових идеала и моралних вредности? Да ли смо зато имали права да пређемо преко свих обзира стварности; да се ставимо изнад морала и права; да склонимо свима средствима све што нам стоји на путу, — једном речи да смо смели, бранећи ове идеале и моралне вредности, да убијемо и саме њихове носиоце, народ и отаџбину?

Јер шта нам вреди, ако у борби за идеале, терајући до крајњих граница, уништимо оне који су носиоци идеала? Не значи ли то, избрисати самим тим и саме идеале из овога света чињеница?

Проблем тежак и мучан за савест и свест оних, који имају да га реше, рукујући судбином народа. Ту је тешко наћи одговор у чистом резонувању и логици идеја. Да видимо како су га појединци решавали у историји.

После битке код Бородина 1812, овај се проблем поставио пред Руску врховну команду, када је имала да донесе одлуку, да ли треба напустити Москву без борбе, или пред истом дати Наполеону битку.

У роману «Рат и Мир», Толстој је врло сликовито и лепо приказао овај тренутак. На седници Руске врховне команде, начелник штаба ђенерал Бенигзен, иначе Немац, позивајући се на сентименталне разлоге, заступао је мишљење, да руска војска мора да да битку Наполеону пред Москвом «светим градом и древном престоницом Русије». Главномандујући руске војске кнез Кутузов, био је противног мишљења. Он је казао: «Свети град и престоница Русије, али, дозволите ми екселенцијо, Ваше гледиште за мене, као Руса, је једна бесмислица. За мене је тежиште питања спас Русије, а спас Русије лежи у њеној војсци. Ако би сада пред Москвом дали битку Наполеону, ми ризикујемо да доживимо пораз, да изгубимо и војску, и Москву, и Русију. Зато да би сачували војску и спасли Русију, ми морамо жртвовати Москву». И Кутузов је био у праву. Москва је била напуштена без борбе, али она је била гробница Наполеонове армије. Спашена је не само Русија, већ ослобођена и Европа од Наполеона.

Када је почетком августа 1945 бачена атомска бомба на јапанске градове Хирошиму и Нагасаки, јапанска влада и јапанска Врховна команда, одржали су седницу у склоништу од напада из ваздуха царског двора у Токију. Седници је председавао сам цар. Решавало се да ли да Јапан капитулира, или да продужи борбу. Већина чланова била је зато да Јапан пристане на безусловну капитулацију, али министар војни Арами, био је против. Он је тврдио, да ће јапанска војска бацити савезнике у море, ако би покушали да се искрцају на јапанско тле. Тада је јапански цар изјавио, да се он слаже са мишљењем већине. Он је даље рекао, да је примио Јапан и јапански народ од својих предака с обавезом да их пренесе на своје потомке. «Ако продужимо борбу — рекао је јапански цар — цео Јапан биће разорен, а јапански народ убијен. Шта ћу, и коме ћу, онда да оставим у наслеђе? узвикнуо је јапански цар. Генерални секретар ратног савета, овако описује овај драматичан тренутак: «Непријатељски бомбардери летели су над Токијом, сирене су сваког момента давале знак за узбуну, али у нашем склоништу владала је таква тишина, да су се могле чути наше сузе како су капале на хартију. У својој историји од 2500 година, Јапан никада није доживео тежи тренутак».

Ове речи јапанског цара и овај драматичан тренутак, најсликовитије приказују до које границе ми можемо ићи у одбрани идеала. У животу има момената и постоји граница, када и до које мере, ми морамо жртвовати све нама драге вредности, да би сачували ону највећу, од које зависе све друге остале, а то је живот. *У одбрани идеала ми не смемо уништити онога ко је носилац тих идеала.* Јер, шта је прече, поставља се питање, начела или људи, односно групе људи? Свакако људи, јер начела су само средства да се њима обезбеди бољи живот. Ићи у одбрани идеала до уништења самог народа, који је носилац тих идеала, значи избрисати и саме идеале из овог света чињеница.

Ова мисао није била непозната нашим 27-мо мартовцима, само они о њој нису водили рачуна, када су онако лака срца гурнули свој народ у катастрофу, и када су «продужили борбу», у којој су великодушно жртвовали стотину глава свога народа за једну немачку главу, јер тада њихова није долазила у питање. Њима је пала напамет ова мисао тек када су видели да ће и они сами отићи у провалију, у коју су увукли свој рођени народ.

Крајем 1942, шеф кабинета Министра војске, мајор Живан Кнежевић, поднео је своје шефу један реферат о томе, како је имао разговор са једним енглеским официром, који је био надлежан за герилу Драже Михајловића. Овај енглески официр казао је једноставно мајору Кнежевићу, да се Дражи не шаље помоћ зато што је Дража Квислинг, да се не бори, већ да сарађује са непријатељима. Правдајући се у своје реферату, мајор Кнежевић каже: «Па то значи да ми Срби треба да се боримо до потпуног истребљења», па даље додаје: «Али шта вреди ако продужимо борбу, ако се Србија прошири до Индије, ако у њој не буде више било Срба».

На жалост, сада је било доцкан. Онда када се говорило нашим 27-мо мартовцима да су 27-ми март и герила безумна ствар, да је безумно и лудо да слаби и обезоружани, опкољени са свих страна изазивамо против себе дивљег звера Хитлера; да је исто тако безумно и лудо продужавати борбу жртвујући стотину српских глава за једну немачку, да је то акт самоуништавања, наши 27-мо мартовци и герилци, који су у овоме акту самоуништавања народа били најмање изложени опасности, јер су могли да се склоне, нису хтели да чују ове речи и називали су свакога који је био против њиховог безумног акта и политике: издајником, слугом окупатора и т. д. А сада када су видели да је и њихова кожа дошла у опасност, они су се сетили шта значи ово страшно уништење, па се питају, шта ће нам вредети Југославија, ако у њој не буде више Југословена.

8. Теза о неизбежном поразу

Али, у овој мисли да у одбрани идеала ми смемо да пређемо преко свих обзира, препрека и морала, да можемо и сам живот да уништимо, наши 27-мо мартовци нашли су још један разлог за оправдање свога става и своје политике, а то је теза о неизбежном поразу.

«Јесте», кажу они, «ми смо учинили ово дело, ми смо заиста увели Југославију у рат из кога су резултирали пораз, капитулација, окупација Југославије, њено распарчавање и све остале несреће, али за ово дело ми не можемо бити криви. Пропаст Југославије ми нисмо могли спречити и зауставити. То је било питање само од неколико дана или недеља. Ми смо учинили нешто што би се иначе морало догодити, али 27-ми март је и поред тога учинио једно велико дело. Он је спасао народ од срамоте, да активно суделује у чињењу зла».

И ми сматрамо да се Југославија налазила у трагичним данима марта 1941 у смртној опасности, само, као што смо већ казали, та опасност није нам долазила од Пакта, већ зато што смо били напустили како спољну, тако и унутрашњу политику коју је водио краљ Александар, што је цео одбранбени систем Југославије био уништен и напуштен и што се марта месеца 1941 Југославија налазила потпуно опкољена са свих страна, од далеко јачих непријатеља, који су кроз пуних 22 године живота Југославије покушавали упорно да јој узму главу. Трагичност положаја Југославије била је повећана несређеним унутрашњим приликама и што су се на челу њене управе налазили људи, који нису били дорасли својој позиви, ни овој ситуацији.

Али узмимо да наша теза није оправдана, узмимо да је оправдана теза наших 27-мо мартоваца, да је наш безизлазан положај долазио од самог Пакта, поставља се онда питање: *имају ли права они, смеју ли они, који управљају народном судбином, без обзира како су они до тога положаја дошли, редовним путем, или путем насиља, да прихвате ту мисао о неизбежном поразу, да верују да нема другог спаса и излаза, и да зато они сами учине оно, што се по њиховом веровању мора неизбежно догодити? Једном речју имају ли они права, да зато што су они уверени да је пропаст неизбежна, да сами убију Југославију?*

Када је Немачка изгубила Први светски рат, Бетман Холвег, које је био канцелар Немачке у моменту избијања рата, објавио је одмах после рата своје мемоаре, у којима је подржавао тезу, да се већ 1909, када је дошао на положај канцелара Немачке, уверио, да је ситуација била зрела за рат и да је рат био неизбежан. Све што је могао учинити било је то да рат одложи за неколико година. На ову тезу Бетмана одговорио је његов претходник кнез

Билов, бивши канцелар, тврдећи да Бетман заступа тезу фатализма у политици» јер онај који верује да је пропаст неизбежна, да нема могућности спаса и излаза, он се унапред, значи, мири са судбином, и самим тим он је осуђен на пропаст. То је у ствари одрицање од животне борбе и животне воље. Наши 27-мо мартовци отишли су још један корак даље. Они не само да су били уверени да је наш пораз неизбежан, већ су сами урадили оно, што је по њима морало неизбежно да се догоди.

Ово није више фатализам, то је чист детерминизам у политици. Сви ми знамо да ћемо умрети. То је за сваког извесност, — чињеница. Али, сви исто тако знамо и једну другу чињеницу, да нико од нас не зна да одреди час, када ће се то догодити, и да зато, ма како била тешка и безизлазна ситуација, ми верујемо да ми још увек можемо наћи спаса и излаза. И баш ове две чињенице чине смисао, суштину и снагу живота. Јер како би наш живот био без смисла, очајан и бедан, ако би био вечит, или ако би знали када ће наступити смрт?

Не постоји тако тежак случај болести, који даје права лекару да напусти болесника. Чак и онда, када сви објективни разлози говоре да је све изгубљено, *лекар не сме да верује да нема спаса и да због тога напусти борбу*. То је смисао живота и основа лекарске етике, јер макако да је наука напредовала, она није могла да реши проблем живота и смрти. Увек, и када је све изгубљено, може се десити нешто, оно нама необјашњиво и неразумљиво, што може демантовати сва наша научна предвиђања.

А шта тек да кажемо када дође у питање не један живот, већ живот једног народа, хиљадама и хиљадама појединачних живота, не само живих, већ и будућих нараштаја, као и све оне друге највеће моралне и материјалне вредности, које је један народ уз велике жртве и муке, кроз деценије и векове, дела неколико генерација, стварао, изграђивао, увећавао, бранио и чувао? Зар све то сада сме да се стави у питање и метне на коцку, само зато, што они који рукују његовом судбином — а шта су они друго до лекари свога народа — верују да је пропаст неизбежна и да нема другог излаза?

А шта су урадили наши 27-мо мартовци? Зар се они нису налазили у положају лекара, који је дошао и који је требао да спасе, не један човечији живот, већ стотине и стотине хиљада живота? Они су мислили, да је пут којим треба спасти наш народ и земљу — рат. А шта је рат? То је хируршка операција, то је крајње средство, *ultima ratio*, које се употребљава када нема другог излаза. Чак и у оним случајевима где постоје сви изгледи на успех, лекар не сме прибећи хируршкој операцији, јер она је пуна ризика и код најлакших случајева може да наступи смрт. То је случај и са ратом. И код највећих и најповољнијих услова и

могућности да се добије рат, увек се може десити да се доживи катастрофа. И као што се хируршка операција врши тек ако нема другог излаза, исто тако и у рат се иде тек ако не постоје друга средства излаза. И то само и једино ако има изгледа да ће се извојевати победа. Под операциски нож не иде се ако је хирург уверен да ће му пацијент умрети. У рат се не иде, ако они који воде државу верују у сигуран лораз. Данас када човек мора да се оперише, модерна медицина захтева да се испита не само живот болесника, почевши од његовог рођења, да ли је и од чега боловао, већ да ли су његови родитељи и његови претци боловали од какве болести и када. Затим се узимају у испитивање и сви остали елементи: крв, мокраћа, плувачка, састојци утробе, крвни притисак, рентгенски снимак, срце, плућа итд. И када се све то утврди и постави дијагноза, порекло и ток болести, тек онда пада одлука да ли да се болесник оперише.

Међутим, наши 27-мо мартовци, прихватили су се једног посла не само непозвани и на своју руку, већ су се прихватили посла, хируршке операције, о коме појма нису имали, у коме је доведен у питање не један човечији живот, већ стотине и стотине хиљада људских живота. Јер они, не само да нису имали појма шта је то политика, већ нису знали шта је Пакт, каква је његова садржина, како и зашто је дошло до Пакта. Они нису знали шта намерава Хитлер, а најмање да су били у стању да проникну смисао овога рата. Све су то за њих била шпанска села. Они су само били свесни једног, да ако уђемо у рат, да ће наш народ и земља доживети катастрофу, али да ће од исте они најмање ризиковати; напротив, то им може отворити врата за лепшу срећу и будућност. Какве ће све последице из тога изаћи за земљу и народ, то је било најмање што су они могли предвидети, и што их је интересовало.

9. Доктрина еутаназије

Међутим, наши 27-мо мартовци кажу: Јесте, све је то тако, али ви заборављате једно, да је 27-ми март, иако је дошао доцкан, успео да спасе народ од срамоте.

Да ли су наши 27-мо мартовци успели да спасу својим актом народну част, то ћемо тек видети, али за сада, оваква теза наших 27-мо мартоваца претставља врхунац безумља и лудости.

То нам личи на оног лекара, који је не само напустио свог болесника на самрти, већ приступио свесном убиству истог, како би га спасао излишних мука и болова. *То је доктрина еутаназије у политици*, коју заступа и брани главни идеолог и бранилат 27-ог марта.

Иако је медицина огромно напредовала, иако данас има лекара који заступају ову тезу, да треба дозволити еутаназију, бар онде где сам болесник то захтева, ипак медицина још и данас стоји на своме етичком становишту, да лекар не сме да напусти болесника, чак и онда када сви објективни разлози говоре, да је болест неизлечива, а смрт неизбежна. Најмање пак, да лекар има права да убије свог болесника, уколико овом нема лека.

Као што смо раније поменули, еутаназију је дозволио једини Хитлер законом, за неизлечиве умоболне болеснике, а познато је каква је реакција била на ово целог културног света.

Међутим, професор Кнежевић мисли, да је он имао права да ову и овакву методу лечења, примени на цео свој народ.

III

РЕЗУЛТАТИ 27-ОГ МАРТА

18 априла 1941, само десет дана пошто је отпочео рат, а 20 дана после 27-ог марта, наши 27-мо мартовци сели су у авионе, побегли из земљи, а свој народ и своју земљу, коју су они свесно и намерно увукли у рат, оставили и препустили својој судбини.

Пре него што ће учинити ово дело, њихов шеф, ђенерал Симовић, претседник револуционарне владе, наредио је своме наследнику ђенералу Калафатовићу, да моли непријатеља за примирје. На Велики Петак, 18 априла, ми смо морали да пристанемо на све услове које нам је непријатељ поставио и да потпишемо безусловну капитулацију.

Тако је завршен први чин наше велике трагедије, уморство Југославије. Они њени синови, који нису хтели да пристану на Пакт, у коме нам је непријатељ признавао све оно што нам је дотле спорио, сада су доживели после срамног пораза, Косово без Косова, да морају да моле непријатеља за милост и да пристану на услове које им је овај издиктирао и потпишу далеко теже услове него што их је Пакт и помислио да садржи.

«Боље рат — него Пакт; боље гроб — него роб», викали су наши 27-мо мартовци, па им је Бог ту жељу услишао.

Ми смо испитали и видели шта је у ствари значио и представљао Пакт, на који они нису хтели да пристану, да видимо сада шта су они хтели изабравши рат.

После срамног отпора, управо општег бежања и дизања руку у вис, Југославија велико дело Србије, које су њени синови, почевши од Карађорђа, кроз пуних 130 година градили, подизали, чували, увећавали и бранили, уз огромне напоре и жртве и у чије су темеље узидане кости стотинама и стотинама хиљада њених најбољих синова, распала се и срушила као кућа од карата. Сви њени непријатељи, који су још од првих дана њеног постанка покушавали на све могуће начине да је сруше и да јој узму главу, сада баш у моменту када су се сами одрекли својих тражења, дошли су до свога циља, не својом заслугом, већ глупошћу и безумљем властитих синова нашег народа.

Целокупна наша војска морала је да положи оружје, али стварна капитулација односила се само на српски део Југославије, и то на онај из Србије од 1912 године. Само су они имали да иду

у ропство. Наш пораз био је сраман и бедан. Никада у својој историји српски народ није доживео већу беду и срамоту. Слика ове беде и срама најлепше је симболично приказана у једној сцени, која се одиграла у Београду, неколико дана после закљученог примирја и капитулације.

Главним улицама Београда, почевши од Топчидера, Милоша Велпког, Краља Милана, Кнез Михајловом улицом, кретала се једна огромно дугачка колона људи од неколико километара.

Ко су били ови људи, који су оборене главе, снуждени и забринута лица ишли кроз порушене и спаљене улице Београда, праћени наоружаним немачким војницима?

То су били официри активни и резервни, српска учена и школована господа, које је непријатељ спроводио у ропство. У редовима ове колоне налазили су се официри оне старе прослављене српске војске, која је некада својим јунаштвом и победама задивила цео свет. Било је ту међу њима старих ђенерала, пуковника, прослављених команданата дивизија, пукова, носилаца највећих одличја, који су после рата, слављени и обожавани, мислили да више нема шта да се ради, да из рата нема никаква поука да се изнесе, никаква грешка да се поправи и кривци казне, пошто је све било добро, лепо и паметно. Са њима су ишли млађи официри, који су после рата свршили Војну академију, а којима они први, нису знали и умели да улију прави дух српске војске, па су свој војнички позив схватили, не као једну свету и велику дужност, већ као каријеру.

Али гро ове колоне сачињавали су резервни официри, који су сматрали да свршити школе и постати господин, значи бити човек, који је стекао права на све, а да нема никакве дужности.

Спровођени као робље, кроз спаљени и порушени Београд, у коме су они само месец дана раније проводили тако леп и удобан живот, они су тек сада могли да виде сву беду свога положаја и све последице безумног дела 27-мо мартоваца. Сада су тек могли да размисле и да схвате не шта је боље, већ шта је горе — рат или Пакт.

Може државна територија једног народа бити прегажена и окупирана од непријатеља, може материјални потенцијал његоз бити смањен и уништен, али оно што је битно и што чини залог за лепшу будућност, његов морални капитал, не сме бити окрњен и смањен.

Ми смо већ изнели да је пораз на Косову био само материјални пораз, само материјална капитулација, али што се тиче моралног капитала, он не само да није изашао смањен, већ увећан. На Косову, у опредељењу кнеза Лазара за Царство небеско, онако како га је наш народ стварно схватио у самопожртвовању и самоодрицању своје личности и ради спаса нечег вишег, свога народа,

дошла је до најјачег изражаја етичка страна политике нашег народа. И баш та чињеница, да је наш народ не само сачувао тај морални капитал, већ да га је шта више увећао, учинила је, да онда када је опет дошао погодан моменат, када су материјални услови и прилике били повољни, да наш народ поново устане и бори се за своју слободу.

Међутим, 27-ми март није само срушио материјални капитал нашег народа, он му је порушио и уништио и морални. *Он је срушио и уништио духовну и моралну подлогу нашег народа.* Он је све окренуо тумбе. Док је у техници политике наш народ увек био реалиста, па је на тој линији ишао путем најмањег отпора, тежећи да са што мање штете и опасности постигне што већу корист, дотле 27-ми март је на тој линији пошао путем највећег отпора, која иде разарању и уништењу свих народних вредности и интереса.

Док је у етици политике наш народ био идеалиста кроз целу своју историју, и стајао на становишту, да они који га воде, морају прво себе да жртвују и да на тај начин покажу својим примером другима шта ваља чинити, дотле је 27-ми март прогласио на место етике, принцип технике, па је сматрао да они који су сами себи дозволили да управљају судбином народа, као преставници народа, имају права себе да спасу, а народ да изложи и препусте уништењу.

И баш ово рушење духовне и моралне подлоге нашег народа, то је оно што је најтеже деловало на наш народ. На његову душу пао је тежак терет нашег срамног и бедног пораза. Он никада није могао да дође себи и да разуме да тако брзо, без борбе, само за неколико дана, буде изгубљено и упропашћено на један сраман, бедан и коцкарски начин, све оно што су његови претци и он стварали, изграђивали, увећавали, бранили и чували уз велике жртве, патње и муке, уз јуначке подвиге и славне победе.

Он се питао, па зашто се онда ишло у рат, када нам је непријатељ јасно и отворено казао да ће поштовати нашу независност и целокупност наше територије? Зар се непријатељу није могло чак и нешто жртвовати, када је у питању да сачувамо наше највеће драгоцености, државну слободу и њену целокупност? Зашто да уђемо у рат, да би доживели далеко теже услове, од оних које нам је непријатељ постављао Пактом?

Наш народ био је увек спреман да се бори и жртвује, онда када он осећа и када је свестан нужности борбе, када је заиста у питању опстанак отаџбине. Међутим, он неће и не може да разуме да постоје некакви виши идеали од његових националних интереса и да је потребно да се он бори и жртвује за «слободу света», да због тога доживи пораз, да уништи своју властиту кућу и узалуд даје своју главу. Он је видео да су они, који су узели, и то насиљем и преваром, да управљају његовом судбином, себе на

првом месту заклонили и спасли, а њега гурали да гине и да себе уништава, и да су то учинили у име неких идеала, који немају никакве везе са стварношћу, са његовим интересима, са његовим реалним гледањем на свет и схватањем живота.

У његову душу, после катастрофе, уселили су се, у место вере и самопоуздања, очајање, еумња, хаос — забуна, како је све то он духовито назвао. И баш, благодарећи грешкама и безумљу оних који су узели да управљају његовом судбином, ова «заблуда» све ће више и више расти и ширити се. У души сваког појединца настаће расцеп. Он ће се питати, кога даље да слуша, за киме даље да иде? Да ли да слуша ове безумнике који су га гурали у све дубљу пропаст, или да слуша своју главу, своје искуство и своју савест који су му говорили, да је све то лудо и безумно што се од њега тражи да ради. И то ће баш учинити та «забуна», тај расцеп, који је створен у души сваког појединца, да ће наш народ бити не само материјално онеспособљен, већ још више морално сломљен, поцепан и завађен, када се пред њиме појави она друга опасност комунистичка.

Али, рећи ће наши 27-мо мартовци: «шта ви ту причате, каква пропаст, то је била само «привремена пропаст», коју ми иначе нисмо могли спречити. То је била само окупација Југославије, само једно привремено фактичко стање, а окупација не може да измени правно стање једне државе, како у међународном погледу, тако и у самој земљи. Не може непријатељ једностраним актом, да измени правни положај једне земље, па зато и сва распарчавања, која су извршена од југословенске територије и образовање Независне Државе Хрватске немају важности. Зар осим Сила Осовине и њихових сателита, све остале државе на свету, како ратујуће, тако и неутралне, па чак и Франкова Шпанија, нису и даље признавале Југославију? Зар ми нисмо имали нашу закониту владу у Лондону? Зар 1915 Србија није исто тако окупирана и распарчана од непријатеља, па је опет постојала као правни међународни субјект? Окупација је Србије прошла, а Србија после рата не само да је била васпостављена, већ је увећана за неколико пута више и претворена у Југославију.

Глупо, неразумно и смешно резонување.

Свакако правно, као држава, као међународно правни субјект, Југославија није престајала да постоји, као што и Србија 1915 није престајала да постоји. Али, *Југославија је престајала да постоји као политички, као субјект историје и постала објект.* Да ли ће један народ бити политички и историски субјект, т. ј. да ли ће моћи себе да афирмира кроз историју, или ће бити објект историје т. ј. народ са којим ће судбина и други да се играју и титрају, то зависи не од његове спољашње форме и правне ситуације, већ од

његове унутрашње форме, од његове сопствене снаге моралне и материјалне.

Сви су људи као правни субјекти једнаки, како геније, тако и идиот, али вредност једног човека одређује се према његовим способностима, физичким, духовним и моралним. То је оно што чини јачину и величину једног народа. То је оно што нису хтели да схвате и рузмеју наши 27-мо мартовци, када су на место стварности претпоставили формално право, када су 27-ог марта уништили, свесно и намерно, сав морални и материјални капитал свога народа, мислећи да њих 150 могу да претстављају наш народ, када су тело народа предали Хитлеру, а душу Черчилу.

И баш отуда и долази цела трагедија нашег народа, што је у најтежим моментима историског збивања у свету и за њега, изгубио своју властиту моралну и материјалну снагу, што је престао бити субјект, а постао објект историје, и то делима његових властитих синова, његове школоване и учене госпoде».

Политика једног народа и државе не може се водити празних руку, а битни елеменат једне добре и успешне политике, то је властита снага, морална и материјална. Мислите ли ви, да би велики и генијални политичари XIX века, Бизмарк и Кавур, могли да створе велика дела, да нису претходно подигли и оспособили снагу њихових народа и држава, Пруске и Пијемонта? Шта би вредело Швајцарској што је она неутрална и по међунородним уговорима призната као таква, да није имала своју сопствену добро наоружану војску, која је била спремна да брани њену неутралност? Немачка би је прогутала, било у Првом, било у Другом светском рату. А шта смо ми претстављали 1941, према Србији после 1915? Ми смо тада успели да извучемо из земље око 150.000 бораца, али смо поред тога изнели из земље огроман морални капитал, јер смо после ретко славне борбе, иако смо били опкољени скоро са свих страна, успели да се пробијемо до Јадранског Мора, умирући од зиме, глади и болести, али нисмо изгубили ни једну јединицу. За овај наш подвиг цео нам се свет дивио, па и сам непријатељ. Зато смо и претстављали једног моћног чиниоца. И зато су наши Савезници морали да рачунају, не само са нашом војном снагом, већ још и више, са нашим моралним угледом код њиховог света. И да су наши Савезници покушали да учине нешто на штету наших интереса, а они су то покушавали, као што су Савезници учинили 1944, они би се у својој властитој земљи сукобили са јавним мњењем и расположењем властитог народа. У Француској и Енглеској, у то време, ми нисмо имали боље и јаче браниоце од јавног мњења. Зашто? Зато што су толики угледни наши пријатељи Французи и Енглези говорили својим владама: «Не дамо вам да правите пазар са интересима овог честитог и јуначког народа».

А шта смо ми изнели 1941, и шта смо претстављали? Војнички, једну беду. Цела 27-мо мартовска емиграција није бројала ни један хиљадити део од оне војничке снаге коју смо извели 1915. Ако би сви 27-мо мартовци узели пушке, од њих се не би могла саставити ни једна борачка чета. И што је најтрагичније, и то зрно песка државе, које нам је остало, претстављали су они људи који су дотле довели свој народ и државу, и који су на првом месту дужни да положе рачун за ову пропаст. Ово је јединствен пример у историји, да влада која приреди овакву катастрофу своје народу, и која је намерно увукла своју земљу у рат, иако је знала какав ће исход рата доживети и која је све то урадила путем насиља к преваре, да после свега тога остане и даље на власти. Али не зато што је то народ хтео и желео, већ зато што никог другог није било који би могао пред Савезницима претстављати и заступати наш народ.

Ако једно приватно предузеће падне под стечај, прва мера која се предузима то је да се управа имовине одузме од оних лица која су управљала предузећем, а ако је до стечаја дошло путем преваре — банкротства, онда таква лица иду у хапс. Да би трагедија наше земље била још већа, ми смо дожквели да политички банкрот, који су требали не да иду у хапс, већ да омасте колац, и даље остану на власти и да даље управљају судбином земље и народа, које су они упропастили.

Али наши 27-мо мартовци истичу као огроман резултат 27-мог марта што смо тим актом *спасли част*, вредност драгоценију од «свих крупних пазара». Да видимо да ли је ово тврђење 27-мо мартоваца основано и исправно.

Пре свега, ми смо напред истакли и показали, да наша част није била ни повређена Пактом, и да смо ми имали у нашој историји момената када смо ми починили таква дела, која су у савршењу са овим далеко тежа, па ипак ми нисмо њима окаљали част, нити је наш народ то тако схватио, нити нам је КО други то пребацио. Али, узмимо нека буде као што кажу наши 27-мо мартовци, да је Пактом наша част била осрамоћена. Онда се поставља питање, *да ли смо актом од 27-ог марта спасли част?* Пре свега да видимо како и на који начин смо спасли част?

Како је почео 27-ми март? Злоупотребом државне силе, насиљем према законитој влади, лажју, фалсификатом и преваром према својем народу. Људи који су предузели ово дело, још и са намером да поврате народу одузета права, морали су да се послуже преваром, али не према ономе који је народу одузео права, већ према самом народу, у чију су корист они хтели, како они кажу, да изврше пуч. И сада се поставља питање, зар се једним нечасним актом може спасавати повређена част? Мислимо, да ником неће

пасти на памет да се чисти и пере у прљавој и смрдљивој води, али аутору «политичког плана 27-ог марта» дошла је у главу мисао да се путем насиља, лажи, преваре може спасавати част народа. И пошто је тако «часно» спасао част свога народа, овај господин заједно са осталим пучистима, сматрао је да има права да седне у авион, да побегне у свет, и да тамо «претставља» тај народ, а исти да остави непријатељу да га овај убија, мучи и приређује му сва могућа морална и материјална унижења. И ми сада с правом постављамо питање, има ли ичег срамнијег и недостојнијег, него увући другог у несрећу, и то путем преваре, а себе не само склонити, већ на овој несрећи и беди своје жртве, изграђивати своју каријеру?

Али, ако апстрахујемо субјективну страну 27-мог марта, већ узмемо само објективну, сам акт да смо Хитлеру казали *не*, поставља се питање да ли се сам овај акт може сматрети као некакав акт спасавања части? Рећи Хитлеру не! - онда када је он био најјачи, а ми према њему најслабији, свакако то је био један гест ретко смеле куражи. Пред оваквим гестом, цео свет је био задивљен. После толиких капитулација пред Хитлером, које је свет са запрепашћењем гледао, после Аншлуса, Минхена, Прага, после пада на колена пред Хитлером највеће европске силе Француске, која је прекинула борбу иако је имала своју недирнуту флоту и своје огромно колонијално царство, свет је морао у нама гледати заиста велике хероје, народ који се пред сигурном смрћу не плаши да Хитлеру каже не! То је заиста било нешто величанствено. Свакоме је било јасно да ћемо у овој неравној борби подлећи, али познавајући наше јунаштво и нашу храброст, сваки је очекивао да ће доживети један величанствен приказ да гледа како један мали народ умире у лепоти. То је очекивао и сам непријатељ када је пошао на нас и када је Хитлер издао прокламацију својој војсци за напад.

Али, нажалост, 27-ми март је био *само један леп гест*, једно обећање, после чега је требало да дође велико дело. Очекивање да ће 27-ми март испасти «друго Косово» није се остварило. То је само био позив у бој на Косово, који се изметнуо у позоришну претставу «Бој на Косову» — и то у једну «комендију». Јер није било довољно само «пљунути на кукасти крст», требало је и бранити овај свој гест. Ако иза геста нема дела, човек може да испадне смешан, бедан, кукавица — дон Кихот. Оно што у почетку обећава да буде велико, свршава се трагично или комично. А ми смо испали не само смешни, већ гротескни и неозбиљни.

Јер како се одиграло само дело, са којим смо ми бранили своју част? За један час бомбардовања Београда, у првом налету, ми смо били већ готови. Непријатељски налет био је заиста силан

и снажан, али је још више наш отпор био бедан. Чим је почео напад, све се надало у дивље бегство и нико није ни мислио да се ангажује и организује одбрану земље. «Револуционарна влада 27-ог марта», тако се уплашила и разбежала, да читавих 24 часа њени чланови нису могли да се нађу и скупе, а тек четвртог, или петог дана по започињању непријатељства, да одрже своју прву седницу, на којој је главни предмет решавања био, како и што сигурније да се побегне из земље.

Разуме се, када они, који су требали да воде рат, нису остали на својим местима, онда су се расуло и хаос морали пренети и на остале цивилне и војне власти. Све је наједанпут престало да функционише. Цивилне власти, чак и оне које су биле дужне да остану на својим местима, напустиле су иста. У Београду, од преко тридесет и нешто одељења пасивне одбране, од напада из ваздуха, једно једино није се скупило и функционисало на дан 6 априла. Болнице су биле напуштене од лекара и осталог помоћног особља. По улицама лежале су данима стотине и стотине мртвих. Рањеници су били без лекарске помоћи јер није имао ко да их превије. Стотинама људи је поумирало угушено у затрпаним подрумима, јер није било кога да их откопа. Београд је горео, а није било кога да гаси пожаре. Тако је изгорела и Народна библиотека, која се могла са мало добре воље спасти⁴⁾ А што се тиче оних уличних јунака, који су се на дан 27-ог марта онако храбро драли: «Боље рат — него Пакт; Боље гроб — него роб», сви ти велики јунаци први су се разбежали, јурећи за владом ка јадранској обали, мислећи да их тамо чекају «савезнички бродови».

Исто тако ни војне власти нису функционисале. Осим појединих изолованих случајева, ми нисмо нигде и ни на једном месту покушали да дамо непријатељу организован и озбиљан отпор. Војници када су видели да више нису вођени, а то је оно што и

⁴⁾ За пропаст овог великог националног блага носе такође одговорност наши 27-мо мартовци и њихов министар Грол. За владе његових десет дана, он се није сетио да склони на сигурно место, ако бар не све књиге, онда бар толико ретка дела. Српска Краљевска Академија у овим критичним данима, направила је заклон у дворишту своје зграде у Бранковој улици и ту склонила све своје хартије и драгоцене документа, међу којима је било владарских повеља на пергаменту још из XII века. Бомба је ударила у саму зграду Академије, па је иста изгорела, али су драгоцености на овај начин спашене. Један мој пријатељ који је становао близу Народне библиотеке причао ми је, да је на зграду библиотеке била пала само једна запаљива бомба. Када је видео да ће пожар да захвати библиотеку, он је отрчао у Пожарну команду да тражи помоћ. Добио је одговор: «Нама главе падају, а он хоће да му спасавамо књижурине».

најхрабрију војску може да претвори у гомилу кукавица, а највеће кукавице у праве јунаке, ако су старешине на своме месту, били су захваћени овим духом панике и расула. Непријатељска војска шетала се кроз Југославију као да је вршила вежбе и маневре, а не ратне операције. Једна непријатељска армија, која је упала у Југославију из Бугарске код Пирота, успела је да пређе само за шест дана преко 300 километара и да долазећи са југа, заузме Београд. Нико у овом светском рату није дао беднији отпор него ми, а ни на кога се није више рачунало него на нас. Свакако, ми смо били опкољени од далеко јачег непријатеља, и по броју и по наоружању, а усто немобилисани, али наш бедан пораз долази отуда, што наши 27-мо мартовци нису ни хтели да воде рат. Они су хтели рат, али само да исти «маркирају». Њима је било потребно да могу да нађу разлог да седну у авионе и побегну, а да са собом понесу власт. Зато они и нису имали мисао победе, већ веру пораза. Сам мајор Живан Кнежевић пише, да чим је сазнао да ће влада да напусти земљу, он је одмах послао телеграме свима истакнутим пучистима, да одмах напусте своје команде и да најхитније дођу у Никшић, одакле ће авионима да напусте земљу.

А када смо приредили овако бедан и сраман пораз, онда, после дивљења и опште напетости, у очекивању јуначке борбе, морало је доћи разочарење. Људи су се у чуду питали, па када нисмо могли да се часно бранимо и боримо, онда шта нам је требало да правимо 27-ми март? Да смо остали при Пакту, цео би свет то разумео да смо морали учинити тај акт, као акт политичке нужде како би се сачували. Али одбити Пакт, па доживети много тежи акт, безусловну капитулацију и распарчавање земље, и све то без отпора, напротив после бедног пораза, зар све то не само да није безумно, већ још и бедно и неозбиљно. Тако нешто озбиљни људи не би никада урадили са својом земљом.

Ево шта каже К. Фотић, наш амбасадор у Вашингтону поводом нашег пораза, у својој књизи «Рат који смо изгубили»: «Савезници су били уверени да ће нацистичка машина сломити отпор народа који се усудио да пркоси Хитлеру, али ипак, брзи слом донео је мучно разочарење... Разочарење је било велико у Вашингтону».

Бранко Чубриловић, министар у 27-мо мартовској влади, иначе совјетски шпијун, у својој књизи у којој је описао успомене из емиграције за време рата, каже да су наши министри, на своме путу из Каира за Лондон, направили у Кептауну, престоници Јужно-Афричке Уније посету ђенералу Слатсу. Овај их је доста хладно примио и изражавао своје чуђење, да је Југославија доживела тако брзи слом.

Али, рећи ће наши 27-мо мартовци: Е, али ви заборављате оно што је Черчил казао на дан 27-ог марта, када је чуо да смо извршили 27-ми март, заборављате његове чувене речи: «Данас је Југославија нашла своју душу», јер ми смо помогли Белику Британију, ми смо, како то каже један бранилац 27-ог марта д-р Слободан Драшковић «бацили атомску бомбу на Хитлерову Немачку, која је разорила психозу о њеној непобедивости, а морално препородила Велику Британију». «Ми смо спасли Русију. Да није било-27-ог марта Хитлер би пошао на Русију, као што је било предвиђено по плану Барбароса 15-ог маја, а не тек 22-ог јуна. Тако је Хитлер дошао доцкан пред Москву, па је зато изгубио рат. Ако нам се то сада не признаје, то ће нам се у будућности, када дође до дефинитивног обрачуна, морати узети у обзир и богато исплатити» — каже један други бранилац 27-ог марта.

Што се тиче Черчилових речи: «Данас је Југославија нашла своју душу», нема тога 27-мо мартовца, који их бранећи и славећи 27-ми март неће употребити и поменути. Један од њих, пишући уводни чланак у «Србобрану», поводом десетогодишњице 27-ог марта, почео је свој чланак и завршио га овим речима. На прославама 27-ог марта, које се одржавају сваке године, сваки говорник сматра за обавезно да треба да помене ове речи. Помислио би човек да је Черчил највећи наш добротвор и пријатељ и да само зато што је хтео да нас удостоји овако ласкавим речима вредело је и требало да гурнемо своју земљу и свој народ у катастрофу, да доживимо онако сраман пораз, капитулацију, уништење државе и толике стотине хиљада мртвих, најбољих синова нашег народа, и на крају да будемо изручени Титу и комунистима. Какав кретенизам и идиотизам, каква морална беда!

Та господа, која себе називају националистима, требало би да науче бар азбуку национализма, да странци нису позвани, па ма који то међу њима био, да нам дају похвале и оцене из онога шта је исправно са наше националне тачке гледишта. Истина, они после тешких разочарења која им је приредио Черчил, сада њега питају: «Зашто г. Черчиле сада ви изгубисте своју душу?» Мисао је остала иста, по којој је добро што је Југославија приредила 27-ми март, јер она је тога дана нашла своју душу, само Черчил је тај, који је велики грешник, па је зато изгубио своју душу.

Не, господо 27-мо мартовци, није тежиште проблема у томе, као што ви мислите, да ли је Југославија 27-ог марта нашла своју душу, а Черчил је данас изгубио, пошто је он, може бити, није ни имао. Тежиште проблема и трагедија нашег народа лежи у томе, што сте ви тога дана изгубили не само своју главу, већ и своју душу, и што до данас, и поред све стварности, која вам се лупа о главу и поред све несреће коју сте приредили:

своме народу, ви нећете да се освестите и дођете себи, како би бар *своју* душу нашли. Јер да сте ви 27-ог марта имали бар душе, ви не бисте учинили оно што сте урадили са својом земљом и својим народом, и поред тога што нисте имали памети.

Свакако, ми смо Великој Британији и Черчилу учинили велику услугу нашим актом од 27-ог марта, али не војничку, већ политичку. Черчил је за време рата у почетку тежио да изазове сукоб између Совјета и Немачке и рачунао је да ће то постићи на Балкану, где су постојали толики совјетски интереси и изгледи. Његов је стварни план био запалити Балкан, па на Балкану изазвати сукоб између Немачке и Совјета. Зато је он и морао рећи овако ласкаве речи, али он у њих није веровао. Он је знао да има посла са будалама, и да будали није довољно рећи хвала. Треба му још подваљивати и ласкати, како би га још више искористио у доцнијим догађајима.

Ми верујемо, а то се доцније показало као тачно, да је Черчил, изговарајући ове речи, у својој души морао презирати наше 27-мо мартовце и смејати им се, јер то што су они учинили са њиховом земљом и народом, то никада Черчил, и ниједан Енглец не би помислио да уради са Великом Британијом и енглеским народом. У својој великој историји, Велика Британија и енглески народ, имали су и ратова и револуција, и преврата, и грађанских ратова, али енглески народ није приређивао такве безумне подухвате, као што је наш 27-ми март. Британска империја и њена моћ нису изграђени некаквим «ура» потриотизмом уз дреку, бучне фразе и бургије, или кроз некакав политички романтизам, већ су они дело и резултат мудрог, опрезног и будног руковања британских државника и политичара, *који су били вођени једино и искључиво интересима њиховог народа и ништа друго није их се тицало.*

Колико је за Велику Британију важан, на првом месту, њен сопствени интерес, Черчил је то доказао, када 1941 године није хтео да пошаље једну једину јединицу британске флоте у Јадранско Море, да би помогао и спасао наше 27-мо мартовце, иако им је лично огромно дуговао. И још нешто, у јулу 1940, он се није устручавао, да нареди британској флоти да код Орана нападне свога дојучерашњег ратног друга разоружану француску флоту и потопа је. Интереси Велике Британије то су захтевали и пред тим интересима падају сви морални обзир.

А то је морало бити познато нашим 27-мо мартовцима, ако не свима, оно бар човеку за чији су се ауторитет они највише заклањали. У својој студији о Берку, Слободан Јовановић написао је за енглеске политичаре: *«Њихово идеолошко одушевљење никада није у стању да им помути свест о интересима њиховог народа».* «Њихова је изрека, да треба увек ићи са својим народом, имао он право или немао: Right or wrong my country». И то је

оно што су требали да знају наши 27-мо мартовци и да се на Черчиловом примеру науче како се чувају, бране и штите интереси свога народа. Да су у томе правцу ишли за примером Черчила, они истина данас не би понављали оне Черчилове речи: «Данас је Југославија нашла своју душу», век би седели код својих кућа и у својој слободној отаџбини.

А што се тиче оних речи, да смо бацили «атомску моралну бомбу на Хитлерову Немачку ... и морално препородили Велику Британију» ми верујемо да ће се сваки Енглеz грохотом насмејати на ову бургију овог атомског грандомана.

А сада да видимо колико је оправдана теза наших 27-мо мартоваца, да смо ми нашом интервенцијом спасли Совјете.

Пре него што будемо прешли на излагање којим ћемо доказати колико је ова теза произвољна и неоснована, ми морамо да учинимо следећу напомену.

Онда, када су наши 27-мо мартовци извршили свој пуч, нико живи није знао, нити могао претпоставити, да је Хитлер донео одлуку да нападне Совјете. Сам Черчил, у својим мемоарима, каже да је био изненађен. Најмање се могло претпоставити и предвидети да ће наше одбијање Пакта и рат са Немачком, имати за последицу да Хитлер одложи напад на Совјете, да ће зато доћи доцкан пред Москву, да неће моћи да је узме и да ће због тога морати да изгуби рат. Тако што није могао да претпостави и да предвиди и највећи војнички и политички геније, најмање наши безглави и шупљоглави 27-мо мартовци. Такво тврђење је неозбиљно и ми верујемо да би га Слободан Јовановић, као историчар, као таквог и оценио.

Али, ово тврђење показује још једну чињеницу, да онда, када су извршили своје дело, наши 27-мо мартовци, не само да нису знали зашто га врше, јер они нису ни знали садржину Пакта, већ и у коме га циљу врше. А то је акт чистог коцкарлука. И када се сада они бране тиме и хвале да су они својим актом спасли Совјете, онда све то личи на онога коцкара, кога је срећа послужила на картама, па се хвали како он «уме да игра». Само то може да приличи једном Радоју Кнежевићу, али не Слободану Јовановићу.

Истина је, да је Хитлер донео одлуку да нападне Совјете и да је за дан напада био одредио 15 мај 1941, према плану Барбароса. Исто тако истина је, да је Хитлер услед напада на Југославију морао да одложи предвиђени напад на Совјете и да га отпочне тек пет недеља доцније, 22 јуна 1941.

Ово су посведочили на Нирнбершком процесу немачки маршали фон Браухич, главно-командујући немачке војске фон Паулус, који је пред напад био шеф оперативног штаба, а доцније пред Стаљинградом командант VI немачке армије и ђенерал фон Хал-

дер, начелник штаба на Источном фронту. Док је фон Паулус тврдио, да је напад на Совјете био условљен претходним нападом на Југославију, дотле је фон Браухич сматрао то великом заблудом и мислио да се и без тога могло ићи на Совјете. Немачко закашњење пред Москвом, фон Браухич је објашњавао не нападом на Југославију, већ зато што су Немци, после узимања Смоленска у јулу 1941, стали и чекали да им се крила изравнају са центром. По мишљењу фон Браухича, требао је немачки центар после узимања Смоленска да продужи напредовање ка Москви, и Москва би била узета.

Трећи сведок фон Халдер, ђенерал, сматрао је да су теренске прилике биле узрок зашто је напад на Совјете отпочео тек 22 јуна, јер због влажног и глибовитог терена, није се могло раније поћи.

Ово мишљење изгледа да је оправдано, а ево зашто.

Када се зна да су операције према Југославији трајале само 12 дана, примирје и капитулација потписани су 18 априла, а Хитлер није имао потребу да довлачи војску, пошто је она већ била на Балкану, осим оне која је оперисала са севера, онда се поставља питање зашто је морао да одложи напад на Совјете за пет недеља. Немачка војска, после капитулације Југославије, није била много заузета посудањем освојене територије, пошто је највећи део отпао на Независну Државу Хрватску, док су други делови, осим предкумановске Србије и Баната, посели Италијани, Мађари и Бугари. Појављује се, дакле, једна разлика од двадесет дана која се не може објаснити операцијама у Југославији. Ова разлика може се објаснити онако како је објашњавају ђенерал фон Халдер и енглески приликама. Украјина је у мају месецу и почетком јуна натопљена водом, а терен глибовит, тако да је брзо кретање тешког оруђа немогуће.

Да је заиста тако потврђују и ове чињенице:

1812, Наполеон, највећи војнички геније, иако је већ одавно био спреман за операције, почео је исте тек 23 јуна. У Првом светском рату, осим борби на Карпатима, операције већег стила никада нису вођене у месецима мају и почетком јуна. У овом рату, Немци су пошли на Совјете 22 јуна 1941. У години 1942, главна немачка офанзива, не рачунајући операције на Криму, правац Волга, отпочела је 28 јуна. У години 1943, Немци су отпочели своју офанзиву на фронту код Курска 5 јула, а после неколико дана Совјети су прешли у контра напад. У години 1944, главна совјетска офанзива код Витебска почела је 23 јуна. У овом светском рату, осим операција на споредним фронтовима на Кавказу и Криму, у месецима априлу, мају и јуну операције већег стила нису углавном вођене, због влажног и глибовитог терена,

и то је објашњење једино убедљиво зашто је Хитлер отпочео своју офанзиву против Совјета 22 јуна.

Али, ако би се узело као исправно тврђење наших 27-мо мартоваца, да су они пучем утицали одлучујуће, да Хитлер одложи већ намеравани напад и да због тога он није могао да заузме Москву, поставља се питање да ли би Совјетска Унија, после пада Москве, капитулирала? Све је то само једна претпоставка ничим оправдана и основана. Москва је заиста један велики војнички и индустриски центар. Она је престоница Совјетије и значи много за руски народ, па ипак њен пад не би ниуколико ослабио борбени морал и вољу руског народа за отпором. То су Руси показали 1812, када је Наполеон заузео Москву, па су је они спалили, што је проузроковало пораз и пропаст Наполеона. Може ли се претпоставити да би бољшевици били више сентиментални од царске Русије и да не би могли да прежалу губитак Москве, и капитулирали? Ни најмање, јер они су били свесни, да би капитулација значила може бити спас Русије, али да би то био сигуран крај комунизма. Зато су они били решени да се туку на живот и смрт.

Напоследку, када 27-мо мартовци тврде, да су они спасли Совјете, онда они заборављају да се они, на другој страни, једнако жале на Черчила и Рузвелта што су дозволили Совјетима да дођу у срце Европе. Професор Кнежевић каже, да је цео појас народа на источном делу Совјетске Уније, па разуме се и Југославија, потпао «чудним сплетом околности» под Совјетску Унију. Али, ако је тачно његово тврђење, да смо ми спасли Совјете, онда ту нема «чудног сплета околности», већ смо баш ми, нашим актом од 27-мог марта, допринели да цела Источна Европа, па и ми, доживимо комунистичко ропство.

Али има још једна чињеница о којој 27-мо мартовци неће да воде рачуна, а ми морамо да их на исту опоменемо.

Првобитни грчко-британски план за одбрану грчког фронта од немачког напада, прављен је са претпоставком да ће Југославија прићи Силама Осовине. То је значило, да ће италијанска војска покушати да продре преко Епира, док би правац немачког надирања био упућен Вардарском Долином у правцу Солуна.

Зато су Грци и Енглези били донели одлуку да скрате свој фронт, а то значи да је цела источна Грчка, са Тракијом и Солуном, била жртвована. Главна грчко-британска одбранбена линија била је: на десном крилу варош Катарина, на обали Солунског Залива, па преко Водена (Едесе) избијала на грчко-југословенску границу, одатле даље на запад, до Јадранског Мора. Центар ове одбранбене линије био је Лерин, који је затварао излаз из Пелагониске Равнице, према Битољу.

Приласком Југославије Енглеској, т. ј. одбијањем Пакта, значило је да се ситуација изменила, и да је на тај начин опас-

ност која је долазила од центра, Пелагониске Равнице и долине Вардара, била смањена, уколико не и сасвим отклоњена. Зато су Грци и Енглези решили да прошире свој фронт, и да на тај начин ослабе свој центар пошто су рачунали, да ће југословенска војска моћи да задржава немачку војску која би надирала ка Лерину.

У томе смислу, три грчке дивизије биле су пребачене у Источну Грчку, а главне грчке снаге биле су бачене на фронт према Италијанима. Енглези, са још две грчке дивизије, држали су фронт Катарина-Воден (Едеса). Главне грчке снаге биле су према Италијанима, док је центар: Лерин — Преспанско Језеро, остао непокривен, управо претпостављало се да је покривен и заштићен југословенским трупима. Међутим, Немци су продрли долазећи преко југословенске територије, и савладавши брзо југословенске снаге, избили су на грчко-југословенску границу. У долини Вардара они су исто тако брзо напредовали и већ 8 априла Немци су заузали Солун. Тиме су грчке снаге, које су се јуначки бориле на линији Струма — Вардар, биле отсечене од главних грчко-британских снага.

Рушење југословенског фронта довело је до пораза Грчке, каже професор Мак Инис, у својој историји «Рат», страна 158. Исто је мишљење изражено и у Британској Енциклопедији о операцијама на Балкану у Другом светском рату. Али, каже професор Инис, далеко теже последице пропасти Југославије, биле су на главној дефанзивној линији грчко-британској, т. зв. Метакасовој линији. Немачким пробојем југословенског фронта код Велеса, отворен је пут Немцима ка Битољу. Они су га брзо запосели, а затим и Лерин и на тај начин пробали центар грчко-британски, управо упали у празан небрањен простор. Тако су Немци раздвојили британске снаге од грчких, које су оперисале према италијанским трупима, а то је довело да се цела одбранбена грчка линија сруши. И то је био разлог, каже се, зашто Енглези нису хтели да приме на своје бродове ни једног југословенског војника, док су евакуисали приличан број грчких војника.

Ако је постојање Балканског фронта био разлог да Хитлер пође доцније на Совјете, према овом излагању Британаца и Грка, само је југословенска заслуга, што је Балкански фронт овако брзо срушен, а то значи да су му Југословени, својим оваквим учешћем у рату омогућили да он на Совјете крене већ 22 јуна. Без учешћа Југословена у рату, Балкански би се фронт дуже држао, а са њим би вероватно и Хитлеров поход на Совјете дошао тек у јулу месецу.

Наши 27-мо мартовци нас теше, да ако 27-ми март није донео непосредну добит, он ипак претставља један «огроман морални капитал» пред западним демократијама, који ће нам се богато исплатити, када дође до дефинитивног уређења поретка у свету.

Да видимо шта вреди та меница, кују су наши 27-мо мартовци повукли на савезнике и којој за покриће служе толике жртве у људским животима, крв и сузе нашег народа.

Ништа, ама баш ништа. То је меница коју «наши савезници» не само да одбијају да исплате, већ исто тако одбијају и свој акцепт на исту да ставе. Они је ни онда, када је почео рат, нису признавали, а камо ли сада, а још мање у некој неизвесној будућности. Јер да су је признавали, зар Енглези не би послали, ако нису могли своју војску, а оно бар своју флоту и авионе, да нас помогну и да се са нама боре. Међутим, они нису хтели да пошаљу ни један једини авион, ни једну једину последњу декласирану јединицу своје флоте. Они чак нису хтели да спасавају ни 27-мо мартовце.

Не само да «наши савезници» нису хтели да признају никакву обавезу према нама, већ су наше градове крвнички уништавали, горе него сами Немци, а Југославију, када се показало да је то њихов интерес, они су једноставно предали Титу.

Чеси су учинили далеко тежи акт, него што смо ми приступајући Пакту. Они су 15 марта 1939, једноставно абдицирали на своју државну слободу и пристали да уђу у састав Великог Рајха. Они су просто предали на реверс своју државу Хитлеру. Многи су се чудили, па чак и прекоревали Чехе што нису пружили отпор и бранили се, али сви су објаснили њихов гест, као акт политичке нужде и мудрости. За време рата, њихова индустрија радила је пуном паром до последњег момента за Немце. Шта више, Немци су један део своје индустрије пренели на територију протектората, па ипак чешки градови нису били ни изблиза бомбардовани као наши, иако у нашим градовима није било уопште индустрије. Чеси нису правили герилу и «устанке» као ми, и од њих то нико није ни тражио, нити им се због тога пребацивало, а најмање да их је неко због тога вређао и називао издајницима, колаборатерима и квислинзима, као што је нас називао «наш» велики пријатељ Черчил. На против, углед Чеха код Савезника био је далеко већи него наш. Када је у Чешкој било запаљено село Лидице због атентата на Хајдриха и у њему било побијено неколико стотина чешких грађана, цео свет је за то знао, писао и протествовао. О трагедији села Лидице постоји неколико филмова, а у Америци једна варош променила је своје име и сада се зове Лидице.

А наши Крагујевац, Краљево, Мачва и толика села и хиљаде невино побијених, о томе се ништа не зна, као и да није ништа било. Како то? И зашто то?

Једноставно, што су Чеси својим актом од 15 марта 1939 доказали да су озбиљни људи, да умеју да чувају своју земљу и

животе својих људи, а не као ми пустилови, авантуристи и неозбиљни.

Један млади 27-мо мартовац, написао је поводом десетогодишњице 27-ог марта чланак у «Нашој Речи», у коме је казао, да српски народ није могао да се помири са политиком чешког претседника Хахе, већ је њему била дража борба Давида са Голијатом. Колико је ова наша борба била борба Давида и Голијата, ми смо видели, али морамо да потсетимо овог шупљоглавца, да се политика чешког «квислинга» Хахе завршила на крају рата са једним вишком од 300.000 становника Чеха, према броју који је Чешка имала на дан 15 марта 1939, докле се наша 27-мо мартовска «борба» Давида и Голијата завршила једним мањком од неколико стотина хиљада, а да не говоримо о осталим несрећама, губицима, беди и патњама које смо претрпели и где нас је то одвело.

Истина, и Чеси су доживели исту судбину као и ми, али ако Чеси имају данас комунизам, то за исти имају да благодаре великом мајстору масонерије президенту Бенешу, том великом грешнику, идолу наших напредних левичарских елемената, који је био један од главних протагониста оне мисли, да са комунистима могу да сарађују буржоаске државе, јер је комунизам еволуирао и још ће да еволуира у десно у додиру са овима, и који је комунистима, Стаљину, издао заверу Тухачевског, — а не слуги Хитлеровом и квислингу Хахи.

Други, опет 27-мо мартовац, пуковник Кнежевић, пита се у чуду, у једном своме чланку у «Гласу Канадских Срба», зашто су савезници бомбардовали Београд и остале градове Србије, и то на сам Ускрс, када смо се ми за њих толико жртвовали и учинили. Никакво чудо, господине пуковниче, ево вам одговора на Ваше питање: Када нека будала не чува сам своју кућу и сам је запали, и други му је неће поштовати. Ето објашњења зашто су Савезници бомбардовали Београд и остале наше градове.

1. Лондонска Порука, орган Југословенског одбора и наших 27-мо мартоваца, посветила је свој број 53/54, за месец јануар и фебруар 1959 год. успамени професора Слободана Јовановића. У тому двоброју објављена су два говора, која су одржана на комеморативној академији у Лондону, посвећеној професору Јовановићу. Први је говор д-р Живка Топаловића, а други г. Већеслава Вилдера.

Оба говорника сматрала су за потребно да се осврну на мој чланак, који је објављен у «Искри» од 15 јануара 1959, поводом смрти професора Јовановића. Оба говорника критиковала су мој напис, а нарочито ону моју мисао, да трагедија Слободана Јовановића лежи у томе, што се он, наш највећи интелектуалац, примио да уђе у пучистичку владу, па је тако својим великим ауторитетом покрио једно безумно, пустиловно и херостратско дело, док је напротив, — било је моје мишљење, — он требао да се жртвује, да постане Хитлеров слуга, како би спасао свој народ, да не постане Хитлерово робље.

Постоји прилично велика разлика између критике д-р Топаловића и критике г. Вилдера, јер д-р Топаловић сматра да Слободан Јовановић није могао да се прими ове улоге, да би жртвовање Слободана Јовановића било узалудно, јер «никакви напори Слободана Јовановића, ни ма чији други, нису били у стању да измене Хитлерову нападачку вољу». Г. Вилдер, пак сматра да Слободан Јовановић није требао да се прими ове улоге, јер би то значило вратити се за 140 година уназад на «политику потлачене раје, која је морала сагубати главу пред несравњено надмоћном силом». «Историју народа», каже г. Вилдер, «стваралн су догађаји слични 27-мом марту, а не догађаји као 25-ти март, јер први су ретки, претстављају успон одважности, свести и енергије, — док су други чести и обични, знак слабости и кукавштине».

Сматрам за потребно и желим врло радо да одговорим на ове две критике, ово утолико пре што се исте не односе само на одбрану Слободана Јовановића, већ и на сам проблем 27-ог марта.

Само претходно желим да истакнем следеће:

Са покојним Слободаном Јовановићем био сам врло мало, тек последњих година пред рат, у личним односима. Први пут срео сам га непосредно октобра 1924, када сам полагао адвокатски испит. Он је био члан испитне комисије и испитивао ме из Уставног права. Нисам био његов ђак, али сам његов ученик. Могу

слободно рећи да нема једног српског писца кога сам толико читао и проучавао као Слободана Јовановића. Још као ђак шестог разреда гимназије, прву његову ствар коју сам прочитао била је студија о Пери Тодоровићу. Његовим лепим и отменим стилем, начином излагања, сликовитошћу, правилном оценом чињеница, разлагањем, она је на мене оставила дубок утисак. Од тада заволео сам Слободана Јовановића и почео да читам и проучавам нашу новију историју. Прочитао сам неколико пута сва његова дела, и сада, у овим суморним данима емиграције, за мене је била велика радост и срећа, када су ми дошла до руку целокупна дела Слободана Јовановића.

Последњи пут видео сам Слободана Јовановића баш на сам дан 27-ог марта 1941, пре подне на Теразијама у Београду. Он се враћао пешке кући, уморан, праћен новинарима. Тек тада поверовао сам у вест, коју сам пре тога чуо, да је он ушао у ову пустиловину. Био сам дубоко разочаран. Знао сам како је он реално гледао и умео да цени догађаје, ствари и људе. Знао сам за његову моралну кураж да истину отворено брани, као што је то радио усред радикалског режима када је бранио Тајну конвенцију, коју је краљ Милан закључио са Аустријом. Знао сам да је увек осуђивао и сматрао као врло опасну ствар мешање војске у политику. Знао сам да је проучавао социологију револуције и да је знао да у револуцији «мењајући установе по новим мерилима вредности, људи чине утисак, као да су добили другу памет. А ако се при томе служе средствима које правни поредак не одобрава, они чине утисак као да су с другом паметом добили и другу савест». Да свака револуција слаби међународни положај земље у којој избије, а шта тек да кажемо онде, где се непријатељ налази *ante portas*. За мене се случај Слободана Јовановића поставио као тежак проблем. Мало сам се утешио, када ми је један његов пријатељ рекао: «Да, све је то тако, као што кажете, али помислите, шта би тек било, кад међу овим пустиловинама и безумницима не би био један Слободан Јовановић? Шта мислите, где би нас они тек одвели?»

Нажалост, ни један Слободан Јовановић није био више у стању да задржи талас револуције, који се сручио на нашу земљу и наш народ. Он је то могао да учини док није дао свој пристанак. Чим је он дао пристанак, точак револуције почео је да се окреће. Можда је он поверовао, да је то само «тренутно исклизнуће, после чега ће ствари опет ући у редован колосек» («О Берку», Сл. Јовановић).

Нажалост, узрочници и носиоци револуције често нису свесни значаја и домашаја свога чина. Када је у ноћи 14 јула 1789 маршал двора пробудио Луја XVI да му саопшти да је у Паризу руља заузела на јуриши Бастиљу и побила посаду, краљ је рекао: «Па то

је побуна». »Не Сире», казао је маршал, «то је револуција». Тако и Слободан Јовановић, најбољи познавалац наше историје и револуције уопште, политички писац и велики правник државног права, није видео да је давши свој пристанак да уђе у једну пучистичку владу, пустио да се сручи на наш народ и нашу земљу једна катаклизма — не 27-мо мартовска, већ Светска Револуција — којом није више нико могао управљати, нити је зауставити, нити јој исход предвидети и која ће одвући у пропаст и земљу, и народ, и њене проузроковаче 27-мо мартовце, и самог Слободана Јовановића, а чији ће корисници, као што увек то бива, бити екстремни елементи.

2. Оба моја критичара, и д-р Топаловић и г. Вилдер, нису ни покутавали да побију оно што сам ја тврдио, да све оно што је Слободан Јовановић написао као историчар, политички писац, правник и социолог, демантује и осуђује све оно, што је урадио Слободан Јовановић као политичар. Ја сам у своје напису јасно изнео све што је професор Јовановић написао, а што се не слаже са оним што је урадио као политичар. У томе, за мене, лежи тежиште проблема и трагедије Слободана Јовановића.

Бранећи Слободана Јовановића од мојих критика, моји критичари бране уствари Слободана Јовановића политичара, од Слободана Јовановића историчара, политичког писца, правника и социолога.

А сада да пређемо на одговор нашим критичарима.

IV ОДГОВОР Д-РУ ТОПАЛОВИЋУ

1. У своје говору д-р Топаловић је казао: «Обарање диктатуре 27-ог марта 1941, био је један наш унутрашњи политички догађај. Иако је он дошао после закључења Пакта са Хитлером, њиме није Пакт одбачен, нити погажен, нити се Југославија ставила у непријатељски фронт против Хитлера».

Када се овако ствари поставе, онда, разуме се, није тешко бранити 27-ми март, а сваљивати сву одговорност на диктатуру. Д-р Топаловић је био адвокат, и ја такође, па су и мени познати ови адвокатски трикови, на основу нетачне поставке изводити погрешне закључке. Али ми се овде не налазимо пред среским судом, већ пред судом историје. Целоме свету позната је ствар за-

што је дошао 27-ми март и како је наш свет, «народ», схватио 27-ми март.

После протеклих 18 година од тога дана, ја сам прочитао много разних написа о 27-мом марту, слушао причања многих учесника, напоследку видео у Београду 27-ми март, али ово је први случај како сазнајем да је 27-ми март био наш унутрашње-политички догађај. До сада су наши 27-мо мартовци ширили многе лажи и измишљотине о 27-мом марту, али до сада се ниједан није усудио да тврди овако што. Уосталом, довољно је прочитати у истоме броју «Поруке», у којој је изашао напис д-р Топаловића, чланак Радоја Л. Кнежевића, једног од главних актера и идеолога 27-ог марта, «Слободан Јовановић у политици», па се уверити зашто је извршен 27-ми март.

Свакако, 27-ми март није извршен само на спољњем плану, већ и на унутрашњем, да се укине диктатура, толико мрска д-р Топаловићу, а заведе демократија, њему толико драга, али главни мотив зашто је извршен 27-ми март, био је да се одбије Пакт, «да се вратимо на политику неутралности», а укидање диктатуре и завођење демократије, дошло је као последица тога главног мотива, јер се веровало да је диктатура довела земљу до пропасти и Пакта, чак да је по среди била читава завера, како тврди 27-мо мартовски Гебелс а демократија нам је увек била благотворна и она је једино способна да спасе земљу.

2. Одмах, у продужењу исте реченице, д-р Топаловић кажег «Да нас није Хитлер напао, никоме ни на памет не би пало да улазимо у рат». Ми ћемо ниже видети да ли је нашим 27-мо мар-товцима падало или није подало на памет да увуку земљу у рат, али под претпоставком да они нису *хтели и мислили*, да својим поступком увуку земљу у рат, то не искључује њихову одговорност, јер ако нису хтели они су *могли* да виде да ће својим поступком увући земљу у рат. У томе случају са њихове стране био би само нехат, и то онај крајњи *stulticia*, а не *умишљај, dolus*. Али д-р Топаловић био је адвокат и зна врло добро, да је нехат кажњив, понекад врло строго, као на пример у железничким несрећама, ако наступе непажњом. У политици грешка може често да произведе теже последице него сам злочин. Познате су чувене речи Фушеа, који је казао: *C'est pire qu'un crime, c'est une faute* (то је теже него злочин, то је грешка), када је Наполеон упао са војском преко границе, на територију туђе државе немачког војводства Бадена и тамо ухватио војводу од Енгијена, члана бивше француске краљевске куће, довео га у Париз, извео пред један војни суд састављен *ad hoc*, осудио на смрт и стрељао. По француском закону војвода од Енгијена заслужио је смртну казну, јер се као емигрант борио против Француске, али ова осуда испала је један судски злочин, и

још више, једна политичка грешка, јер дотле, Наполеон је био сматран као борац и носилац начела Француске револуције, па му је чак Бетовен посветио своју Ероику. Од тога момента, њега свет гледа као обичног тиранина, који из личне освете газии најосновнија права. Убиство војводе од Енгијена било је један од повода, да се против Наполеона образовала 1805 Трећа европска коалиција.

Историја је врло строг судија и према најмањим грешкама и несмотреностима у политици. Она не може да ове опрости и заборави. Када је 1870, вештом игром Бизмарка, Француска била увучена у рат против Немачке, претседник француске владе Емил Оливие у своме говору, у коме је тражио од парламента да влади одобри кредите за вођење рата, залетео се па је рекао: „*Oui, de ce jour commence pour les ministres, mes collègues et pour moi, une grande responsabilité. Nous l'acceptons le coeur léger*” (Да од данас настаје за мене и моје колеге једна велика одговорност. *Ми је примамо лака срца*). Француска је изгубила рат. Скупштинска анкета која је имала да утврди одговорност за пораз, нашла је да је Оливие био најмање крив за исти и да је најмање био ратоборан. Али после ових речи, он је остао политички мртав. Узалуд је он писао читаве томове историје о својој влади, покушавајући да се одбрани и оправда, он је остао у историји и код француског народа обележан као крајње неозбиљан државник. У свакој историји тога времена, ви можете наћи речи: *L'homme au coeur léger* (Човек лака срца).

Према томе, д-р Топаловић не може спасти одговорности наше 27-мо мартовце када тврди, да никоме од њих није падало на памет да улазимо у рат.

Да ли су, дакле, наши 27-мо мартовци могли да предвиде да њихов акт може да изазове Хитлера да нам објави рат? Пре свега, свака револуција, без обзира каквом је циљу управљена, слаби спољашњи положај оне земље у којој се догоди и привлачи њене непријатеље. Даље, целога свету морало је бити јасно де ће нас Хитлер напасти, ако одбијемо Пакт, који смо потписали под принудом, да ако га не потпишемо он ће нас напасти, и у коме се с друге стране Хитлер одрекао свога права на ревизују уговора о миру, па не видимо да то није једино било јасно нашим 27-мо мартовцима: професорима универзитета, угледним политичарима и државницима, официрима са ђенералштабном спремом, међу којима се налазио и наш највећи интелектуалац Слободан Јовановић, професор државног права, политички писац, историчар и социолог револуције. Зар се онда могло претпоставити, после одбијање Пакта, да су ови људи могли бити толико наивни па су веровали да нас Хитлер неће напасти? То би био не крајњи нехат,

већ крајња лудост, да се тако што претпостави. Не зато што смо пред собом имали једног Хитлера, већ да је уместо њега био и сам Рузвелт то би нам се догодило.

Али код наших 27-мо мартоваца није био само крајњи нехат — *stulticia*, већ је код њих био умишљај — *dolus*. *Они су хтели својим актом да изазову рат*. Може бити да код њих није био директни умишљај, може бити да они нису хтели намерно да изазову Хитлера да нас пападне, али код њих је постојао *dolus eventualis*, евентуални умишљај. По цену рата они су хтели да одбију Пакт. О томе ми имамо несумњиви доказ. Један од главних акте-ра 27-ог марта, мајор Живан Кнежевић, у својим успоменама о 27-мом марту написао је: «Са мислима о рату, који ће сада неизбежно наступити, сачекао сам прву зору једне нове и страшне епохе». (Календар «Србобран» за 1947). Они су, дакле, били свесни тога да ће њихов акт неизбежно изазвати рат, па ипак то их није уздржало да изврше свој акт⁵⁾).

Зашто су они, дакле, хтели рат? Да ли зато што су мислили да ће моћи на тај начин најбоље одупрети се злу, да ће моћи да одбију Пакт, или је било нешто друго по среди? Ни најмање. Они су били свесни тога, да се ми не можемо успешно одупрети непријатељу, ако нас нападне и да ћемо бити брзо уништени. Они су хтели рат, али само симболички да га воде, да га «маркирају», како је то њихов вођа Симовић измислио адекватан коцкарски израз за овај коцкарски гест.

Да је тако, служи као доказ напис д-р Милана Гавриловића, једног од бранилаца 27-ог марта, који је објављен у «Слободи», божећњем броју за 1956, а у коме он каже: «А завереници су остали при Симовићевом плану. По овоме плану требало је да се прими рат с Немцима, али да се рат само «маркира». Овај напис д-ра Гавриловића пренела је у целости без икакве оградe лондонска «Порука», што значи да је «маркирање рата» била њихова стварна и права мисао. Од куда њима ова мисао да само маркирају рат, поставља се питање? Просто зато, што су они, једини у Југославији од 16 милиона становника, били ти који су имали најмање да ризикују, од тог «маркирања рата». Јер сви ми, цео народ у Југославији, морали смо да останемо код својих кућа, да сносимо последице њиховог дела, само су они могли да се спасу и побегну, јер су имали средства на расположењу за бежање — авионе. Да су Симовић, Радоје Кнежевић и остала компанија знали и били свесни, да ће морати остати код куће и на својој кожи, не осетити освету Хитлерову и гњев превареног народа, већ све оно што смо

⁵⁾ Класичан пример за *dolus eventualis* јесте атентат. Атентатор који баца бомбу не жели, осим свога циља, да убија невин свет, али да би постигао свој циљ, он усваја и ову евентуалну последицу.

ми остали грађани Југославије осетили, њима не би никада пало на памет да приређују 27-ми март и «маркирају рат».

Али то није све. Ми смо напред казали, да је Пакт претстављао један минус у нашој националној историји. Није то била мала ствар прићи, па како то мало било, нашим вековним непријатељима и њиховој борби против наших традиционалних Савезника, који су се са нама заједно борили и помогли нас да створимо Југославију. Али Пакт је био акт политичке нужде, који смо ми морали примити, да би се помоћу њега спасли и избегли веће зло. Зато је требало казати то и доказати нашим Савезницима. Они су сами од нас то тражили. У поменутом напису «Слободан Јовановић у политици», професор Кнежевић пише: како је Слободан Јовановић разговарао у Београду месеца марта 1941 са енглеским пуковником Т. С. Мастерсоном. Овај је предлагао да једна група угледних Југословена, из јавног и политичког живота оде у иностранство где би образовала у Енглеској један одбор слободних Југословена, слично ономе што је урадио Де Гол. Није искључено да је овај предлог учињен и осталим 27-мо мартовцима. Па зашто га нису примили? Зашто им је требало да «маркирају рат», да своју земљу и народ изложе сигурном поразу, пустошењу рата и уништењу? Зар они нису могли да виде да би на овај начин били далеко кориснији општој савезничкој ствари, а исто тако и нашој, јер на тај начин ми бисмо сачували свој углед пред својим Савезницима, а земљу и народ поштедели од пустоши рата. Водиле би се две политике, једна званична али формална пред Хитлером, друга стварна, али незванична пред Савезницима.

На то питање има само један одговор: просто зато, што то није било у личном интересу наших 27-мо мартоваца. Једна је то ствар отићи у емиграцију као влада и трошити народну имовину без икакве контроле, а када се сврши рат вратити се у земљу као «ослободиоци и влада»; онда би тек имало да настане њихово царство; какви црнорукци, какви белорукци! А друга је ствар седети у Лондону као обичан емигрант и зависити од милостиње Черчила. Једна је то ствар живети у Лондону као емигрант, обичан професор француског језика, а друга као министар двора Његовог Величанства Краља Југославије.

Та мисао «маркирања рата», увући земљу у рат и катастрофу, како би могли побећи у свет и понети са собом власт, част и сласт, њима није случајно дошла. Она је њих одавно мучила и била у потсвести. Још 1937 године, Радоје Ј. Кнежевић, главни идеолог и аутор «политичког плана 27-ог марта» одржао је познати говор на професорском конгресу у Мостару, у коме је поставио разлику између две народне интелигенције, једне која плански искоришћава свој народ, па када дође до озбиљне ситуације седа у авионе и бежи у свет да тамо расипа народну имови-

ну скинуту са народних леђа, и друге, праве народне интелигенције «која ће у најгорим недаћама остати са својим народом, да дели свако зло са њим». Истина, Радоје Кнежевић учинио је 27-ог марта оно што је некада сам осуђивао, а сада благи оно што је некада славио, јер за њега су сада они који су остали са народом да деле зло обични издајници, а он је родољуб и херој. Али томе се не треба чудити. Што је онда то осуђивао, то је зато што он то тада није могао да учини. Чим му се пружила прилика, он је променио своје мишљење.

3. «Шта би било да је Пакт остао на снази, то нико не зна. Отуда, може г. Фотић да чини какве хоће претпоставке», каже д-р Топаловић.

Моје «претпоставке» нису аподиктичне; оне су само претпоставке. Ја знам врло добро да се у животу, као и у политици, јер политика је живот, не може ићи, као у природи по закону каузалитета и по логици идеја, већ по органској вези чиненица. Зато ми у политици никада не можемо тачно да предвидимо шта ће се у будућности догодити. У току времена може се увек догодити нешто нама непознато, недокучиво и несхватљиво, што ће демантовати сва наша најтачнија предвиђања и наше најгенијалније планове. Ја нисам ни фаталиста нити детерминиста, као д-р Топаловић. Довољно је само прочитати цео мој напис о Слободану Јовановићу, где сам јасно рекао «*да нам Пакт пружа могућност*», као и друге моје написе, које сам објавио о 27-ом марту, па уверити се колико је неосновано и погрешно тврђење д-р Топаловића, које он мени приписује, а које сам усваја.

Али, ако у борби са судбином често нисмо у стању да јој се одупремо, *то не значи да нисмо дужни да учинимо и да дамо све од себе што морамо и можемо*. То је једини пут који нас може одвести успеху. *Ducunt fata volentem, nolentem trahunt* (судбина помаже оног који хоће, а одвлачи оног који неће).

Морамо да поновимо оно што смо напред већ једном рекли:

Лепота и величина наше Косовске трагедије и лежи у томе. Нису кнез Лазар и косовски јунаци пошли на Косово да изгину, свесни да ће доживети пораз, већ су пошли да изгину да би победили. Што у томе нису успели, ту лежи њихова трагедија, али величина и лепота трагедије лежи у субјективном елементу, у њиховој решености да не устукну пред смрћу, у колико то буде нужно и потребно. И ту и такву своју решеност су делом посведочили. Нажалост, наша интелигенција, тумачећи буквално народну песму, схватила је да величина Косова лежи у поразу, па је тако створен култ пораза и она мисао самоубилачког дефетизма, она права бургија: «ми смо једини народ, који слави свој пораз».

Ја, дакле, нисам тврдио да би Слободан Јовановић сигурно спасао Југославију, да је учинио оно што сматрам да је био дужан,

требао и могао да учини. Нити пак тврдим, као д-р Топаловић, «да никакви напори ни Слободана Јовановића, ни ма чији други, нису били у стању да промене Хитлерову нападачку вољу». Ја стојим на гледишту, да зато што Слободан Јовановић није учинио оно што је требао и био дужан да учини, *он је повео свој народ изгубљеним путем*, а тај је пут имао само један излаз: неминован пораз и катастрофу.

Да се Слободан Јовановић појавио оног фаталног дана 27-ог марта ујутру пред нашим 27-мо мартовцима, не у улози Слободана Јовановића претседника Српског културног клуба, већ у улози Слободана Јовановића правника, политичког писца, писца историје и социолога револуције и са оном моралном куражи, са којом је некада бранио Тајну конвенцију, њему не би било тешко, проучивши текст Пакта, да каже оним шупљоглавим 27-мо мартовцима и безглавим «аутентичним претставницима народа», да тежиште наше трагичне ситуације не лежи у Пакту, већ у чињеници, што се налазимо потпуно сами, опкољени од далеко већег непријатеља, који може једним потезом да нас уништи. Напротив, чињеница, да нам тај непријатељ Пактом признаје све оно што нам је дотле спорио, указује, да он не само нема интерес и намеру да нас нападне, већ да се одриче и самог права на основу кога може да нас нападне, и да нам Пакт пружа могућност «да претуримо преко главе један опасан период времена», када се наша независност и живот могу само тако сачувати од Хитлеровог империјализма. Нажалост, то Слободан Јовановић није учинио, и ту заиста лежи трагедија и Слободана Јовановића и целог нашег народа.

Тога јутра, 27-ог марта, Слободан Јовановић држао је судбину наше земље и нашег народа у својим рукама. Јер нико више него он, као наш најбољи правник, није био позванији и могао да разуме и објасни садржину и правну важност Пакта, а као историчар да схвати нашу спољнополитичку ситуацију. Нико боље него он није проучавао проблем револуције и могао да зна, шта то значи правити револуцију онда када се непријатељ налази пред вратима. Исто тако, нико као он није проучавао и знао какве могу да настану последице за државу, када војска стане да се меша у политику. Он је био дужан све да учини да земљу спасе сигурне смрти, као што је лекар дужан све да учини да спасе болесника сигурне смрти, и у том циљу да употреби сва средства. То зна и д-р Топаловић. Није ли он написао у својој књизи «Покрети народног отпора»: «Државник је дужан да спасе своју државу. Он је дужан да тога ради искористи сва могућа средства».

Да је то учинио Слободан Јовановић, ја верујем да би се наши 27-мо мартовци и «аутентични народни претставници» тргли. Јер од два морална ауторитета на којима је темељен 27-ми март,

Краљ и Слободан Јовановић, први је био измишљен, а други би био против тога. Истина, као што смо казали, то још није било довољно, Слободан Јовановић требало је да се жртвује, да код Хитлера спроведе ову политику, да буде «Хитлеров слуга», како његов народ не би био Хитлерово робље, али о томе биће речи у нашем одговору г. Вилдеру.

И заиста, ту лежи трагедија Слободана Јовановића и целог нашег народа. У најтежим његовим данима, марта месеца 1941, његовом судбином управљали су људи који нису били дорасли своме позиву, који нису имали ни спреме, ни способности, ни моралне снаге и куражи за ову своју улогу, а који су узели и требали да спроведу државни брод кроз највећу буру и маглу у сигурну луку. А када су на државну управу дошли људи, за које се веровало, да имају ту спрему и способност, они су свесно и намерно повели државни брод у катастрофу.

Па ипак, ово друго, далеко је страшније и теже. Јер у првом случају, још је постојала нека вероватноћа, ма колико мала, да се можемо спасти, док је у другом смрт била неизбежна. И зато, ми са великим болом морамо да констатујемо, да је у трагичним данима марта месеца 1941, показао за народну судбину више разумевања један Драгиша Цветковић, un voyage de passage, како је Клемансо једном приликом рекао за Бриана, од једног научника, професора универзитета, академика Слободана Јовановића.

Јер, ако вам је неко од ваших тешко болестан, ваше дете, поставља се питање кога ћете лекара позвати да га спасава од смрти. Да ли оног познатог лекара, научника и специјалисту, професора универзитета, који вам каже: «Нажалост, доцкан сте ме позвали. Све је изгубљено и вашем детету нема спаса, ја не могу ништа да учиним»? Или ћете узети оног шарлатана и незналицу, који ће вам рећи: «Још није све изгубљено, још има наде, ја ћу све учинити и потрудити се да спасем ваше дете»? Иако знате велику научну вредност оног првог, ви ћете узети овог другог. Зашто? Зато што је вама стало да спасете ваше дете од смрти. Зато што *знате да када је у питању живот мора се све учинити да се спасе од смрти. Ту је лежао проблем Југославије 1941, Југославија се налазила заиста на смрти, па смо ми били дужни све да учинимо и употребимо да се она спасе смрти, па ма колико да је та смрт могла изгледати наизбежна и да је Хитлер имао намеру да нас уништи.* То је био једини пут спасења, а не да «маркирамо рат».

Наш народ каже: «дављеник се за сламку хвата», међутим, Пакт не само да није био сламка, ни мотка, већ балван, који је пливао на домаку наших руку. Требало је много вештине, знања мудрости, уложити много труда, а највише личног пожртвовања, па да се Југославија спасе. Нажалост, они који су то требали да

учине, они не само да то нису видели, већ напротив, они су одгурнули пружену мотку спасења, јер су мислили, да онај који нам је исту пружио хоће само лакше да нас удави. Онда нас је он истом ударио по глави и ми смо одмах потонули.

4. Д-р Топаловић тврди да је осећање нашег народа било «антихитлеровско» и да се са њиме мора рачунати када је питање зашто је избио 27-ми март. Ако д-р Топаловић мисли да су народ она лица, која су у првим данима 1941 ширила по Београду и Београдским кафанама и бифеима оно ратоборно расположење и стварала ону затровану атмосферу, онда може бити у праву. Уз добро мезе и пиће водила се велика светска политика, критиковала влада и псовао Хитлер. Ту су онда падале оне крупне речи: «Шта, зар ми то да урадимо, да напустимо наше савезнике и да идемо са Хитлером? Наше се место зна. Нека само Хитлер покуша ако сме да пође на нас, па ће да види, мајку му швапску. Зар могу дроњави Грци да се боре са Италијанима, а ми да не смемо. Срби смо ми бре». А онда још пада оно идиотско, блазирано: «Зар може бити гужве без нас», а врхунац свега: «Куд ће коло без Кокана». А ако би се у њиховом друштву нашло неко «војно лице», онда би падали прекори: «Шта је, шта чекате? Што сте се смрзли? Што не крећете већ једном? Зар не видите где нас ови воде, да ћемо пропасти. Ух, што нисам само пола дана на вашем месту!» А када се догодио пуч, ти исти људи изашли су на улицу и почели су да се деру, тек пошто су видели и уверели се да власти нема више. А шта је било два дана доцније, ми смо видели. То њихово нездраво расположење не само да је наједанпут ишчезло и изгубило се, већ је сишло испод нормале. Оно је личило на познату грозницу рекуренс, где се температура нагло пење преко 40 степени, да би се после одједном срозала испод 36 степена. А шта је било 6 априла када је дошао рат који су они тражили на место Пакта и када је требало да се леже у гроб? Сви ти јунаци потрчали су за владом јурећи ка Црногорском Приморју, надајући се, у својој наивној глупости, да их тамо чекају спремни «савезнички бродови», које им је послао њихов пријатељ Черчил, кога су они толико задужили. Зар он није казао: «Данас је Југославија нашла своју душу».

И сада, ови јунаци, по д-р Топаловићу, били су народ и то је било «антихитлеровско осећање» нашег народа. Не, то није био народ, то су били «бифе и кафанске патриоте» — навијачи, слични онима који су сваке недеље урлали на фудбалским утакмицама на Топчидерском брду и којима се сада пружила прилика да се «истутње» по београдским улицама. То је била само безоблична маса — песак, која је изгубила здрав народни инстинкт и осећање и смисао за стварност, и коју су вешти комунистички агенти могли

да месе како хоће. Треба ли се онда чудити што је једна шака комуниста успела да завлада том масом 27-ог марта, да је води и да јој наметне своја схватања и своје комунистичко гесло: «што горе — то боље». Народ, као што смо рекли, то је био онај честити српски сељак који је, иако преварен увучен у рат, и овом приликом пошао непозват да тражи и да се јави својој команди, у коју га нико није хтео примити. Он није био „антихитлеровски“ расположен, као што тврди д-р Топаловић, већ је трезвено гледао на ствари. Он је осећао зло и схватао опасности које нам прете. Али он није на њих гледао кроз «антихитлеровско» расположење, већ као што гледа на свако зло и опасност без обзира одакле и од кога било да оно долази. Зато, ако му изгледа и уверен је да се том злу може одупрети, он ће све учинити што је људски могуће и дати све од себе. Али ако мисли да је отпор узалудан, он ће гледати да то зло избегне како и колико може. Наш је сељак велики јунак, он воли своју земљу и слободу и све ће учинити да их одбрани, али он не да улудо своју главу.

Трагедија тог д-р Топаловићевог «народа», тих 27-мо мартоваца и њихових навијача баш и лежи у том «антихитлеровском осећању», томе идеолошком гледању на свет и живот. Јер оно им није дало да виде стварност онаква каква је. Оно им је помутило свест о интересима њиховог народа и земље. Зато они нису могли да схвате суштину наше ситуације и смисао и значај Пакта. Зато су се они, на тако неозбиљан начин играли са судбином земље и народа. Зато су они могли да дозволе да седну у авионе и побегну, а да оставе народ, кога су преваром увукли у рат, да сноси и одговара за страшне последнице њиховог дела. Онај ко идентификује свој народ са овом руљом, дрекавцима и навијачима, тај у ствари само вређа свој народ.

Пишући о народном расположењу 1914, д-р Топаловић потсетио ме је на нешто из моје младости. Био сам у Београду тада, када је Аустрија предала ултиматум Србији, тек свршени матурант II београдске гимназије. Садржина ултиматума запрепастила је цео наш свет. Сви смо били свесни да он вређа и наш суверенитет и нашу част. Ипак зато, нико није ни помислио да треба изаћи на улицу и да се дере: «боље рат — него ултиматум», а још мање да се врши пуч и обара влада, уколико би ова исти примила.

25 јула, око три по подне, био је објављен указ о мобилизацији. Ова вест примљена је са великим задовољством и олакшањем, јер је то значило да ултиматум неће бити примљен и да ћемо се одупрети, ако нас Аустрија нападне. Али ни тада се нису чули знаци одобравања. На неколико минута пре шест после подне, Пашић је изашао из министарства спољних послова и упутио аустриском посланству. Носио је одговор. Био је поздрављен уз-

вицима «живео» од сакупљеног света. После неколико минути он се вратио, а мало после за тим, аустријски посланик барон Гизл, са целокупним особљем посланства прошао је, у отвореним колима кроз препуне београдске улице света и одвезао се на београдску станицу. То је значило да Аустрија прекида дипломатске односе са Србијом и да имамо рат. Али ни тада, никоме од присутног света није пало на памет да инсултира Гизла, као што су то радили 1941 они мангупи са фон Хереном. Исте вечери, влада је напустила Београд, а исто тако и војска. Али, када су три дана доцније, у ноћи између 28/29, Аустријанци почели да бомбардују Београд и покушали да га препадом узму, у Београду није завладала паника, као 6 априла 1941. Грађани, жандарми, финанси, стражари — све је потрчало на Саву и Дунав да брани Београд. Препад није био озбиљан, али да је у Београду владало оно 27-мо мартовско «антихитлеровско» расположење, Аустријанци би ушли у Београд, наша мобилизација била би ометена и Србија би била брзо прегажена и покорена.

5. Д-р Топаловић тврди да смо у марту 1941, ми «имали најслабију и најкомпромитованију владу, коју је земља икада на челу видела», и да онда није никакво чудо што смо морали доживети 27-ми март.

Ово тврђење д-р Топаловића није неисправно. Само није тешко извршити пуч, а најмање код нас. И код најјачих режима пучеви су успевали. Када се Наполеон налазио 1812 у Москви и када се још није знало за пропаст његове армије, па се веровало да се налази на врхунцу своје моћи, неки ђенерал Мале, кога је Наполеон као неуравнотеженог и републиканца држао у једној лудници затвореног, успе октобра месеца 1812 да побегне из луднице, и у договору са још два друга официра отштампа прокламације, да је Наполеон умро у Москви и да он и његови другови узимају државну власт у своје руке. Све државне власти почеле су одмах да се стављају на расположење ђенералу Малеу. Министар полиције, министар унутрашњих дела, префект полиције, били су ухапшени. Мало је недостајало па да пуч успе, да се у министарству војске није нашао један присебан капетан, који се завереницима одупро, и тек тада се видело да је цела ствар била једна мистификација и да Мале нема стварно никога уза се. Одмах је ухапшен и изведен пред суд. Цела ствар изгледала је суду сувише дрска, да би завереници смели покушати овакав подухват без саучесника. Зато је претседник суда упитао Малеа: «Реците нам, ко су ваши саучесници?» *«Ко су моји саучесници?»*, одговорио је Мале. *«Ви, и цела Француска — да сам успео»*.

То је тако било под моћним Наполеоном, а зар се могло другојаче догодити под једним Драгишом Цветковићем? Само, вара се д-р Топаловић ако мисли да је Драгиша Цветковић био само

слаб, а на другој страни да су биле «демократске снаге». Цело наше водеће друштво, наша интелигенција, било је заражено опортунизмом и страхом од одговорности. И као што птица ној, испред опасности забада главу у песак, мислећи да ће тако да се спасе, оно је, не смејући да погледа стварност, бежало у царство снова и утопија. Оно је веровало да је довољно само довести на власт демократију и везати се уз «Велике Западне Демократије», па ће све, само по себи, као неким чаробним штапићем, добро да се реши и сврши. Ја сам то казао д-р Топаловићу у моме одговору «Изгубљени Пут», на његов напис «Наш Пут». *У својем опортунизму, кукавичлуку и бежању од одговорности, идући линијом најмањег отпора и «за сенкама надутости њеног разума», наша интелигенција била је уз сваки режим, гласала за сваку владу, везивала се за владину листу, или се крила иза леђа д-р Мачка, била свакоме послушна, а никоје верна, до верна само себи.*

И зато нема никакве разлике између једног Драгише Цветковића и Милана Грола. Да се Драгиша, марта месеца 1941 налазио у опозицији, а Грол на влади, Драгиша би био са онима који врше пуч, а Грол би потписао Пакт. Ако је Драгиша потписао Пакт, то није зато што је био уверен да је то један добар и користан акт, који нам пружа могућност да избегнемо једну смртну опасност, већ чисто из кукавичлука. Он је знао, ако одбије потписивање Пакта, да то значи рат и нашу сигурну пропаст, па се плашио да ће га онда цео свет кривити, а разуме се, на првом месту наша опозиција што то није учинио. С друге стране, он се плашио да му се не пребаци да је Пакт потписао као Хитлеров човек, па је зато у земљи повлађивао и гледао кроз прсте струјама које су биле против Хитлера. *Међутим, једна политика мора одлучно и доследно да се води.* Кнез Милош је погубио Карађорђа и толике прваке и војводе из Првог српског устанка, не зато што су то били његови ривали око власти, већ зато што су сметали његовој политици «колаборације» са Турцима, која му је на послетку донела оно, што Карађорђе није могао постићи борбом, слободу народа и васкрс наше државе.

А када су на власт дошли «аутентични претставници нашег народа», Миша, Божа, Милан, Крста, Пера, шта су они урадили? Да ли су, ма у чему, изменили ту опортунистичку политику и тај кукавички став? Ја нећу да улазим у питање, да ли су они или нису признали Тројни пакт, као што покушава противно да докаже професор Кнежевић, и поред изјаве, коју је наш министар спољних послова Нинчић дао посланицима Немачке и Италије, *али оно што је овде карактеристично, то је та политика врдулања и страха од одговорности, која се може тумачити и овако и онако, како затреба. Зато у истом броју «Поруке» д-р Топаловић може да брани 27-мо мартовску владу и да тврди да је она «прихватила*

Пакт», док с друге стране, Радоје Кнежевић исто тако брани 27-мо мартовску владу и каже: «Ствар не може бити јаснија, Влада није признала Тројни пакт»,

С друге стране, у онако тешким чаовима, када се Југославија налазила на рубу рата, они нису нашли ништа прече, до да решавају њихова лична питања. Аутор «политичког плана» и «краљеве прокламације» професор Кнежевић добио је награду за своје велико и генијално дело, са положаја обичног гимназиског професора, ускочио је за министра двора. Ко вели, када сам могао младоме Краљу да будем професор француског језика, сада ћу да му будем «разредни старешина». Његовом брату мајору Жики исправљена је «неправда», па је указом преведен у ђенералштабну струку. Расправљало се важно питање ко ће бити бан, помоћник министра, претседник београдске општине и по коме партиском кључу треба да се изврши подела положаја у државној администрацији.

А када је почео рат, «аутентични претставници народа» тако су се разбежали својим аутомобилима, да се влада читавих 24 часа није могла скупити. А када су се на крају скупили, они онда нису знали шта треба да раде, јер нису смели ништа да реше сами без свога шефа Симовића. Тако су се сетили да тек четвртог, или петог дана, од почетка рата донесу указ о мобилизацији, онда када су се већ спремали да траже примирје и капитулацију. Свакако, ми бисмо и иначе били побеђени и покорени, али што смо доживели онако сраман и бедан пораз, то је зато што је наш војник од првог дана осетио да није вођен.

Данас, они се бране и кажу, да је ђенерал Симовић на своју руку и без њиховог знања и пристанка наредио капитулацију војске. Ово претставља врхунац њиховог кукавичлука. Јер ако нису били за капитулацију, како то да се ниједан од њих не сети и да каже, да они не смеју да напусте земљу? Ваљда сад не могу да тврде, да их је Симовић без њиховог знања и пристанка потоварио у авионе? Не, тада нису ништа говорили, већ тек када су дошли на сигурно место, они су се онда присетили овога приговора, па нама оданде поручују «падајте браћо». Ето такви су они: када треба да се бежи и спасава њихова глава, онда су солидарни са Симовићем, али ако треба да се прими одговорност, онда не могу бити солидарни са њим.

Треба само упоредити Пакт са Техераном, а 27-ми март 1941 са 27 јануаром 1944, конгресом у селу Ба, па разумети кукавичлук наше интелигенције, наших «демократских снага». Јер шта је био и значио Пакт? То је био један двоструки међународни акт, у коме је Хитлер одустао не само од парнице ревизионизма, коју је до тада противу нас водио, признајући да ће поштовати наш суверенитет и интегритет. А шта је био и значио Техеран? То

је био једностран међународни акт наших Савезника, за које смо ми све жртвовали и који су нас дотле, за све време од постанка Југославије признавали као суверену државу, у коме су нам они и не питајући нас, као да смо ми једна њихова афричка колонија или протекторат, *наредили да решавамо о облику државног уређења и једноставно нас изручили комунистима.*

А шта су радиле и како су реаговале у ова два случаја наше «демократске снаге»? Оне су једноставно одбиле Пакт, зато што су сматрале да исти претставља напад на наш суверенитет и интегритет и тако свесно изазвали Хитлера да нас нападне, иако су знале да се од њега не можемо одбранити. *Што се тиче Техерана, оне су покорно пристале и примиле све одлуке «Наших Великих Савезника — Западних Демократија» и на предлог д-р Топаловића послале Рузвелту, Стаљину и Черчилу поздравне телеграме, иако су биле свесне, да нас савезници не могу напасти, а да ми још можемо уништити Тита.*

Поставља се питање, како објаснити ову разлику? Како то, да онда кад једна опасност престаје, ми је сами изазивамо, иако знамо да јој се не можемо одупрети, а онда када се друга појављује, иако знамо да је можемо савладати, ми се њој покоравимо? *Разлика је само формална. У суштини, «демократске снаге», нису гледале на зло и опасност као што наш народ гледа реално, већ кроз призму њиховог идеолошког слепила — «антихитлеровског осећања», њиховог бежања од стварности у царство снова и утопија.*

6. Д-р Топаловић каже: «Кад се траже кривци за пуч, за насилну промену владе на рубу рата, онда треба почети са онима који су створили у земљи морални и политички хаос, праву пучистичку атмосферу».

Ја нећу овде да браним раније режиме и тврдим да они нису грешили и да не могу бити криви за зло стање које је у земљи владало. Али, кад се поставља питање одговорности, оно се не може решити на тај начин, питањем КО је створио зло стање, већ ко је непосредно проузроковао несрећу. Овакав начин одбране то је склоност детерминизму и фатализму и окретање тумбе начела на коме је постављен принцип одговорности. То значи, да они који су извршили пуч не могу бити криви, јер су били само слепо оруђе у рукама неке више силе. То што је професор Кнежевић израдио «политички план» 27-ог марта и што је саставио краљеву прокламацију, дао исту официрима да је прочитају преко радија имитирајући краљев глас; то што је његов брат мајор Жика повео на своју руку војску из касарне, саопштивши војницима да их води «по налогу Његовог Величанства Краља», «Живео Краљ», «Живела Отаџбина», и ако сам признаје у својим успоменама да је војнике слагао, — а данас се бране да су они били

извршиоци народне воље и да су устали против истог Краља да би срушили његову диктатуру, — рекло би се, по тези д-р Топаловића, да они не могу бити одговорни, јер они нису имали своју вољу. Као да је њих водила нека виша сила, или, да су били обдарени неком неприродном интелигенцијом, па су умели да предвиде тачно шта се иначе мора догодити.

Међутим, д-р Топаловић зна врло добро, као адвокат, да се проблем одговорности темељи на томе што је Бог створио људе слободне и грешне, а не на начелу детерминизма и објективности чињеница. Цела ова теза д-р Топаловића као и 27-мо мартоваца, који кажу, ми не можемо бити криви за наш пораз и нашу несрећу, иако смо их ми непосредно проузроковали, већ они, који су «као дахије витлали годинама земљом», «наша пропаст била је неизбежна, ми нисмо могли то спречити», «савезници су нас издали», — све то личи као кад би д-р Топаловић бранио паликућу пред судом, па у одбрани казао: «Не може мој клијент бити крив зато што је бацио угарак у кућу, па је она изгорела. Крив је њен сопственик, што је саградио од дрвене грађе и трошног материјала, што је држао у истој запаљиве материје, што је није чувао. Криви су пожарници што нису дошли на време да гасе пожар. Да није дувао ветар пожар би био угашен. Нема тога суда који би могао усвојити овакву одбрану. Суд ће рећи, да, све је то тако: дрвена грађа, запаљиве материје, небрижња сопственика, задоцњење пожарника, ветар, — све су то чињенице које су могле довести до пожара, али све су то само голе претпоставке, које не искључују и друге могућности. Ништа само од себе не може да дође на свет, већ неко мора да га створи, да му живот да. А ваш клијент је тај који је својим вољним актом проузроковао пожар, дао живот пламену из кога се родио пожар. Да он то није учинио, ми не бисмо могли са извесношћу рећи, да ли би пожар избио. Акт вашег клијента је за нас извесност, све друго могу бити само голе претпоставке.

7. Д-р Топаловић каже: «Не видим на чему г. Фотић заступа своје тврђење како бисмо, да смо остали са Хитлером, избегли успоставу комунистичке диктатуре у нашој земљи. Јесу ли је избегли Чеси, Маџари, Румуни, Бугари и Арнаути, чије су се владе одмах потчиниле Хитлеру? Те су диктатуре никле из продора Црвене војске у Југоисточну Европу, а у Југославији још и из намераваног уништавања српског народа од стране Хитлера, Мусолинија и Усташа».

Ја сам овај приговор одбране често чуо од стране наших 27-мо мартоваца и њихових бранилаца. Тако је покојни Адам Прибећевић написао у «Гласу Канадских Срба», одговарајући Илији Јукићу, да, иако бисмо остали при Пакту и да нас Хитлер није дирао, опет би дошао Стаљин. Д-р Милан Гавриловић у своме

напису «Два документа», који смо поменули, каже: «Све би се свршило на исти начин». Ово је чист фатализам. То значи, нашта кривити оне који су извршили 27-ми март за несрећу која нас је снашла, када би нас снашла иста судбина и да нисмо правили 27-ми март.

Мене изненађује ова теорија бранилаца 27-ог марта, јер они као демократе бар требају да знају да наш народ није никада био ни фаталиста ни детерминиста. Да је био фаталиста, не само да не би никада успео сам да се ослободи и да створи своју државу, већ би му се и име заборавило и избрисало из историје, са каквим се све опасностима и тешкоћама имао да сукобљава у животу. Та теорија не само да је погрешна, већ је и врло опасна. Она убија веру код човека у његове моћи и угушује осећај одговорности. Она наводи човека да не уради оно што је нужно, а с друге стране пружа оправдање неспособним и кукавицама. Да поновим Наполеонове речи једном свом ђенералу, који је свој неуспех правдао фатализмом: «Фатализам је оправдање неспособних и кукавица».

Пре свега, ја сам напред изнео, анализирајући и тумачећи Пакт, да он није ни за длаку изменио нашу унутрашњу политичку и војничку ситуацију. Напротив, он ју је само поправио. Друго, погрешно је и врло опасно ићи у политици путем аналогije и на основу исте доносити закључке и решења. И код истоветних случајева историја се не понавља. Si duo faciunt idem non est idem. Још више је погрешно упоређивати нашу ситуацију са ситуацијом Чешке, Мађарске, Бугарске, Румуније и Албаније. Ако су ове земље доживеле успоставу комунистичког режима, то није зато, што су оне потписале Пакт, већ зато што су потписујући исти, престале да буду господари своје судбине. Оне су дозволиле Хитлеру да их поседне са војском и пристале да учествују у његовим ратним операцијама. Међутим, као што смо истакли, прилазећи Пакту, Југославија не само да није била поседнута од Хитлера и није била обавезна да учествује у његовим ратним операцијама, већ напротив, она је ојачала свој политички положај према државама потписницама Пакта, будући да су ове изјавиле да ће за увек поштовати њен суверенитет и интегритет. Ми смо и даље, после Пакта, остајали господари своје судбине. Ми смо могли увек, у згодном и повољном моменту, да прекинемо наше везе са Хитлером и да приредимо прави и много кориснији 27-ми март.

Ја не искључујем и ту могућност, да би Совјети дошли на нашу границу, али знам једно, да се сигурно не би онако свршило са нама, као што се то свршило 1944, *када смо дочекали Совјете на нашим границама са земљом запоседнутом од Немаца, са Титом, њеним стварним и признатим господаром, са прокомунистичком владом Шубашића у Лондону и са Краљем под присмотром енгле-*

ске полиције. Зар тај сусрет са Совјетима не би био друкчији: са земљом сачуваном од рата, са недирнутом војском, са Краљем и владом у земљи?

Али када д-р Топаловић воли да иде путем аналогије у политици и одатле изводи закључке, нека нам буде дозвољено да и ми пођемо тим путем, само наша аналогија неће ићи по спољашњој форми, већ по унутрашњој форми чињеница. Исто тако, ми нећемо ићи по логици идеја, већ по органској вези чињеница.

Сви ти који наводе примере Пољске, Бугарске, Мађарске и Румуније и иду по спољашњој форми, не узимају пример Турске, која није, истина, потписала Пакт са Хитлером, већ уговор о ненападању, али која је по унутрашњој форми ближа нама, јер је и Турска, као и Југославија, остајала господар своје судбине. И она, као и Југославија није била запоседнута и није била дужна да учествује у ратним операцијама на страни Хитлера. Али Турска је била далеко интересантнији залогај него Југославија и за Хитлера и за Стаљина. Она је отварања Хитлеру пут за Средњи Исток и на Кавказ. Заузевши Турску, Хитлер је могао с друге стране, да дође до Суеца. Исто тако, он је могао преко Турске лако да дође до совјетских петролејских извора на Кавказу. Што се тиче Стаљина, ја верујем да би Совјети пристали да се одрекну и лише свих својих добити у Источној Европи, само кад би преко Турске добили излаз на Средоземно Море. Али Турска је остала господар своје судбине и дала на знање и Немцима и Совјетима, да ће се она бранити, ако је ко нападне. Пред оваквим ставом, ни Немци ни Совјети нису хтели ни смели да је нападне и тако је Турска остала сачувана у овом рату. А зар и ми нисмо били у истом положају и могли то исто урадити?

Али када се д-р Топаловић позива на историју, да би на основу исте изводио закључке шта би се све догодило, онда да и ми то учинимо.

Наша политичка и војничка ситуација била би тешка, све до момента докле Хитлер не би пошао на Совјете, а то је до јуна 1941, односно до 15 маја те године, ако се узме као тачна теза, да је Хитлер због 27-ог марта морао да одложи напад на Совјете, предвиђен за овај датум. Чим би Хитлер пошао на Совјете, ми бисмо одахнули, јер више не бисмо осећали притисак «200 немачких дивизија са пушкама сложеним у сошке». А када би се Хитлер заглибио далеко у Русији у зиму 1941 пред Москвом, ми бисмо онда били на коњу. Ми нисмо од оних, који верују у оне бургије, «како су герилци држали на Балкану привезаних» не знам колико «Хитлерових дивизија», али знамо једно: ако већ Хитлер није могао да угуши герилу на Балкану, то је само зато што није имао довољно снага, а колико би му тек требало да одвоји својих дивизија, да би у оваквом случају, срушио нетакнуту Југославију? Из-

вршујући лојално наше обавезе из Пакта, које сем економских нису биле никакве, а имајући према Хитлеру један одлучан став, да ћемо се одупрети силом сваком захтеву преко онога нашта смо се обавезали, Хитлер би увидео да је корисније за њега да има такву Југославију, него да је напада. Када није био његов интерес да руши Југославију онда када је за то имао све могућности у рукама, зашто би то чинио сада, када се са свима својим снагама већ ангажовао на совјетском фронту? И ми бисмо били у стању да «претуримо преко главе» (Сл. Јовановић) један врло опасан период времена, када су се наша независност и живот само таквим ставом дали сачувати. Време је радило против Хитлера, а у нашу корист. Сваки протекли дан, сваки час, сваки чак минут мењали су однос снага и поправљали нашу војничку и нашу политичку ситуацију. Да смо тако догурали до 8 септембра 1943, када је Италија капитулирала, каква би тек онда била наша ситуација?

Они браниоци 27-ог марта који мисле да би нас савезници жртвовали зато што смо ишли с Хитлером, тешко се варају. Једном паметном и вештом политиком и то се дало извести, нарочито да су наши 27-мо мартовци извршили 27-ми март без пуча, т. ј. да су побегли авионима код савезника не поневши са собом власт. Ми бисмо тада претстављали за Савезнике првокласног стратегиског чиниоца за њихове војне операције према Немачкој. Што је у Техерану одбачен Черчилов предлог да се на Балкану образује савезнички фронт, то је зато, што је образовање тога фронта изгледало врло опасно и ризично, јер је требало преко балканских планина пробити се под борбом до Дунавске Долине⁶⁾. Овако са недирнутом Југославијом, са њеном и њиховом војском, они би упали у срце Европе и пресекали пут совјетском надирању на запад. Колико су се Савезници мало руководили идеолошким обзирима у вођењу рата, то нам каже сам Черчил у својим мемоарима. Да је Мусолини учинио огромну грешку што се везао са Хитлером, те да је Италија остала неутрална у балансирајућем положају, њој би се удварале и трчале за њом обе ратујуће стране, чиме би постигла велико благостање и просперитет. «Чак, када би исход рата постао изванредан, Мусолини би био радо поздрављен од Савезника» каже Черчил (Св. V. стр. 51).

А да ли би нам Хитлер тражио да урадимо нешто што је преко уговора на шта смо се обавезали? Пре свега, када није могао да добије ништа више, онда када је био најјачи према нама, како би

⁶⁾ Скоро је објављена у Америци књига ђенерала Ведемејера, шефа одељења америчког ђенералштаба за израду стратегиских планова. Он каже: «да смо ми могли пробијајући се с југа, из Средоземног Мора, да стигнемо чак до Пољске, и ја бих био срећан да искористим ову прилику, али терен је био против нас» (Weedemeyr: Reports).

могао он нешто више да тражи, када је његова снага svakим даном све више и више слабила? Даље, види се како се он опходио према другим државама потписницама Пакта. Бугарска је била поседнута немачком војском. Она је пришла Пакту без икаквог ограничења. Она је, благодарећи Хитлеру, постала Санстефанска Бугарска. Па ипак, када је Хитлер пошао на Совјете, он не само да није могао да натера Бугарску да учествује у његовим војним операцијама, већ чак ни да је натера да прекине своје дипломатске односе са Совјетима. Тако је Хитлер морао да дозволи да Совјети у центру његове позадине држе своју шпијунску централу, совјетско посланство у Софији. Чешка је била инкорпорирана у Немачки Рајх. Чеси су били Хитлерови поданици. Ипак, Хитлер није хтео да употреби једног јединог Чеха, не као борца, већ ни као неборца у позадини. Зашто? Зато што је знао да му ни Чеси, ни Бугари неће користити као војници. Њему су и остали његови савезници: Италијани, Мађари и Румуни били само баласт, и од њих су му дошли први неуспеси, а какве би тек користи Хитлер могао да очекује од нас?

ОДГОВОР Г. ВЕЋЕСЛАВУ ВИЛДЕРУ

1. «Војска заражена политичким духом»

У моме напису «Слободан Јовановић», ја сам замерио пок. Сл. Јовановићу, што је пристао да прими 27-ог марта власт од пучиста-официра, пошто је он у својим историским и политичким списима толико ударао на то зло код нас, на мешање војске у политику, или како је он то духовито назвао «војска заражена политичким духом».

Г. Вилдер брани пок. Сл. Јовановића и каже: «А шта се догодило 27-ог марта? Тих дана је у касарнама била мобилисана војска, да брани политику владе, која је без Парламента, на своју руку хтела скренути државни брод у воде традиционалних непријатеља. Није ли тиме ондашња влада «кушала» да војску употреби за овакву политику и тако је «зарази политичким духом».

Ми ћемо о овом проблему, да ли војска има права да се побуни против своје владе, ако мисли «да је влада куша», т. ј. ако не одобрава владину политику, или је војска дужна да слуша владу, расправљати у нашем одговору потпуковнику Кнежевићу. Овде желимо само да напоменемо, да ако смо имали владу без Парламента, као што тврди г. Већеслав Вилдер, а то је стање трајало више од једне и по године, онда за такво стање донекле сноси кривицу и сам г. Вилдер, јер то је стање произашло из оне политике, коју је водила Сељачко-демократска коалиција, у којој је активно учествовала странка г. Вилдера. Нама није познато да се г. Вилдер десолидарисао од својих партиских једномишљеника.

А сада да пређемо на сам проблем «војске заражене политичким духом».

Ми Срби нисмо народ револуција, ми смо земља преврата и пучева. Наш народ не прави револуције, али «народ» поздравља и прихвата пучеве, ако успу. Погрешно се сматра код нас, као што то тврде многе убеђене демократе и од тога су направили историско правило, да наш народ убија своје владоце.

Убиства владалаца, то су била дела наше одрођене интелигенције. Убиство кнеза Михаила, организовао је и извршио свршени париски правник адвокат Павле Радовановић, са својом браћом, од којих је један такође био адвокат и париски студент, и са Ма-

рићем бившим претседником суда. Убиство краља Александра Обреновића било је такође дело интелектуалаца, официра, већином приправника ђенералштаба и вишег курса, удружених са неким политичарима. Срби не дижу руку на свога старешину, владоца, јер га сматрају неприкосновеним, али га могу критиковати, јер га сматрају одговорним. Краљевићу Марку наш народ многе је ствари дозволио, што другом лицу не би дозволио. Он му је дозволио да критикује свога оца, али тај Краљевић Марко, силеџија и убојица, није смео да дигне руку на свога оца, чак ни онда када је био у праведној одбрани.

«Јер се њему, брате, не пристоји
Са својим се бити родитељем».

Наш народ гајио је велико поштовање и љубав према краљу Петру I. Он је остао у успомени нашег народа, не као строго уставни владалац, који поштује парламентарност, већ зато што је краљ Петар представљао праву личност старешине и домаћина, који стаје у прве редове када дође опасност. Али ако га је поштовао и волео, он га је сматрао одговорним, а не његове министре. То своје гледање он је најлепше изразио у оним болним стиховима, у којима је опевана пропаст регрута 1896 класе у Албанији:

«Краљу Петре, девојке се љуте
Што одведе најмлађе регруте».

У овим је стиховима изражена критика и оптужба, али ипак она је изражена на један ретко леп начин: «девојке се љуте».

Последња револуција коју је наш народ правио била је Тимочка буна, која је била брзо угушена, за недељу дана. Али, као што су казали Скерлић и Сл. Јовановић, то уствари није била револуција народа против владоца који је устао да брани своја политичка права, иако су га у тој буни водили радикалски прваци, већ је то био бунт сељачке масе која се *«бунила против државе као организације уопште*, и хтела да сачува своју општинску самоуправу и примитивне форме живота, зато што није хтела напред, што се грчевито држала прошлости» (Скерлић: Светозар Марковић). У ствари, у тим временима прави револуционар био је краљ Милан, који је хтео исувише брзо да од Србије, једне примитивне земље, створи једну модерну државу, па је наишао на конзервативни сељачки отпор. Ово стање најлепше је окарактерисано речима онога сељака, који се жалио што му је држава *«узела једног сина у војску, а другог отерала у школу»* (Сл. Јовановић).

У својој борби са радикалима краљ Милан је морао да отступи са престола, али не зато што су га радикали отерали, већ због свог неуспеха у спољној политици, због рата са Бугарском, као и због свог лакомисленог и шкандалозног, приватног живота. Од-

ступивши са престола, он је морао да да радикалима онакав устав, какав су они тражили, демократију и парламентаризам. После отступања краља Милана, на власт су дошли радикали и владали скоро пуне четири године. Али, 1893 Намесништво даје владу либералима, који врше изборе и терором истерују слабу већину. Иако су имали огромну већину у народу, радикали нису смели да праве револуцију, већ да би оборили либерале, они су се удружили са својим љутим противником екс краљем Миланом, па је овај подговорио свога малолетног сина краља Александра, дечка од непуних седамнаест година, да помоћу војске збаци Намесништво, узме власт у своје руке, а владу повери радикалима.

Цео пуч је изведен на комичан, више оперетски начин. Намесници и влада били су позвани од Краља на вечеру у двор, и у сред вечере, краљ Александар одржао је здравицу у којој је казао да узима власт у своје руке. Намесници и влада били су задржани у двору да преноће, а краљ Александар узео је од војске заклетву и поверио мандат за састав владе Лази Докићу, који је образовао радикалску владу.

Тако су се «демократске снаге» морале удружити са војском да би се попеле на власт, и од тог дана настаје код нас режим «војске заражене политичким духом»⁷⁾. Цео свет је са радошћу и весељем поздравио овај акт, који је на тако комичан начин изведен. Наша публика уживала је у подвалама и насамаривањима. Она се дивила да је један тако млад дечко умео да подметне тако вешто ногу једноме тако великом политичару и државнику као што је био Јован Ристић. Радикали су били срећни што су се тако лако вратили на власт и сада добили свога «радикалског краља». У њиховим листовима они су га називали «Александар Велики». Краљ Милан био је срећан, што је сада преко свога сина могао доћи до пара. Али ће се овај акт вршења нередовне промене, мешањем војске, осветити љуто свима његовим актерима: и радикалима, и краљу Милану, и краљу Александру.

У својој радости, радикали нису видели, да су они на тај начин открили своју сопствену слабост, јер неће проћи ни годину дана, а тај «Александар Велики» укинуће, једним потезом пера, радикалски устав, за који су се они толико борили и страдали, и вратиће у живот ранији устав од 1869. Они су били поражени овим актом. Њих није толико поразило само укидање устава, колико пасивност њихове гласачке војске. «Бар један шамар да пуче», жалио се један радикал.

⁷⁾ «Априлска вечера» и 6 јануар, служили су аутору «политичког плана 27-ог марта» као образац како треба извести пуч, само оно су били бар оригинали, а ово је био чист фалсификат.

Други актер, краљ Милан, доживеће неколико година доцније, да му његов син забрани улазак у земљу, и изда наредбу војсци да употреби оружје, ако краљ Милан покуша да уђе у Србију.

Напоследку, највећу казну дочекаће главни актер ове комедије, краљ Александар. Овако лако извршена промена, удар, створио је уверење код краља Александра да му је све дозвољено, само ако лепо удеси. Зато ће он вршити промене путем државних удара, укидаће и мењаће уставе, заводити лични режим и напоследку он ће склопити брак, који је био морално недопуштен и политички немогућ. Зато му се десило, да на неколико дана, пошто је на скупштинским изборима успео да изигра све политичке странке, буде убијен од оних, на које се ослањао, вршећи ове и овакве промене. «Војска заражена политичким духом», која га је довела на престо, убиће га ноћу на спавању заједно са краљицом и њихова мртва тела избациће кроз прозор на улицу.

Извршена је опет једна револуција, али без учешћа народа. У завери, поред војске, учествовали су сами династичари, либерали и један део напредњака, док од радикала, који су имали огромну већину у народу, један једини није учествовао. «Народ», који је три године раније поздрављао Драгу Машин са узвицима «живела краљица Српкиња», сада је клицао «доле курва».

После преврата васпостављен је опет у живот радикалски устав од 1888, а на престо Србије изабран је краљ Петар Карађорђевић. Владу су добили радикали. Заведен је опет режим демократије и парламентаризма. О томе режиму данас се измишљају бајке и стварају легенде: «Процват демократије и парламентаризма», «Златно доба краља Петра», «Србија пуна као око» — мислио би човек да је то било као доба Перикла у Атини, или Катона у Риму. Тако ћете чути обично од оних који хвале овај режим. Међутим, ево шта каже о томе режиму Слободан Јовановић:

«У новом стању краљевска власт је престала функционисати, иако по тексту устава формално, још је постојала. Устав је остављао Краљу толико власти, да је он могао скупштинској већини бити брана и устава. Ипак зато скупштинска већина није постојала. Радикали су се поцепали у скоро две једнаке фракције, које нису давале једна другој да постане апсолутни господар државе. Њихове међусобне свађе растројиле су Скупштину; у њој је избила опструкција и њена радна способност дошла је у питање ... Најзад у ново стање ушла је војска као самосталан чинилац. Једна војска заражена политичким духом могла је бити врло опасна за Скупштину. Али официри су се поделили на оне који су учествовали у завери и оне који су осуђивали заверу.

«Један Краљ, који је био осуђен да буде пасиван, једна Скупштина подривана опструкцијом, једна војска без унутрашњег

једиинства, све су то могли изгледати знаци унутрашњег растројства. Лек овом растројству нашао се у тешкоћама спољашње ситуације, која се за време анексионе кризе (1908—1909) обелоданила страховитом јасноћом. Пред Аустријом, која је изгледала да снује уништење наше државне независности, наше странке, и војне и грађанске, морале су заборавити своје размирице и удружити снаге ради одбране замље ... патриотизам показао се јачи од странчарства» (Сл. Јовановић: «Уставно питање»).

Ето, тако је изгледао тај режим демократије и парламентаризма о коме се данас испредају читаве бајке и измишљају легенде. Морални и национални препород није наступио зато што смо добили демократију и парламентаризам, већ зато што је дошао удар споља, који је пробудио националне снаге. У закључку своје политичке историје, Слободан Јовановић каже, да је код нас «најјача идеја — сила, био национализам». Само та идеја-сила није била никада стална и равномерна, већ се периодично манифестовала, распламтивши се нагло, трајала је извесно време, да би се скоро потпуно угасила и уступила место разузданој унутрашњој политичкој борби.

У нашој новијој историји догодиле су се три такве наизменичне промене тих периода националног буђења и полета смењеног разузданом политичком борбом на унутрашњем плану. Први период националног буђења и полета био је од 1804 до 1830, за време Првог и Другог српског устанка. Чим смо 1830 године, добили своју државу, тај полет и буђење били су потиснути проблемима унутрашње политичке борбе и та борба траје све до 1858, када је на престо враћен Милош Обреновић. У овоме периоду имамо буне великаша против кнеза Милоша, збацивање кнеза Милоша, долазак Уставобранитеља на власт, збацивање кнеза Михаила и довођење кнеза Александра Карађорђевића. Затим Катанску буну, свађе Уставобранитеља између себе, свађу Уставобранитеља са кнезом Александром, Тенкину заверу против Кнеза, долазак Портиног комесара Етхем паше да измири завађене стране, Светоандрејску скупштину која збацује кнеза Александра и доводи поново Милоша на престо, што је и крај олигархског режима. Доласком Обреновића на престо Србије настаје опет национално буђење. Кнез Михаило, који ступа на престо 1860, уноси у свој национални програм национализам и борбу за ослобођење и уједињење свих балканских народа под вођством Србије. Он установљава народну војску, успева да повеже све балканске државе и народе у један савез и да дигне високо углед Србије. Благодаревши овом своме угледу, он успева да дипломатским путем очисти Србију од турских гарнизона. Његово убиство у Топчидеру зауставиће, за кратко време, наш национални полет, али када 1875 у

Херцеговини избије устанак, овај ће полет добити нове снаге. Тај полет и одушевљење одвешће Србију у рат, да га сама поведе против Турске царевине у нади да ће исти повући за собом Русију. Рат ће се свршити неуспехом, али идуће године, када је Русија повела рат против Турске, Србија поново ступа у рат. Тај рат се свршио победом, али он није донео све оно што смо очекивали, Србија је изашла нешто увећана и постала је независна држава. Са свршетком тога рата, после толико великог напора, који није одговорио нашим надама, код наших националних снага настаје замор и клонулост. Политичка борба сада се опет преноси на унутрашњи терен. Та борба води се између краља Милана и радикала. Краљ Милан сматра да Србију сада треба претходно претворити у модерну државу, са културним установама, добром администрацијом, стајаћом војском, развити привреду и саобраћај. Краљ је сматрао да само таква Србија може бити способна да води велику националну политику и да овакве реформе није способна да изврши једна сељачка Скупштина, која је имала разумевања једино за ситне, локалне интересе, а не за више државне. Радикали су, међутим, тражили да се прво заведу као политичке установе сувереност Народне скупштине и парламентаризам. Борба између краља Милана и радикала трајаће пуних двадесет година. У тој борби трошиће се и једна и друга страна. То је било једно од најбурнијих доба наше историје. У тој борби династија Обреновића нашла је свој крај и угасиће се, али и радикали, када су дошли на власт, то више нису били ученици Светозара Марковића, које су њихови противници сматрали и звали: «комунцима, рошфоровцима, голаверима». У таквој борби они су заборавили све оно што су научили од «покојног Светозара», јер су их живот и тешка борба научили да гледају реално на ствари. Њихово вођство изградило се у једну солидну екипу одличних државника и политичара, као што су били: Пашић, Велимировић, Пачу, Миловановић, Протић, Вујић и други. Политичка борба на унутрашњем плану била је завршена. У исто време стижу нове генерације; националне снаге, које су се у то време одмарале и живеле у затишју, почињу да се буде. Од почетка XX века осећа се њихов неодолив прилив и буђење. Требао је само да дође с поља један удар, па да се оне разбуде и да плану. Тај моменат изазива анексија Босне и Херцеговине. Као што је лепо казао Слободан Јовановић, «патриотизам показао се јачи од странчарства». Србија постаје као препорођена.

Па ипак, у овоме великом периоду, војска остаје и даље «војска заражена политичким духом». Она, истина, престаје да се меша на плану унутрашње политике, али она то манифестује на плану спољашње политике. Официри, који су извршили преврат 1903, сада образују једну тајну револуционарно-терористичку ор-

ганизацију под именом «Уједињење или Смрт», иначе названу популарно Црна Рука⁸⁾). Циљ ове организације је био да се револуционарним и терористичким методама бори за наше национално уједињење. На челу ове организације био је њен оснивач, мајор, доцније пуковник, Драгутин Димитријевић звани Апис, један од вођа завереника 29 маја. По начину како је ово удружење било организовано, хијерархиски редови, чланови нижих редова нису могли да знају ко су чланови виших редова, врбовање чланова, ритуал који се вршио приликом увођења у чланство — заклетва у замраченој соби, пред мртвачком лобањом, камом, револвером и отровом, безусловна послушност и извршење сваке наредбе под претњом смрти, — удружење је било нека врста масонерије. Отуда, изгледа, велике симпатије наших масона, и оних масончића око «Наше Речи» према Апису. Циљ удружења био је свакако узвишен, само његова рђава страна била је у томе, што је то била једна терористичка организација и што су по уставу организације, интереси исте долазили испред свих других интереса, па чак и државних. Исто тако, чланови организације били су дужни да достављају овој све што сазнају, било у својој службеној дужности, било као приватна лица, а што има везе и што се односи на организацију. На тај начин, организација се ставила изнад државе и законитих власти и сматрала је да има право да се меша у државну политику, да је води на своју руку и да законитој влади намеће и диктира своја гледишта. У спољној политици, рад ове организације био је у толико опаснији и штетнији, не само зато што је ова организација сматрала и покушавала да државним органима наметне своја гледишта у погледу исте, већ још и зато, што су њени чланови, који су били државни службеници, спроводећи на овај начин државну политику, ангажовали саму државу. Ово њихово мешање у државне послове, оставиће најфаталније трагове који се и данас још осећају.

Оно се нарочито осетило и манифестовало у нашој спољној политици. Јуна месеца 1913 нас су Бугари напали. Али, да то Бугари нису учинили, ми бисмо сигурно изазвали рат, јер црнорукци, потпомогнути од једног дела опозиције и националних шовиниста, поручили су Пашићу, када је исти пошао у Цариград на разговор са Гешовим, претседником бугарске владе, како би расправио на миран начин српско-бугарски спор, да ако Србији не

⁸⁾ Многи су тражили и покушавали да објасне од куда ово популарно име и правили разне претпоставке. Међутим, колико се сећам, када је у нашој штампи почело да се пише о некаквој тајној организацији, у Београду се давао код «Колосеума» полициски филм са мистеријама под именом Црна Рука, па је по истоме дато и име овој тајној организацији.

припадне све оно што је наша војска освојила ова неће напустити освојену територију, па макар дошло и до рата. Међутим услова за споразум са Бугарима је било.

По уговору о савезу између Србије и Бугарске, како пише Ситон Ватсон (Британска Енциклопедија) у погледу освојене територије од Турске биле су предвиђене две варијанте. Прва, да сва територија на север и северозапад од Шарпланине и Скопске Црне Горе припадне Србији, а сва територија на исток и североисток од планинског масива Родопа припадне Бугарској, а да се од територије између Шаре и Родопа, па на југ до Јегејског Мора образује аутономна област Македонија.

Друга варијанта била је да се и ова територија има поделити између нас и Бугара, према обележеним границама, с тим да у случају спора, руски цар буде арбитар.

Прва варијанта била је најидеалније решење, јер она је отклањала и издвајала између нас и Бугара оно што је било спорно, исто онако као што данас падају предлози да се Босна и Херцеговина, на којој живе Срби и Хрвати, издвоји у једну засебну аутономну јединицу. Овакав начин поделе био је најидеалније решење за нас Србе, јер та Македонија, која би и географски и економски гравитирала Србији, била је њен продужетак линије Морава-Вардар. Тим путем, Македонија би се пре посрбила, него што смо успели да је посрбимо са нашим полициским писарима, жандармима и комитским војводама.

Да се пошло тим путем, ми не само да бисмо избегли братоубилачки рат са Бугарима, већ би имали Бугаре као савезнике у нашој борби за уједињење. То би изменило судбину Балкана. Једна Југославија, која би се простирала између три мора, Јадранског, Црног и Јегејског, претстављала би првокласну силу и један моћан бедем, који би спречавао страним силама да се мешају у ствари Балкана. Овако, ми смо са Бугарима отворили једну парницу, која нас је скупо коштала. Више је због Македоније пало глава, него што она броји становника, а та парница још и данас траје.

Ми смо 1913 успели да решимо овај проблем просторно, али га нисмо решили временски. Већ две године доцније, пошто смо успели да добијемо «што је наше» и «обележимо своје границе», Бугари су нас напали. Ми смо доживели катастрофу, па су Бугари сада успели да они обележе «своје границе» и да узму «што је њихово», али опет само привремено за три године. Затим смо ми држали ову територију 22 године, да бисмо је опет изгубили у корист Бугара. После три године, Бугари су поново избачени из Македоније, али тиме парница још није окончана.

Уместо да се споразумемо са Бугарима на бази аутономне Македоније, ми смо се удружили са сумњивим савезницима Грцима,

који су нас 1915 године издали. Тако смо, не само себи шкодили, већ смо упропали ону лепу земљу и онај честити народ у њој. Најлепши део Македоније узели су Грци и пред носем затворили нам наш природан излаз на Јегејско Море, вековни пут словенских племена од када су дошли на Балканско Полуострво.

После свршетка Балканских ратова, поред мешања у спољашњу, настаје мешње црнорукаца у нашу унутрашњу политику и на томе питању избија сукоб између њих и владе. Стварни сукоб није толико избио на питању приоритета грађанских или војних власти у новоослобођеним крајевима, колико на питању унутрашње политике. Уместо да у новим крајевима подижу народ, радикали су се пожурили, да у Јужној Србији створе допунске батаљоне гласачке војске. Сукоб је био врло оштар и да није дошло до рата са Аустријом, вероватно да би дошло брзо до судара између ове две зарађене стране.

Рат 1914 избио је као последица мешања црнорукаца у нашу спољашњу политику. После Букурешког уговора, политика наше владе била је, по сваку цену гледати да се избегне сукоб са Аустријом, како јој не би дали повода да нас нападне. Међутим, црнорукци су преко четника, који су били орган и милиција црнорукаца, наоружали босанске омладинце, обучили их у руковању оружјем и преко својих канала пребацили тајно преко границе у Босну, па су ови убили аустриског престолонаследника и његову супругу. То је изазвало рат.

Што је Србија била спашена, те се Русија могла заузети за њу, има се благодарити генијалном одговору Пашићеве владе на ултиматум Аустрије⁹⁾. Следејући савету руске владе, ми смо прихватили скоро све услове ултиматума, који су били крајње понижавајући, као и онај, да краљ Петар изда наредбу нашој војсци у којој би осудио поступке наших официра, по тексту који је саставила сама аустриска влада, као да је краљ Петар био аустриски корпусни командант.

Оваквим, крајње попустљивим одговором, Пашић је успео да добије дипломатску битку, јер до тога момента, иако је цео свет осуђивао претерано оштре захтеве Аустрије, ипак је нас сматрао изазивачима рата. После нашег одговора и прекида дипломатских односа, ситуација се изменила у нашу корист. Сада је Аустрија испала пред европском јавношћу као изазивач рата, којој служи

⁹⁾ Д-р Топаловић сасвим погрешно у своме напису износи, да је наша влада одбила ултиматум, тек пошто је од Русије добила такав савет, као и да је «одмах састављена влада широке концентрације». Међутим, нама је Русија, када смо јој се обратили за савет и помоћ саветовала крајњу попустљивост. Што се тиче концентрационе владе, она је била образована тек у децембру 1914.

убиство њеног престолонаследника само као згодан изговор и повод, да се обрачуна са Србијом. Тако смо ми испали невина жртва. Тек после нашег одговора, руски цар послао је телеграм нашем престолонаследнику, да, не исцрпљујући сва дипломатска средства, он неће Србију оставити својој судбини. Јер за своју интервенцију у корист Србије, Русија је морала да рачуна на потпору свога савезника Француске. Француска јавност, међутим, до нашег одговора сматрала је, ако је Француска савезник Русије, то не значи да она треба да иде везаних очију за Русијом, када ова хоће да брани разне балканске авантуристе.

Рат се, истина, срећно завршио јер ми смо добили далеко више него што смо се надали. Међутим, у општем одушевљењу, када смо дошли на циљ, ми смо заборавили да се окренемо, да бацимо поглед уназад и да се упитамо: да ли све то што смо добили нисмо исувише скупо платили, нисмо ли све то што смо добили могли да добијемо са далеко мање жртава? Јер ако смо добили Југославију, ми је нисмо добили као последицу наших великих жртава, херојске борбе и победа. Свакако, и то се узимало у обзир, али Југославију смо добили зато што се Аустрија распала. Сви други ослобођени народи, Пољаци, Румуни, Чеси, Грци добили су исто тако, чак и много више, а нису дали ни десети део жртава које смо ми дали, нити су се борили као што смо се ми борили. То најбоље показује, да смо паметном политиком, чекајући на повољан моменат, могли добити све ово што смо добили, са далеко мање жртава.

И баш за време рата долази до отвореног сукоба између владе и црнорукаца. Наш пораз 1915 и Албанска катастрофа, заоштравају сукоб. Црнорукци још у Албанији прете да ће се они обрачунати са радикалима и престолонаследником, када се будемо враћали у земљу. Да ће они на улазу у Србију «поставити капију», кроз коју ће они пропуштати само онога кога сматрају да је достојан да уђе. До отвореног сукоба морало је пре или после да дође.

Пашић је то видео, и тај макијавелиста, «стари завереник и бунџија», како га је лепо окарактерисао Слободан Јовановић, није се устручавао, ако треба, да загази и у крв. Усто, као што каже Слободан Јовановић, он је умео вешто да заметне траг, како би за његова дела други испали криви. Он је морао мислити, ови мени прете да хоће да ме ликвидирају «под капијом». Они су за тако што и способни, када су већ убили свога Краља и аустриског престолонаследника. Зашто ја да чекам да они мене ликвидирају под капијом, када ја могу њих сада да ликвидирам «пред капијом». И тако је дошло до Солунског процеса.

Идеја да се црнорукци ликвидирају дошла је вероватно од Пашића, а на који начин то треба извести то је било остављено

нашој полицији, њеном класичном паковању кривице и противницима црнорукаца, белорукцима. Јер црнорукци нису били осуђени за оно зашта су стварно били криви, већ за дело које они нису учинили¹⁰⁾). Црнорукци су невино осуђени и тако је извршено једно судско убиство. А то је најгоре, чак ако је онај који је неправилно осуђен био стварно крив.

Та чињеница да су црнорукци били осуђени за дела која у ствари нису починили, учинила је да се забораве сва њихова недела, која су ове силеције, кабадахије и носиоци хајдучије у државној политици стварно починили. Њихов вођа Апис ожаљен је као невина жртва. Свет га је жалио јер је знао да је Аписово име било везано тесно за рат из кога је произашло наше ослобођење и уједињење, да је био велики родољуб, честит човек, лично врло храбар и пожртвован, али то што је он своју земљу, на своју руку, увукао пре времена и у невремену у рат, учинило је да смо тај рат платили исувише скупо са огромним жртвама.

После рата о Апису створен је читав мит и култ Аписа — аписолатрија. Из аписолатрије прешло се у аписизам, да је дозвољено појединцима, који рукују државном силом, да је употребе по своме нахођењу и на тај начин неодговорно ангажују саму државу.

Усто је створена легенда о демократаји, да смо ми благодарећи демократском режиму могли успешно да водимо ратове и да извршимо ослобођење и уједињење. И зато мит о Апису и легенда о демократији одвели су нас у 27-ми март.

И тако, опет, 27-ог марта 1941, «војска заражена политичким. духом», извршила је код нас насилну промену. И по трећи пут, «демократске снаге» успеле су да се попну на власт, путем официрског пуча. Разуме се, наши 27-мо мартовци претстављају цело дело као једну најчистију ствар, јер по њима, војска је одмах, чим је оборена диктатура лојално предала власт народу, односно правим и аутентичним претставницима народа. Ко су били ти претставници народа, то је имао да одреди аутор «политичког плана» 27-ог марта. Он пише: «никад једна војничка револуција није била прожета демократским духом». Овај 27-мо мартовски Гебелс има смелости ово да каже Енглезима у часопису „International Affairs“, заборављујући да су Енглези морали у Каиру својом полицијом да разјурју ове пустиолове и авантуристе.

Оставимо по страни чињеницу, да ли се може рећи да је 27-ог марта установљен демократски режим, када су официри пучисти

¹⁰⁾ Пуцање на аутомобил престолонаследника свакако је било. То су потврдили сведоци, али то ипак не значи да је био атентат. У паковању кривица, полиција никада не измишља потпуно дело, већ полази од извесних истинитих чињеница на основу којих она после конструише лажну кривицу.

унапред одредили, не питајући ни Краља ни народ, да претседник владе има да буде њихов човек, ђенерал Симовић¹¹⁾ и том свом вођи они одредили да има исту толику власт, као што су тада имали у Европи једино Хитлер и Мусолини. Оставимо по страни, такође, да су у ту демократску владу ушли и такви људи, чији је корен у народу лежао у националној мањини, Немцима. Претпоставимо нека је све тако као што тврди 27-мо мартовски Гебелс, па ипак та војска која је била «прожета најдемократскијим духом», показала је у емиграцији да је она била «заражена политичким духом».

Ја не знам зашто и како се одиграла Каирска афера. Верујем, да то зна боље г. Вилдер. Али, нека су каирски пучисти били стопроцентно у праву, ја мислим, и сигуран сам да ме неће нико демантовати, да је то била наша највећа срамота и скандал, које су ови људи приредили својој земљи и народу, које су претходно свесно и намерно гурнули у рат, како би они могли отићи у свет, да их овако достојно претстављају. По начину како се одиграла, она нас потсећа на познату Нушићеву лакрдију «Пут око света» Јованче Мицића. Али нажалост, то није била само позоришна претстава, већ стварност која се збивала у страном свету, онда када су се наша земља и наш народ налазили у највећој беди и несрећи.

Шта су онда могли да мисле ти Савезници о нама? У тој Каирској афери, као и у свим осталим многобројним скандалима, које је наша ратна емиграција приређивала, треба тражити један од главних узрока зашто су нас Савезници издали у Техерану. Јер она претставља нашу највећу трагедију и сву прљавштину морала, који г. Вилдер брани. Ако ти људи нису могли имати обзира према своме Краљу, у чије су име неовлашћено извршили 27-ми март; ако нису имали обзира према једном Слободану Јовановићу, чије име им је било потребно да би истим покрили своје безумно и пустоловно дело, зар су они могли до те мере да се забораве, па да немају обзира према онима које су они својим чином увалили у беду и ропство, да сносе невини последице њиховог недела. Какав је онда морао изгледати тај наш «једини морални капитал», та «морална атомска бомба», на које смо поставили нашу судбину?

Савезници су ћутали. Са својом полицијом морали су интервенисати, да би се могли извршити владини укази и налози, што је учинило да изгубе обзире и према самој влади, па је све то ишло

¹¹⁾ Једина истинита вест која је саопштена 27-ог марта ујутру преко радио Београда била је да владу има да образује ђенерал Симовић, вођа пучиста.

на конто нашег народа, што се бележило у неписану књигу дуговања и примања. Све се то Савезницима морало згадити. Черчил је морао рећи у себи: «па ово нису само будале, које су без икакве потребе упропастиле своју земљу и народ, — ово су још и обични неваљалци. Зар ми треба то да трпимо? Тито јесте рђав, али ови су гори од њега». Зато, када је дошао момент да се подвуче црта испод нашег рачуна дуговања у Техерану, наш салдо дуговања, премашао је огромно наше право потраживања. Савезници су онда учинили само оно, што сваки трговац чини у сличним случајевима: они су нас једноставно отписали, као што трговац отписује пропалу робу. То је уствари смисао савезничке одлуке у Техерану. Нису они нас ни «издали», ни «предали» ни «напустили». Ми смо то сами учинили, а они су само то својом одлуком констатовали.

Рећи ће се, да наша емигрантска влада не може бити крива за Каирску аферу, пошто је она вршила своје право, а официри су били дужни да је слушају. Свакако, влада је била у праву, али до тога је морало доћи, јер свако мешање војске у политику има за логичну последицу, да војска постане «заражена политичким духом». Како је та влада могла да врши своје право и захтева послушност од оних, од којих она доводи своје право и којима она за то другује захвалност? Право зависи од материјалне силе, која му даје живот, а с друге стране, та сила мора да се стави у службу права. Однос врло сложен и компликован, који се темељи на једној лабавој моралној основи. Чим се тај однос поремети или сруши, чим они, који дугују послушност једнима, сматрају да ови њима дугују захвалност, у друштвеној заједници стварају се неред и анархија. Свакако, опасна је ствар, ако они који вршећи своје право пређу границе у употреби силе, али као што је казао Гете: „Ich will lieber eine Ungerechtigkeit begehen, als Unordnung ertragen" (Радије ћу неправду учинити, него неред поднети). Јер неправда се може исправити, али неред је тешко зауставити.

У томе баш и лежи трагедија нашег народа, што су «демократске снаге», да би се могле попети на власт, морале увек да се удруже са војском, односно преко ње, и од ње да приме власт. Тако се догодило 1 априла 1893; тако 29 маја 1903; тако 27 марта 1941. И сваки тај и такав долазак демократија на власт, био је оптерећен хипотеком коју смо скупо плаћали. Али то људи неће да виде. Напротив, о режимима демократије праве се читаве легенде, а о онима који су доводили демократије тим путем, стварани су митови.

Каирска афера је наша највећа срамота. За њу носе кривичну одговорност они који су је извршили. Али највећу моралну одговорност сноси Слободан Јовановић, који је као правник и социолог морао да зна шта значи и какве све последице може да

произведе један овакав акт. Ово у толико пре, што је он као писац наше историје проучавао ово зло код нас и указивао на његове штетне и опасне последице.

Ову моралну одговорност сноси и г. Већеслав Вилдер, јер је он својим ставом против Пакта «кушао» војску да постане «заражена политичким духом». Што је он то чинио пред 27-ми март, то се још да објаснити оним «антихитлеровским расположењем», којим је било заражено наше водеће друштво, али данас, после Каирске афере и свих осталих резултата и последица у којима данас живимо, да он ипак брани све то и тврди, да је 27-ми март претстављао «успон одважности, свести и енергије», ту заиста човеку мора да стане памет. Он, убеђени демократа, који тврди да је наш народ марта месеца 1941 имао да бира: да ли ће да остане «веран демократији, или да се понизи и служи Хитлеру», не види да заступајући гледиште да војска има права да откаже послушност законитој влади и побуни се против исте, ако сматра да је влада «куша», т. ј. да војска има права да дискутује владину политику, да тиме руши темеље на којима почива власт и поредак у једној демократској држави.

Мешање војске у политику има још једну опасну последицу. Ако се они, којима је војска «предала власт», покажу неблагодарни, а војска више није у могућности да и против њих изврши пуч, онда пучисти падају у другу крајност и постају дефетисти. Већих дефетиста није било од већине црнорукаца. Немогавши ништа више да учине краљу Александру, они су га на све могуће начине оговарали, каљали, правећи интриге са његовим противницима. Неки од њих, шуровали су са комунистима у Москви и чепркали по руским архивама, не би ли пронашли нешто у њима против краља Александра. Један црнорукац био је сав срећан када је чуо да је краљ Александар погинуо у Марсељу. Када су комунисти ушли у Београд, први који су се ставили у службу комуниста били су поједини црнорукци. Појединци од њих, ушли су и у АВНОЈ. Чим је почела да излази «Политика» новембра 1944, отпочела је да објављује написе о суђењу црнорукцима у Солуну и Аписову исповест из пера једног Аписовог сестрића. Овај господин, постао је после «доктор од Црне Руке», објавивши докторску тезу о Солунском процесу, у којој је на простачки начин бладио и грдио краља Александра. После комедије суђења у Солуну, тридесет и шест година доцније, одиграла се у Београду једна «комендија» суђења. Тито се расплакао над жалосном судбином црнорукаца и код њега су се узбудили осећаји правде, па је наредио да се изврши обнова Солунског процеса. Поједини преживели црнорукци једва су дочекали што им се пружила прилика (било је и изузетака, међу којима се истиче Милутин Лазаревић) да окаљају краља Александра, а нису видели, да Титу није стало

до правде, већ да убије и дискредитује пред нашим народом велики ауторитет краља Александра.

Исти је био случај са Симовићем. Када је био збачен са власти, он је постао дефетиста. Пришао је Титу и позвао народ преко радија да се придружи Титу.

2. «Политика потлачене раје»

Моју мисао, да је Слободан Јовановић требао 27-ог марта, не само да објасни и каже оним шупљоглавим 27-мо мартовцима и безглавим «аутентичним народним претставницима», да су они у великој заблуди ако мисле да Пакт претставља напад и опасност за нашу слободу и част, већ напротив *да је Пакт једно моћно политичко средство да се спасемо и извучемо из једне смртне опасности у којој смо се налазили*, те да је требао уз то да код Хитлера спроведе ову политику Пакта, да се жртвује за свој народ — ту моју мисао г. Вилдер назива политиком потлачене раје, «која је морала сагибати главу пред несравњеном надмоћном силом, док политика 27-ог марта «претставља успон одважности, свести и енергије».

За пример који сам навео, цитирајући народну песму о кнезу Иви Кнежевићу, да би показао како су наш народ спасавали они, који су га водили, жртвујући се лично, и како наш народ гледа на овај акт и ове људе, г. Вилдер каже: «Зар је све то створено да наш часовник слободног народа вратимо натраг за 140 година, да се вратимо на стање потлачене раје?»

Ово је чисто идеолошко схватање, гледање на свет и живот и вођење спољашње политике једног народа. На ово питање, ја сам већ дао свој одговор под 3 и 4 у мом одговору д-ру Топаловићу. Хоћу само да додам, да се исправност једне политике не одређује и не цени по томе, да ли часовник једног народа иде напред или заостаје, *већ по чињеницама и њиховим резултатима*. Какве је резултате дала та политика 27-ог марта «успона, свести, одважности и енергије». Ми смо то показали у глави II, говорећи о резултатима 27-ог марта. Тврдње г. Вилдера, да смо одабрали политику «потлачене раје», да би ова политика била, с једне стране недостојна, а с друге ипак неуспешна, само су голе претпоставке. Пошто г. Вилдер говори о враћању часовника нашег народа уназад за 140 година, на «политику потлачене раје», вратимо се за толико година уназад, да видимо како је ова политика вођена и какве је резултате дала.

Када је пре 156 година Карађорђе повео борбу са народом, да би изборио слободу, он је упућујући позив казао: «Сваки свога убите субашу»

али он није хтео у тој борби да жртвује стотину српских глава за једну турску, већ је чувао и водио рачуна о онима који не могу да се боре, па је додао:

«Жене, децу у збегове скријте».

Затим, Карађорђе није подигао «Трећи Српски Устанак», већ Буну на Дахије. Устаницима су били подједнако мрски и дахије и султан, али они су знали, да неће ништа моћи урадити, ако се побуне противу оба непријатеља једновремено, већ су се окренули у прво време само против онога кога је било лакше савладати, а то су биле дахије, од којих им је тада претила већа опасност. Што се тиче султана, они су њега уверавали, не само да се они не боре противу њега, већ борећи се противу дахија, својих злотвора, они се у ствари боре и за султана, пошто су дахије били његови одметници. Тај мудар став устаника учинио је да султан не само што није ништа предузео против њих, већ им је послао Бећир пашу са војском из Босне, те је овај помогао устаницима да униште дахије. И тек, пошто су тако постали фактички господари Србије, устаници су се окренули против самог султана. Па ни тада, њихови захтеви нису се кретали изван граница Отоманске царевине, већ су тражили да им се призна извесна политичка аутономија, с тим да остану и даље верни поданици султанови.

Тек пошто су на Балкан дошли Руси и повели рат против Турака, код устаника се јавља мисао да добију своју независну државу. Ова њихова мисао и жеља можда би се и оствариле, да Наполеон није пошао 1812 на Русију, па је ова била приморана да закључи са Турцима мир у Букурешту. У томе уговору о миру, у тачци 8-ој, речено је да се Порта обавезује да Србима призна онаква аутономна права, каква су имала грчка острва у Архипелагу. Како је Русија била заплетена у рату са Наполеоном, Порта се користила тим и изиграла ову тачку уговора, покоривши Србију.

Две године доцније, Срби се опет дижу на оружје, овог пута под Милошем Обреновићем. И овом приликом они изјављују да хоће да остану султанова верна раја, а да се боре једино противу турских зулумћара и спахија. У првим данима, они су имали успеха и ослободили су скоро целу Србију. Међутим, када је султан послао противу њих две војске, једну из Босне под Куршид пашом, а другу из Румелије под Марашли Али пашом, Срби видећи, да неће моћи да се одупру оволикој турској сили, а поучени искуством из 1813, решили су да приме понуђене преговоре. Милош је прво отишао код Куршида, али тамо није ништа успео. Овај је тражио од Срба да положи оружје, обећавајући им у накнаду за то амнестију. Онда је Милош отишао код Марашлије и са њиме закључио примирје. Милош је јамчио Марашлији, да ће раја бити мирна, а у накнаду за то, Марашлија је допустио да непосредна управа над рајом пређе са турских власти на народне

старешине, с тим да царским властима остане само надзор. Поред тога, од раје се није тражило да положи оружје. То је у ствари била капитулација. Срби су и дале остали турска раја, а Србија турски пашалук. Па и то мало што је постигнуто, било је врло лабаво и несигурно, јер је султан могао сваког момента да опозове уговор о примирју између Милоша и његовог везира.

Међутим, бистри српски сељак, неписмени кнез Милош, умео је у оваквој ситуацији да проникне жеље и интересе Турака. Он је видео да је Турцима много стало до тога да Србија остане мирна, па су зато били вољни да Србима чине уступке. И цела Милошева политика састојала се у томе да убеди Турке да је он њихов човек и да је само он у стању да рају држи у миру. Зато је Милош и побио толике прваке из Првог српског устанка, на челу са Карађорђем, не зато што су они били његови политички ривали око власти, већ зато што су му они сметали у спровођењу ове политике «колаборације» са Турцима.

Са колико је вештине умео Милош да спроводи ову своју улогу и своју политику, сведочи случај мисије султановог изасланика Мехмед ефендије. Наш захтев код Порте, да ова изврши 8 тачку Букурешког уговора подупирала је Русија. Да би изиграли Русију, Турци се реше да пошаљу у Србију специјалног султановог изасланика, који је имао да донесе царев ферман, у коме су Србима била призната разна аутономна права у оквиру Отоманске царевине, али, разуме се, не државни суверенитет. Царев изасланик Мехмед ефендија, имао је да прочита овај ферман пред Народном скупштином и да од ње узме изјаву, да су Срби задовољни са царевом милошћу и да више ништа друго не траже. Извештен шта му се спрема, Милош је најсвечаније дочекао султановог изасланика. Лично је изашао пред њега на границу, и у пратњи народне коњице, пуцњаве прангија, зурли и таламба, допратио га до Топчидера, где се састала Скупштина. Пред Скупштином султанов изасланик читао је тачку по тачку фермана, а тумач је преводио и код сваке прочитане тачке упитао Скупштину да ли је прима. Прво је Милош казао «прима се», па је онда цела Скупштина то поновила. Али када је прочитана последња тачка, да Срби изјављују да су задовољни са царевом милошћу, да благодаре и да ништа више не траже, и када је Турчин упитао да ли се и та тачка прима, Милош је казао: «Е, ово ја не смем да примим». «Зашто?», упитао је Турчин. «Зато», рекао је Милош, «ако кажем да сам зодовољан са овим што нам цар даје и да ништа више не тражим, ја могу увредити светлог цара, јер се може помислити да је сумњам и не верујем у цареву милост, а ја то не смем да учиним. Ја знам да је царева милост неизмерна и да ће нам он и у будуће давати и докле год буде давао, ја ћу да примам». «Па шта бисте ви Срби желели да вам цар путем милости

учини?» упитаће султанов изасланик. «Па, тражимо да нам цар да она што је предвиђено у 8 тачци Букурешког уговора», казао је Милош. Турчин, када је видео да је изигран наредио је да му се доведу коњи и одмах кренуо за Цариград.

Ето, колико је било мудрости политичке и вештине код српског сељака, неписменог кнеза Милоша. Он је умео себе лично најниже да понизи, али опет ни за длаку није оштетио и довео у опасност највише интересе свога народа. И благодарећи овако мудрој политици кнеза Милоша, «политици потлачене раје», Милош је успевао да од Турка добије све нове и нове концесије и да врховну власт у Србији, са турског паше пренесе на себе. «Најзад», каже Слободан Јовановић, «београдском паши остала је само титула, док је стварни господар био Милош. И када је султан признао Милоша за наследног кнеза, он је само дао легалан вид једном стању ствари, које је већ постојало».

Тај Милош, који је умео да се пред Турцима прави сервилан и понизан и да им «темена», сада, пошто је добио оно што је тражио, умео је да покаже Турцима и зубе. Он сада тражи да Србији припадну и они окрузи ван београдског пашалука, које су Срби држали у моменту када је закључен Букурешки уговор. Порта покушава да одуговлачи, док се Милош користи заплетом Порте са Египтом, изазива буну у спорним окрузима, и под изговором да заведе ред, поседа оспорене крајеве и тако ставља Порту пред свршен чин.

Милош није био човек без великих мана и грехова. У својој политици он носи на души неколико живота. Он је био материјалиста и грамзљив на новац, али му је то народ опростио и заборавио и назвао га Милошем Великим. Међутим, да су нешто наши 27-мо мартовци живели у Милошево доба, или он у њихово, он би испао највећи ратни злочинац, квислинг, колаборатер, слуга окупаторов и фашиста.

У нашој новијој историји често се постављало и расправљало питање међу нашим историчарима и јавним радницима, ко је био заслужнији за стварање српске државе, Карађорђе или Милош? Карађорђе је први отпочео борбу са Турцима и успешно је водио скоро пуних десет година, па је напослетку подлегао пред јачом силом и морао да напусти своју земљу и народ. Милош је, после катастрофе 1813 остао у земљи са народом и прихватио политику колаборације са Турцима, затим подигао устанак против Турака, и на крају опет прихватио колаборацију са Турцима. Оваквом својом политиком, он је на крају успео да оствари оно што Карађорђе није успео да постигне оружаном борбом.

Ово питање не поставља се за наш народ, јер за њега оно нема важности. Васкрс српске државе је дело необразованог и простог српског сељака, тог *реалног идеалисте*, како га је лепо

дефинисао Адам Прибићевић. Онда, када је «земан дошао» да се бори, он је избацио из своје средине једног горостаса, великог војсковођу и хероја Карађорђа. Али, нажалост, спољашње прилике и препреке биле су јаче од свих његових херојских подвига и напора. У тој борби, он је морао да подлегне. Па ипак, та борба није била узалудна. После толиких векова робовања, име Србије улази први пут у један међународни уговор, као међународног правног субјекта. С друге стране, Турци су стекли уверење, да Срби нису више послушна раја, са којом се може владати силом.

Требало је сада другим начином и путевима остварити ово признато право. И за ову ситуацију, српски народ избацио је из своје средине једног генијалног дипломату и државника Милоша, да би он мирним путем довршио дело Карађорђево. Иако по својој спољашњој форми Карађорђево и Милошево радње изгледају тако различите, ипак се оне, у својој унутрашњој форми допуњују и чине једну органску целину. Карађорђево дело не би се могло остварити да није било Милоша и његове политичке вештине и генијалности, а Милош не би могао ништа учинити да није наследио од Карађорђа огроман политички и морални капитал.

Ето тако је васкрсла српска држава. Она је дело оних, који су не само мудро, пажљиво и опрезно водили наш народ, већ који су знали да *без њихове личне жртве, успеха не може бити*. Зато су они били у првим редовима, када је требало борити се и гинути, а када је несрећа снашла наш народ, они су онда «сагивали главу» и себе лично понижавали, само да би сачували свој народ. *За њих је било врховно мерило интерес и живот њиховог народа.*

Када је Карађорђа изасланик руског цара пуковник Паулучи упитао 1807 шта тражи да му руски цар пошаље као поклон, он је казао: *«Ништа за мене не тражим и ништа мени не треба. Нека Русија ослободи овај народ од Турака, а ја ћу најсрећнији бити да се вратим моме ралу и воловима, па опет да орем земљу, као што сам некада чинио»*. Милош, када му је од стране руског амбасадора у Цариграду било пребачено његово сувишно удварање Турцима, одговорио је: *«Ја, милостиви господине, нисам само био далеко од помисли да по цену прељубазне ми отаџбине купим своју личну срећу, већ сам увек готов, да жртвујем за њу и последњу кап своје крви»*.

Тако је српски народ успео да се ослободи и да створи себи државу. И сада нашао се пан Већеслав Вилдер да нама тумачи нашу националну историју, да нас учи како се води народна политика и да нам каже шта је исправно а шта није, с обзиром на национални морал. По њему, политика наших дедова била је политика «потлачене раје ... знак слабости и кукавштине, док је политика 27-ог марта, политика која ствара догађаје... успон одважности, свести и енергије».

Која је од ове две политике исправна, која ствара догађаје, одговор на ово питање ми имамо у њиховим резултатима. Када су наши дедови, прости и необразовани српски сељаци, пре сто педесет и више година устали на оружје да се боре за слободу, они нису имали појма о некаквим политичким идеологијама, доктринама и програмима, нити су знали шта је то демократија, нити им је све то требало да знају. Они су својом практичном мудрошћу, узимајући стварност онакву каква је, искуством стеченим и наслеђеним од својих предака и интуитивним прилагођавањем тајном правцу животних снага ишли постепено, пажљиво, али стално напред. На томе путу било је застајања, узмицања назад, скретања и лутања, али су се грешке исправљале, искуство се користало и опет се ишло напред. На томе путу врховно мерило и крајњи циљ њихов био је живот њиховог народа, не само у садашњости, већ у вечној будућности. Томе циљу све је било подређено. На томе путу Србија, мали турски пашалук, ни пола милиона становника, успела је после мучних борби и тешких жртава да се ослободи, да створи државу, да ту државу постепено изграђује, да је увећа, брани и очува, и напослатку да створи велико дело Југославију.

3. «Верна демократији»

Г. Вилдер каже: «. . . док је 1941 Југославија имала да бира да остане верна демократији, Западу, који ју је створио, или да се понизи, да служи Хитлеру и Мусолинију, који су јој спремали смрт. И Југославија је бирала, како се показало, јачега, коначнога победника, који ју је на крају одржао и територијално увећао. Да је одабрала политику потлачене раје, делила би *судбину поражених, пала би под комунистички режим као и сви остали данашњи сателити*, (наша подвлачења) и још би била осрамоћена, да су се једино комунисти борили герилом против пораженог фашизма, док би сви остали били жигосани као стражари и служници окупаторског непријатеља».

Што се тиче служења и понижења Хитлеру и Мусолинију, ми смо о томе већ расправљали у глави I ове студије Тројни пакт.

Да ли би Југославија делила судбину поражених, да је «одабрала политику потлачене раје», као што тврди г. Вилдер, *то је само једна претпоставка*. Да само напоменемо, да је Бугарска била много јаче везана Пактом, него што је требала да буде везана Југославија, па је Бугарска изашла из овога рата не само сачувана, већ и увећана. Победници нису хтели да јој одузму оно, што јој је Хитлер поклатио, зато што је хтела да служи Хитлера.

Међутим, Југославија, баш зато што је хтела да остане «верна демократији», доживела је исту судбину као и поражене: Мађарска, Бугарска и Румунија. *То је стварност, и ту лежи сутина наше националне драме, што су њени редитељи и актери, «трчећи за сенкама надутости њиховог разума», жртвовали стварност претпоставкама, па су доживели да демократије изруче Југославију комунизму.*

Један од ових редитеља јесте и г. Вилдер. Не брани он овде толико Слободана Јовановића, колико себе. Нама изгледа да он сања, да он заборавља где он данас живи, а у каквој се ситуацији и положају налази Југославија и наш народ, када он и поред тако јасних резултата и сурове стварности може да тврди *да је јаче оно што је било и што се десило, од онога што јесте и што се догодило.*

А шта значи то «верна демократији».

Демократија је само један појам, један политички систем, једно политичко средство, за које се верује да је најспособније да створи најбоље друштвено уређење, које би обезбедило људима слободу и једнакост, и тим начином створило човечанству једну нову еру, — еру мира, напретка и благостања. Али баш зато, што је само један измишљен појам, она не може бити више од живота који га је створио. Баш зато, што је систем и средство, оно не може бити прече од циља коме је намењено, т. ј. од живота. Живот је био и остао највећа вредност. Јер све што је изгубљено, и слобода, и част, и углед и имовина, може се повратити, али ако је живот изгубљен, онда је све изгубљено.

Између демократије, онако како је схвата г. Вилдер и наше убеђене демократе, и западних демократија, којима су они хтели да остану верни, постоји једна огромна разлика.

Западна, англосаксонска демократија изграђена је на основу животног искуства и није никада кидала са прошлошћу. За Енглеze демократија није ништа апсолутно, вечито, опште. За Енглеze врховно мерило то је интерес њихове земље и народа. Енглеска је исто тако имала бурну прошлост као и Југославија. Имала је и револуције, и грађанске ратове, и убијање краљева, али Енглези нису приређивали 27-ми март, који по г. Вилдеру ствара историју. Британска империја створена је само баш оваквом историјом и борбом брижљивог чувања интереса енглеског народа. Зато су се за Енглеze други борили и проливали крв, а они су умели да беру плодове.

Енглеску политику и демократију најбоље је дефинисао сам Слободан Јовановић у својој студији о Берку. Он је казао: *«Берк је имао практичност енглеских политичара. Њихово идеолошко одушевљење никада није у стању да им помути свест о интересима њиховог народа».*

Америчка демократија је исто тако створена на искуству. Она има, истина, писан устав, али ако би се тај устав примењивао дословно, ако би свака власт хтела да тера у крајност, живот Америке био би паралисан. Но код америчке демократије има нешто што није написано и што живи у традицији америчког народа. То је дух моралне дисциплине који је унео њен творац и први претседник Вашингтон, с обзиром на чију је личност устав и прављен. Зато је Америка, и поред тако једног апсурдног устава, која се у времену Вашингтона простирала на узаном појасу дуж обале Атланског Океана и бројала око три милиона становника, успела да се развије за 170 година у највећу светску силу која се простире између два океана и броји преко 175 милиона становника.

Данас ми имамо у Америци демократе који држе законодавну власт, а републиканце који држе извршну власт. Они воде оштру борбу, али ипак та борба никада није у стању да доведе у питање опстанак државе.

А ево, како је отац америчке демократије гледао на спољну политику Америке, у чијим се традицијама она и данас води. Силазећи са власти 1797, он је америчком народу у својој опроштајној адреси између осталог казао и ово: «Да би остварили овај план ништа није тако битно као искључити огорчену мржњу према појединим народима, као и страсну љубав према другима, на место тога треба неговати према свакоме пријатељска осећања. *Народ који према другима гаји љубав или мржњу, може да постане жртва истих. Он је роб ове мржње или љубави, које га могу скренути са пута његових интереса. А све то има за последицу да мир таквог народа буде угрожен . . . Симпатије за поједине народе стварају илузије о уобличеном заједничком интересу, онде где исти не постоји, а инспиришућа мржња увлачи га у свађе и ратове без икаквог оправданог повода*».

Крај Другог светског рата дочекао сам у Швајцарској, интерниран у једном логору. Када је Немачка капитулирала и рат био завршен, Швајцарци су на најсвечанији начин прославили овај дан. И јавни и приватни живот био је обустављен. Радње су биле затворене, градови су били искићени заставама и цвећем. Војска, школе, државне и грађанске корпорације, ишле су у поворци са музиком улицама. Увече била је бакљада и ватромет. Са нашим интернирцима Србима, посматрао сам ову свечаност. Један од оних који је био у шуми, рећи ће: «Где и они прослављају свршетак рата. А са киме су они то ратовали и кога су победили?» Нисам хтео ништа да му кажем, али сам помислио: *Да, то је била највећа победа коју је један народ могао да извојује у овој општој катаклизми: не изгубити ни један једини живот својих грађана и*

сачувати националну територију да ниједна нога страног војника не закорачи на национално тле.

Швајцарци су најстарија република у Европи. Они имају најчистију демократију, али они нису никада помислили да они морају остати верни демократији и да због демократије треба да ризикују живот земље и народа. Зато су они давали и чинили уступке ратујућим странама, чувајући се да не буду увучени у рат, а спремни с друге стране, да се бране ако би их неко од њих напао.

Међутим, наше је схватање демократије чисто рационалистичко. Као што смо казали, 27-мо мартовска револуција има за идеолошку подлогу идеје Француске револуције, која је прављена у име филозофских идеала, из главе. То није била обична револуција, то је била чисто «филозофска» револуција. О овој револуцији, ми се морамо опет позвати на Слободана Јовановића, на оно што је он написао о Берку. «По Берку, револуционарни идеализам био је болест у животу групе. У заносу за општим идејама, група губи свест о ономе што чини њену индивидуалност. То је један случај дезорганизације личности, бег од свога ја. Код појединаца то се завршава лудилом, а код група растројством».

Зар ове речи нису нашле потврду у нашој историји која се одиграла после 27-ог марта и код садашњег стања наше емиграције?

Али има нешто што и највећи противник Француске револуције мора да јој призна. То је вера и одушевљење њених носилаца. Јакобинци су били спремни све да жртвују, зато што су и себе хтели да жртвују. Они су се борили противу пола Европе и две трећине побуњене Француске. Они су се борили на све стране. Они су створили војску из ничега, побеђивали су без официра и оружја.

Међутим нашим 27-мо мартовцима је баш то недостајало. Њима је недостајало то одушевљење и та вера у победу. Они су хтели све жртвовати за идеале своје револуције и народ и отаџбину, — али себе су мудро чували, проглашујући себе претставницима тог народа и отаџбине. У овој општој катаклизми, коју су они изазвали, они су најмање ризиковали, јер смо сви ми, морали да останемо и да постанемо жртва непријатеља и њихова, док су само они могли да се спасу.

Ми кажемо, најмање ризиковали, мада то није била тако лака ствар, сести у авион и побећи. Јер, међу овим редитељима и актерима наше драме, било је и таквих који ни овај ризик нису морали ни хтели да поднесу. Један од таквих био је г. Већеслав Вилдер.

Нико више од њега није се борио за то, да Југославија остане «верна демократији» и да уђе у рат против Хитлера. Зато се он

стално трудио да запали кућу свога народа. Али, када је видео да ће пламен да букне и да ће пожар да захвати нашу отаџбину, г. Вилдер је уздигнуте главе, пун «свести, одважности и енергије» сео у воз и — «емигрирао». Отишао је на Средњи Исток, а после у Лондон и тамо постао шеф пропаганде наше емигрантске владе, издајући њен билтен. На рачун имовине свога народа, чију је кућу запалио, имао је министарску плату, па је преко Бибисија сипао уље на ватру пожара, просипајући своју масонско-демократску мудрост, поручујући становништву под окупацијом «падајте браћо».

У тим својим говорима, он је ударао на оне који су покушали да овај пожар гасе, називајући их издајницима, «служницима окупаторског непријатеља», «квислинзима». Међутим, то му све није било довољно.

У Билтену који је уређивао, изашла је потпуно измишљена депеша, или писмо, ђенерала Недића, упућена Павелићу, у којој је казано, да је Павелић добро урадио што је побио његове Србе, јер то су они који су били за Југославију, па зато сада мора да пати наш народ у Србији.

Већа и перфиднија лаж није се могла измислити. У њој се ишло на то, не само да се одбране усташе, изједначујући Недића са Павелићем, већ да се руши мисао Југославије, а у очима пречанских Срба дискредитује Србија, и то у она времена, када је она тешко рањена несебично спасавала ове људе од сигурне смрти.

Перфиднију лаж, ни Павелић не би могао да измисли.

VI

27-МИ МАРТ И КОСОВО

Одговор д-ру Милану Гавриловићу

Док је овај напис био већ у штампи, «Глас Канадских Срба» од 2 јуна ова године, објавио је текст предавања које је д-р Милан Гавриловић, наш бивши амбасадор у Москви, министар правде у емигрантској влади и вођа Српске земљорадничке странке, одржао на дан 1 маја ове године у Чикагу на Српском народном универзитету. Тема је предавања била: Срби и Југославија.

Нама је жао да за сада имамо само први део овог интересантног предавања, али у томе се делу д-р Гавриловић дотакао проблема 27-ог марта, бранећи овај акт, па сматрамо да на исто већ можемо и треба да се осврнемо. Ово утолико пре, што одбрана 27-ог марта долази од једне личности која је, иако није непосредно учествовала у 27-ом марту, била велики противник политике Пакта, док је његова странка активно учествовала у 27-мом марту. Данас д-р Гавриловић заузима једну од водећих улога у српској емиграцији.

За д-ра Гавриловића 27-ми март је наше «ново Косово». Исто онако, као што се кнез Лазар налазио 1389 пред далеко јачом силом султана, који је од њега тражио да га призна за господара, да му плаћа извешан данак, да учествује с извесним бројем војника у турском надирању на север, — исто тако се Југославија нашла у почетку 1941 пред далеко јачом силом Хитлера, који је од ње тражио да приступи Тројном пакту, а то је значило да га помаже војнички, политички и економски у његовим подухватима и плановима да освоји и пороби свет.

Управо, као што је д-р Гавриловић написао још пре неколико година у лондонском «Ослобођењу»: «Пакт је био мамац за наивне људе да наиђу на Пакт, а после, све би ишло својим током, онако како господар нађе да је сходно, а не онако како слуга мисли». Исто онако како што се кнез Лазар није дао водити хладним објективним разумом, јер није хтео да капитулира без борбе, исто тако 27-ог марта завереници нису се водили хладним објективним разумом, па зето и они нису хтели да пристану на капитулацију без борбе. Да је постојао код кнеза Лазара објективни хладни разум примили би се услови, јер је било јасно, да ни са

које стране помоћи није било. Али, не би било Косовске епопеје, а она је држала царство у свести српској и мисао старе државе, старе славе и величине. Није та свест никла с Првим српским устанком, нити би тог устанка било да му свест није претходила...

А шта је било 27-ог марта? пита се д-р Гавриловић. «Очигледно је, да је судбина Југославије била унапред решена. Очегледно, да је баш била унапред решена судбина српског народа. Потпуно бисмо били исто тако распарчани и да нисмо дали никакав отпор тога тренутка...» «Онда нашто жртве? Ако се то онда није знало, знало се добро да смо у мишоловци и да нам нико у помоћ не може притећи. Ипак, пао је поклич: «Боље гроб — него роб». Тај дух створио је Дражу и све његове борце. Такозвани објективни разум није играо никакву улогу. Нити је тај отпор дао оно што је могао дати, да је тај објективни хладни разум играо ма какву улогу».

Тако д-р Гавриловић.

Али пре него што се будемо упустили у испитивање и оцену ове тезе д-ра Гавриловића, сматрамо да је потребно да испитамо и расправимо једно начелно питање.

Када је реч о 27-ом марту, увек се истиче и тврди, а што је у ствари тако и било, да су непосредни извршиоци 27-ог марта били Срби; да су га све српске партије удружене опозиције прихватиле; да га је одобрио цео српски народ, јер је одговарао схватањима, историји, традицији и духу српског народа. Ова теза могла би се бранити да је на место Југославије постојала Србија, или да се 27-ми март одиграо пре 26 августа 1939, када је потписан споразум Цветковић-Мачек. Јер до тога датума Југославија се темељила на принципу: једна држава и један народ, па су се сви општедржавни послови решавали по принципу већине. Споразум Цветковић-Мачек изменио је из основе ово стање ствари у Југославији. Тежиште споразума не лежи у томе што су Хрвати добили своју Бановину Хрватску, већ у начелу да у Југославији постоје националне индивидуалности. То пак значи, да се опште-државни послови нису могли више решавати по принципу већине, већ по принципу сагласности ових националних индивидуалности. Према томе, ни наша лепа историска прошлост, ни узвишеност циљева и идеала, ни чињеница да смо ми Срби били у већини према заједничком збиру Хрвата и Словенаца, нису нам давали права да доносимо одлуке од општег државног значаја, не питајући Хрвате и Словенце и да их стављамо пред свршен чин.

У своме чланку «Два Документа», који је објавио у чикашкој «Слободи» јануара 1956, д-р Гавриловић каже, да су Хрвати уласком д-ра Мачека у владу, прихватили 27-ми март. Д-р Мачек је заиста био ушао у ту владу, а колико су Хрвати били за 27-ми

март, то се најбоље види из мемоара д-ра Мачека: У борби за слободу“.

Али, најмање д-р Гавриловић има права, као и остали чланови удружене опозиције, да на овакав начин правда и брани 27-ми март. Јер његова странка и он, били су главни заговарачи тога споразума са Хрватима, и први пут од уједињења земљорадничка странка улази 26 августа 1939 у владу, а д-р Гавриловић пристаје да буде постављен за нашег посланика у Москви.

Оваква одбрана не само да је правно немогућа и неоснована, већ по својим последицама она је врло штетна. Јер: 1. Она пружа Хрватима одлично оправдање за њихову тезу, да су сви Срби били хегемонисти, када је удружена опозиција, која се са њима борила за демократију и споразум са Хрватима, чим јој се указала прилика да се лако дочепа власти, не питајући Хрвате пристала да се удружи са официрима који врше пуч и обарају владу у којој седе ти Хрвати. Зар то није доказ о српској неискрености и бизантинизму? 2. Оваква одбрана не правда 27-ми март, већ 10 травањ. Јер када Срби нису хтели да имају обзира и воде рачуна о схватањима и интересима Хрвата, по чему онда Хрвати да су дужни да воде рачуна о интересима и схватањима Срба? Што су скоро сви Хрвати прихватили 10 травањ, узрок не лежи толико у усташтву, колико у самом 27-мом марту.

Да видимо сада колико је ова његова теза оправдана?

Пре свега, д-р Гавриловић, морамо да кажемо, заснива своју тезу на два погрешним поставкама, заблудама. Једна је објективна и односи се на спољни свет — прилике и могућности — са којима су се кнез Лазар и наши 27-мо мартовци сукобили. Друга је субјективна и лежи у личном ставу кнеза Лазара и наших 27-мо мартоваца према спољњем свету.

Што се тиче спољних, објективних прилика и могућности, неоспорна је чињеница да су Турци тражили од кнеза Лазара да призна султана за господара, да му плаћа данак и да га помаже војнички у његовом надирању на север. Али, ми мислимо да је д-р Гавриловић у великој заблуди када мисли да је Хитлер тако слично што тражио од нас и добио нашим приступањем Пакту.

Ми смо у првој глави ове књиге «Тројни пакт», изнели какав је био наш војнички и политички положај у моменту потписивања Пакта. Дали смо исцрпно тумачење садржине Пакта и нагласили да трагичност наше ситуације није долазила зато што смо приступили Пакту, већ зато што нас је Хитлер већ тада чврсто држао у својим канцама, па је могао, само да је хтео, да нас уништи. Пакт је, напротив, из основе променио наш правно-политички положај према Хитлеру и, осталим потписницима Пакта. Пре Пакта, Југославија је стајала пред Хитлером и осталим потписницима Пакта као поседник који је силом од њих узео њихове територије. После

Пакта, Југославија је постала пуноправни власник ових територија, на основу њиховог слободног признања, које су нам оне дале када су биле најјаче према нама. С друге стране, ми нисмо примили Пактом обавезу да Хитлера помажемо војнички у његовим ратним операцијама, а што се тиче политичких и економских обавеза, Пактом је само потврђено оно, што смо раније и пре Пакта морали да извршујемо.

Није, дакле, Пакт никакав «мамац», као што тврди д-р Гавриловић, који је требао да нас намами да уђемо у «мишоловку», јер смо се ми већ у «мишоловци» налазили. Напротив, Пакт је био једино средство да побегнемо из «мишоловке». Да је Пакт био некакав «мамац», зашто би онда Хитлер доводио себе Пактом у гори правни положај од оног у коме је био пре потписивања Пакта? Пре Пакта, он је имао права да нам одузме силом оно што смо му ми отели силом. После Пакта, он је то право изгубио. Посматран по историском току, који му је претходио, Пакт је значио не само окончање једне парнице ревизионизма у нашу корист *одустанком од исте, већ одрицање од самог права на основу кога је ова парница вођена*, кроз више од двадесет година (Види главу Тројни пакт).

Али за д-ра Гавриловића све то није важно. За њега је важно оно што је чуо у Москви од једног нашег пријатеља, али пријатеља исто тако и Немаца, који му је саопштио да је чуо од чланова немачке амбасаде у Москви, каква се судбина спрема Југославији: «Примила Југославија или не примила Фиреров захтев, њена је судбина запечаћена. Ако га прими, она још може спасти за Србију статус Словачке. Ако га не прими биће потпуно уништена» (Телеграм, који је д-р Гавриловић послао нашој влади из Москве 18 фебруара 1941).

Ми не сумњамо да је Хитлер заиста припремао овакву судбину Југославији. Само, ова вест није била никаква новост, нити вероватније откривење неке тајне. Није требао д-р Гавриловић да се труди да иде чак у Москву да тамо сазна шта нам Хитлер на крају спрема. Ко је Хитлер и шта је он све смерао било је довољно прочитати његову књигу „Mein Kampf“, па се уверити. Али зар је још ко смео код нас да чита Хитлерове књиге, а још мање да нашем свету каже шта тамо све пише. Наши «напредни елементи» одмах су га жигосали као фашисту и Хитлеровог човека.

Ми, дакле, потпуно верујемо, да је Хитлер заиста спремао Југославији онакву судбину какву је д-р Гавриловић чуо од свога пријатеља у Москви. Само када се у вођењу политике узме као основ један уговор, онда се ваљаност и важност тога уговора не може оспоравати на основу нечег што стоји ван тога уговора и тврдити да не важи оно, на шта су се странке сагласиле, већ оно шта су те странке мислиле и говориле ван тога уговора. Заиста,

чудни су браниоци 27-мог марта, односно противници Пакта, јер они хоће да обеснаже обавезе Пакта, не на основу онога што стоји у Пакту, већ на основу онога што не стоји у Пакту. То је један правни *non sens*. За њих је важније оно што је Хитлер говорио и мислио, од оног на шта се обавезао уговором.

Нема сумње да је Хитлер имао намеру да нас уништи, али једно је имати намеру, а друго је опет приступити извршењу намере. Ако у рату противници имају намеру један другог да униште, то не значи, да они хоће и настоје свакога момента и у свакој прилици, то да изведу. За борбу се бира најповољнији моменат, када се може са најмање жртава и штете доћи до циља. У Првом светском рату Аустрија и Србија биле су у рату, па ипак, скоро пуних десет месеци од децембра 1914 до октобра 1915, владало је на свима фронтима затишје, јер ни ми ни Аустријанци нисмо имали интерес да тада водимо борбу.

Ако је Хитлер хтео са нама да закључи Пакт, то није зато што је одустао од своје намере да нас уништи, или зато што му је наша помоћ била потребна, нити пак зато што је сам хтео Пактом да нас превари, већ просто зато што је то био тада његов интерес. Зашто би он правио непотребне заплете на Балкану, када је знао да ако добије рат са Совјетима, које је хтео тада да нападне, он је онда самим тим решио и судбину Југославије.

Ако Хитлер није имао интерес да нас тог тренутка нападне верујући да ће нас, пошто добије рат са Совјетима, лако савладати, онда је наш интерес био да не изазивамо Хитлера, јер је време радило за нас, а против Хитлера.

Ово је далеко вероватнија претпоставка од оне, коју д-р Га-вриловић изводи на основу причиња једног свог пријатеља. Истина, ми тада још нисмо знали да се Хитлер решио да пође на Совјете, али када неко има све шансе у рукама да дође до циља који намерава да оствари, па се сам одрекне тих изгледа на добит, какав се закључак онда може извести из таквог поступка, до тај: или се заиста он одрекао своје намере, или је привремено одустао од ње. *Или једно или друго, а никако да тиме има намеру да оствари свој циљ.*

Одуставши привремено од своје намере, Хитлер је сваког момента могао изменити своју одлуку и решити да нас не нападне, или бити приморан догађајима да ово не учини. Али за такав случај поставља се сада питање, па шта је боље: политика «неутралности», на коју су наши 27-мо мартовци хтели да врате Југославију, како данас они то тврде, својим актом од 27-ог марта — или политика Пакта?

У првом случају, ми бисмо се нашли пред Хитлером са једним уговором о миру, који је давао Хитлеру права да нас нападне и да силом поврати оно што му је узето силом. У другом случају, ми

бисмо стајали пред Хитлером као пуноважни власници, по праву које нам је сам Хитлер признао. Свакако, за Хитлера нису много вределе међународне обавезе. Он их је сваког момента порицао и газио свечана обећања која је дао. Међутим, д-р Гавриловић зна врло добро, да у међународним односима није сила увек та која игра главну улогу, већ исто тако и морални моменти и елементи, само ако су у вештим и паметним рукама. Зар Пашић није тако, као што смо казали, добио дипломатску битку 1914, а кнез Милош на основу усменог уговора који је закључио са султановим везиром Марашли Али пашом успео да ослободи Србију, а он да постане наследни Кнез (види главу Одговор г. Вилдеру).

Што се тиче субјективне стране и ту је д-р Гавриловић у великој заблуди када тврди, да се кнез Лазар, свестан да ни са које стране помоћи није могло бити, није руководио разлозима хладног разума, већ осећајима, па зато није хтео да капитулира без борбе. Свакако кнез Лазар није хтео да капитулира без борбе, али *он није пошао у бој на Косово да погине, свестан да ће доживети пораз, већ је био решен и да погине да би победио*. А то је огромна разлика. Изгинути да би се победило, била је косовска мисао, а не изгинути да би се капитулирало. Ову забуну у схватању, унели су они стихови народне песме о опредељењу кнеза Лазара за царство небеско, у којима је народ хтео да објасни смисао и узрок свога пораза на Косову. Ово тумачење он даје кроз мит: Соко, тица сива, лети од Јерусалима и носи тицу ластавицу. Уствари, то није соко тица сива, ни ластавица, већ Свети Илија, који носи кнезу Лазару књигу од Богородице и баца је на колена Кнезу. У књизи се поставља Кнезу питање, којем царству воли да се приволи у својој борби са Турцима, небеском или земаљском? Ако воли царству земаљском, онда:

Седлај коње притежи колане,
Витезови сабље припасујте
Па у Турке јуриш учините
Сва ће турска изгинути војска.

Ако воли царству небескоме, онда:

А ти сакрој на Косову цркву,
Не води јој темељ од мермера
Већ од чисте свиле и скерлета
Па причесга и нареди војску
Сва ће твоја војска изгинути
Ти ћеш кнеже с њоме погинути.

Стављен пред дилему, кнез Лазар се опредељује за царство небеско, јер:

Земаљско је за малена царство
А небеско увек и до века.

У оваквом тумачењу постоје две ствари, од које је само једна тачна. То је разлика између онога што је вечито, духовно, од онога што је пролазно и материјално. Али је погрешно дато тумачење како се постиже царство небеско. По овим стиховима произилази, као да је кнез Лазар пошао на Косово да погине, свестан да ће доживети пораз. Међутим, кнез Лазар је пошао на Косово решен и да погине да би победио. То се јасно види из других народних песама о Косову. Тако Југовића мајка, праштајући се са својом децом, када су полазили на Косово, говорила је:

Пођте с Богом децо моја драга
До Лазара и старог Богдана,
Пођте с Богом у бој на Косово
Изгините — само победите.

Зар исто тако Милош Обилић није казао Косовки девојки:

Ево т' идем погинути душо
У табору честитог кнеза,
Моли Бога, душо моја драга
Да се здраво из табора вратим.

Изгинути да би се победило, то је била суштина и смисао косовске мисли, а не изгинути да би се капитулирало.

У нашој борби за живот, ми се вечно сукобљавамо са спољашњим околностима и приликама, које треба да савладамо. У тој борби ми предвиђамо и прорачунавамо однос снага и шта се све може десити, али ми не можемо никад тачно све предодредити. Свакако услови успеха леже у тачности нашег предвиђања односа снага, али и најгенијалнија наша предвиђања и наши планови могу отказати, ако недостаје субјективни елеменат, воља да се све савлада и победи. Ако тога нема и најгенијалнији планови не успевају, а ако га има и најнеповољније ситуације могу бити окренуте у нашу корист.

Немци су изгубили битку на Марни и поред огромне надмоћности у људству и наоружању, и поред генијалног плана, који је израдио фон Шлифен, и поред тога што је све ишло најбоље како је по плану било предвиђено. Немачка је војска тукла француску и већ стигла пред Париз, али у последњем тренутку наступило је нешто што није било предвиђено у плану. Њихов шеф ђенералштаба фон Молтке изгубио је тада главу и наредио отступање, иако су они пред Паризом потукли шесту француску армију. Главномандујући француске војске ђенерал Жофр, није се дао збунити поразима, па је искористио моменат да Французима остане победа.

Сви објективни разлози говорили су Линдбергу да неће моћи да прелети преко океана. Међутим, он је куражно сео у авион, решен и да погине, с намером да прелети и да успе.

Један исти акт који се заврши неуспехом може изгледати велики, а може изгледати бедан. Када је неколико година пре светског рата један познати Француз извршио самоубиство скочивши са Ајфелове куле, француска јавност ожалила је његову смрт, али је осудила његов акт. А када је неколико дана после тог случаја, један дотле непознати младић скочио са Ајфелове куле, да би доказао да може да лети са апаратом који је изумео, па је пао и разбио се, цео свет га је ожалио као великог хероја.

Што кнез Лазар и косовски јунаци нису победили, у томе лежи њихова трагедија. Међутим, величина и лепота њихове трагедије лежи у субјективном моралном елементу, у њиховој решености да својом смрћу обезбеде свом народу спас и слободу. Једном речју, да смрћу победе смрт. Зато, ако је Косово било наш највећи материјални пораз, оно је остало у души нашег народа као његова највећа победа — победа над самим собом. Само се тако кнез Лазар везао и определио за оно што је вечно и недостижно, за небеско царство.

Задивљен пред оваквим величанственим гестом свога владоца, наш народ је схватио и осетио сву лепоту, величину и суштину акта, па га је изједначио са највећим херојским актом: жртве, мучења и страдања у историји света, Христовим страдањем и мучењем на крсту, који је умро да би својим страдањем и мучењем и смрћу спасао људски род од греха.

Као што је казао један коментатор наших народних песама, не треба бити много упућен у историју Христовог страдања па увидети, да је наш народ нашао у истом основу за своје тумачење и опредељење кнеза Лазара за царство небеско. Јер шта је вечера уочи Видовдана, до Тајна вечера? Зар кнез Лазар није Христос? Вук Бранковић — Јуда; Милош Обилић — свети Петар. Шта је Косово, до Голгота. Само Христос није васкрсао и узнео се у небеса зато што је страдао и мучио се, већ зато што је својим мукама хтео да спасе људски род од греха. Има писаца и филозофа, који поричу Христу божанску природу, за које су васкрсење и вазнесење само мит и легенда, али и они стоје задивљени пред лепотом и величином Христовог геста. Шпенглер каже. «Нису хришћанска проповед и наука те које су освојиле свет, већ је то дело хришћанских мученика, а што су они имали снаге да све издрже, они су исту налазили и црпили у примеру човека на крсту».

Изгинути да би се капитулирало, то је једна фаталистичка мисао, и то најгора, самоубилачког дефетизма. Њу је прихватила наша романтичарска либерална интелигенција још пре сто година, сматрајући да су народне песме јеванђеље, тумачећи их буквално. Из таквог погрешног тумачења родио се култ пораза, а после она крилатица: «Ми смо једини народ који слави свој по-

раз». Какав идиотизам! Ми бисмо волели знати који је то народ постао славан и велики и нешто створио кроз поразе? Да је наш народ тако схватио свој пораз на Косову, он не само да не би доживео своју слободу, већ би му се и име заборавило и избрисало у историји.

Читајући редове предавања д-ра Гавриловића да је «дух нашег народа да не капитулира без борбе», ми се питамо, да ли се д-р Гавриловић није добро и потпуно изразио, или га ми нисмо добро разумели? Јер, не може се ићи у борбу да би се капитулирало, већ се мора ићи да би се победило. Хтети и примити борбу да бисмо се одупрли злу, а немати мисао победе, значи самим тим унапред капитулирати, пристати на веће зло, дати непријатељу више од онога због чега се ушло у борбу. Може се у борби и доживети пораз, изгинути, али тај пораз и капитулација само су материјални, јер нема моралног пораза и моралне капитулације, већ моралне победе. Зато, понављамо, Косово је било наш највећи материјални пораз, али наша највећа морална победа.

И ми бисмо поверовали да нисмо разумели д-ра Гавриловића, да се он непотпуно изразио, да он не брани 27-ми март чистим фатализмом. Он каже: «Очигледно је, да је судбина Југославије била запечаћена. Очигледно је баш да је то била судбина српског народа. Потпуно бисмо били распарачани и да нисмо дали никакав отпор». Он исто тако каже у једном другом свом напису «Два документа»: «Али и да није било питања Краљеве женидбе, и да нису отеране са власти све владе, *све би се свршило на исти начин*». Ово је чист фатализам, веровање да човек не може избећи судбини. Такав дух води поразу и капитулацији. Ми не смемо, ма како била тешка наша ситуација, да верујемо да је све пропало и да нема спаса и излаза, и да због тога идемо у другу крајност, самоубилачки дефетизам.

И баш та мисао, не капитулирати без борбе, управо формалном борбом покрити капитулацију, то је оно што чини основу 27-мо мартовске мисли. После нашег пораза и катастрофе, мене је дуго година мучила мисао и тражио сам објашњење, како то да се наши 27-мо мартовци хвале и славе да су учинили велико дело зато што су одбили Пакт, а када је дошао рат, да се леже у гроб, они су сели у авионе, приредили земљи и народу ретко бедан пораз и оставили народ да сноси последице њиховог акта? Напоследку, на ово питање добио сам одговор пре неколико година, када сам прочитао у «Слободи» напис д-ра Гавриловића «Два документа». У томе напису д-р Гавриловић износи разне планове који су прављени и предлагани у случају да наиђе на нас опасност од Немачке. Прво д-р Гавриловић износи план који је имао Дража, затим план ђенерала Недића и на крају план

ђенерала Симовића. За овај план д-р Гавриловић каже: «А завереници су остали са планом ђенерала Симовића. По овоме плану требало је да се прими рат са Немцима, али само да се рат «маркира». Па шта онда може да значи овај коцкарски израз, који одговора тако адекватно коцкарском гесту наших 27-мо мартоваца — «маркирање» рата? Једино то, да нашим 27-мо мартовцима није ни било стало до борбе, нити да даду отпор непријатељу. Они су хтели само формално да приме рат, да га «маркирају», како би тим маркирањем могли да се покрију и оправдају за бекство пред народом, да би могли са собом понети власт, част и сласт. Да је ово писање д-ра Гавриловића истинито, сведочи чињеница да нико од 27-мо мартоваца ово није демантовао, него је шта више «Порука», орган наших 27-мо мартоваца, исто пренела у целости. Иначе, ми бисмо волели када би нам неко могао казати и објаснити, како се другачије може разумети та реч «маркирање» рата? И сада се човек мора упитати, па од куда њима баш ова мисао? Ево од куда, и како су они на исту дошли. Ми смо већ казали, да се мисао о бекству са авионима родила у глави Радоја Кнежевића много година раније, само он је тада није могао остварити, јер није располагао авионима, па је зато другима ово бекство пребацивао. Али у току година прилике су се измениле. Кнежевић се упознао са Симовићем, шефом ваздухопловства. Тада је Кнежевић дао мисао за бекство авионима у свет, а Симовић авионе и идеју за «маркирање» рата.

Као што смо напред у овој глави изнели, д-р Гавриловић је дао слику нашег положаја у пролеће 1941, као да смо се налазили после Пакта у мишоловци. Ми смо се заиста налазили у таквом положају као да смо у мишоловци, само није тачно да је Пакт био мамац којим смо били увучени у мишоловку већ напротив Пакт нам је пружао мугућност да се извучемо и побегнемо из мишоловке. Али ми ћемо се позвати на једну другу компарацију, која је много тачнија, а коју је дао сам Черчил.

У његовим мемоарима, књига трећа, Велики Савез, глава о Југославији, Черчил објављује једну ноту, забелешку, коју је јануара 1941 дао своје министру Идну, о положају кнеза Павла. Он каже, да га положај кнеза Павла потсећа на оног несрећног човека, који затворен у кавезу заједно са тигром, настоји да тигра не изазива, док се неизбежни час обеда све више и више приближава. Компарација је врло добра, приближна, али непотпуна, јер није само кнез Павле био затворен у кавезу са тигром, већ сви ми, цела Југославија. Сви смо ми имали да чекамо да нас тигар поједе, осим њих неколико десетина, који су могли некако да се провуку кроз решетке.

Хитлер је заиста био тигар, само тај тигар није хтео да нас тада поједе, јер је био сит и спавао. Колико ће тај његов сан трајати, када ће он опет бити гладан, то је ствар времена. Али, маколико то време мало трајало, постојала је ипак могућност, да се у току времена спасемо. Нажалост, они који су могли да се провуку кроз решетке, били су ти који су пробудили тигра, раздражили га, па се он разбеснео и појео нас, а они се спасли. И ту лежи објашњење зашто су наши 27-мо мартовци само «маркирали» рат, т. ј. зашто нису хтели стварно да се боре, већ једино што су успели да ураде у овој рату, то је да организују своје бекство.

Д-р Гавриловић правда наше 27-мо мартовце и сматра их херојима, јер он каже: «Они су ставили главу у торбу, јер ипак се не може порећи да су ставили на коцку своје животе». Свакако, завереници су ризиковали. Али њихов ризик био је далеко мањи од ризика свију нас, целог народа, кога су они напустили.

Када д-р Гавриловић воли да пише у фигури, нека и нама буде дозвољено да му у фигури одговоримо. Нису завереници ставили своје главе у торбу, већ наше главе, а што су тако урадили то је зато што су имали авионе у цепу. Верује ли д-р Гавриловић, да би Симовић, Кнежевић и комп. смели да ризикују своје животе, да су знали да и они морају остати заједно са нама у кавезу? Само зато што су били свесни да они ипак најмање ризикују свој живот, они су овако и урадили.

Нема, дакле, 27-ми март никакве сличности са Косовом, и у колико је има, та је сличност само формална. На таквом плану није тешко наћи сличност. Али, и уколико таква сличност може бити приближно и тачна, врло је опасно, ако они, који управљају судбином народа, мисле да се проблеми политике могу решавати понављањем мера и установа, које су се у прошлости показале корисне и благотворне. Историја се не понавља. «Данас употребом историске методе, дошло се до закључка да су све политичке мере и све политичке установе од релативне вредности. Да једне исте мере и једне исте установе могу данас ваљати, а сутра не ваљати. Да стога, свако време мора имати своје нарочито искуство, своју нарочито практичну филозофију» (Сл. Јовановић: «Макијавели», Политичке доктрине, стр. 249).

Али, ако се историја не понавља, за њу се каже да је учитељица живота. Она нам показује примерима зашто су поједини, који су водили народ, успевали, а зашто пак други, нису успевали. Зашто су поједини народи постајали велики фактор у историји, а зашто су други пропадали. Она нас учи, да народ није једна мртва стварност, већ живи и животни организам. Да зато сваки народ мора да живи по свом унутрашњем. закону, а не по туђем, спољ-њем. Да сваки народ има свој историски пут. Тај закон нашег на-

рода је: домаћинство, јунаштво и чојство. Историски пут нашег народа то је пут борбе «за крст часни и слободу златну», пут морала који нам је откривен с неба.

О тај закон нашег народа и његов историски пут, огрешили су се наши 27-мо мартовци. На место домаћинства, они су усвојили расипништво и уништавање материјалне и моралне снаге нашег народа. На место јунаштва — кукавичлук, страх од стварности и бежање од одговорности. На место чојства, они су себе склањали и спасавали, а народ остављали да сноси последице њиховог дела. За њих је народ био мртва стварност, са којим су они правили разне политичке и идеолошке комбинације. Заменивши тако борбу «за крст часни и слободу златну» са борбом за демократију и слободу, они су повели свој народ једним другим путем. на «ново Косово», да се бори не за своју слободу, већ за «слободу света» и «солидарност демократија» и тако га гурнули у катастрофу и пропаст. А тај пут, то је *изгубљени пут*, који има само један природан и логичан излаз — комунизам.

Али, рећи ће нам неко, па шта су онда могли друго да раде? Зар и ви сами не признајете да је наша војничка ситуација била безизлазна, да смо били затворени у кавезу са «тигром», који је могао сваког момента да нас поједе? Зар није било боље да наша влада изађе из земље и на тај начин докаже савезницима да смо им верни и да пред њима заступа наше интересе? А ако у акту наших 27-мо мартоваца нема ничег косовског, још мање би га било у прихватању Пакта.

Истина, ми нисмо имали материјалне могућности да се бранимо, али као што смо казали, Пакт је свакако био минус, али нам је он пружао велике политичке могућности да се извучемо из ове тешке војничке и политичке ситуације, јер у политици не игра једино улогу материјална, већ и морална сила, само ако се налази у паметним и вештим рукама. Само за такву политику нису довољни политичка мудрост, знање и вештина, већ исто тако и морална кураж, урадити нешто, што човек у својој души иначе не одобрава, само да би се помогло своме народу. То је, исто тако, један акт хероизма, јер у борби ратној човек жртвује своју физичку личност, а у овој и моралну. «Велики политичар није само онај, који јасно види све незгоде и опасности једног предузећа и унапред се уплаши од њих. Велики политичар је онај, који има куражи, да у једно предузеће које сматра нужним, угази и поред његових незгода и опасности». (Сл. Јовановић: «Милан Пироћанац»). Зар наша историска прошлост није пуна оваквих примера? Зар би кнез Милош, кнез Михаило, Јован Ристић, краљ Милан, Никола Пашић, могли нешто да ураде да нису, поред њихове политичке мудрости, вештине и знања, имали и потребну кураж?

А баш ова кураж, недостајала је нашим 27-мо мартовцима. Када то кажемо, ми не мислимо на саме непосредне извршиоце пуча, већ на оне, који су од ових «примили власт». Свакако, међу овим првима, био је велики број честитих и добронамерних патриота, који су заведени «антихитлеровским расположењем» и славом Аписовом, мислили да раде једну добру, паметну и велику ствар. Али, они би се сигурно тргли, да су ови други, који су били позванији, хтели и имали куражи да им објасне да се они налазе у великој заблуди.

Нажалост, ови други ту кураж нису имали, па су својим ауторитетом покрили овај лакомислен и неозбиљан акт, и тако створили једно безумно, пустоловно и херостратско дело. Из тих разлога, за исто сносе одговорност ови други. Јер за њих се не може рећи да то нису били људи од великог угледа и ауторитета. Међу њима налазили су се људи који су заузимали највеће положаје у нашем друштву. Било је професора универзитета, доктора разних наука, политичара и државника, ђенералштабних официра. Међу њима налазио се и Слободан Јовановић, професор државног права светског гласа, наш највећи политички писац и историчар, «наш највећи интелектуалац», како га је назвао неко у емиграцији.

Из тих разлога, нама се чини немогуће да Слободан Јовановић, као правник, није могао да разуме да Пакт за нас не претставља никакву опасност, већ напротив добит, да се извучемо из једне безизлазне опасности. Није могуће, да Слободан Јовановић није знао, или заборавио, из наше историје толике сличне примере, које је он описивао и хвалио. Није ли Слободан Јовановић имао куражи да брани један такав непопуларан акт, који је цела наша публика осуђивала? Није ли Слободан Јовановић увек осуђивао мешање војске у политику, као штетно и кобно за нашу државу и народ? (Види «Одговор г. Вилдеру» и «Тајна конвенција и Тројни пакт»). Нажалост, 27-ог марта 1941, Слободан Јовановић није се појавио пред пучистима као професор државног права, политички писац и историчар, већ као Претседник Српског културног клуба. Зато он није имао куражи да осуди оно, што би он иначе као професор права, политички писац и историчар сигурно осудио. Јер урадити тако што, требало је имати куражи па супроставити се оном «антихитлеровском расположењу», које је владало код нас у првим данима 1941 и бити жигосан као фашиста, петоклонаш, Хитлеров човек. А то је оно, чега су се сви највише плашили.

Тако се родио 27-ми март, то наше «ново Косово». Он је дело наше интелигенције: *la trahisons des clercs* (издаја водеће, интелектуалне класе), како то лепо кажу Французи. Он је био на првом месту дело наше владе, која није имала куражи да одлучно брани

један акт, на који је она пристала не из уверења, већ из чистог кукавичлука. Он је затим дело пучиста, међу којима је било честитих и искрених, но заведених патриота, али исто тако и амбициозних људи, авануриста, пустослова, идеолошких фанатика и манијака. Он је на послетку, дело наших политичара, «убеђених демократа», на челу са «највећим интелектуалцем» Слободаном Јовановићем, који сноси највећу и главну одговорност.

Пуних дванаест година наше убеђене демократе «водили су опозицију» по београдским кафанама против «диктатуре» краља Александра и његовог «личног режима», причајући како ништа не ваља, јер је краљ Александар «спречио нормалан развој демократије и парламентаризма», а када су дошли на власт, у чему се састојао тај развој њихове демократије? У место да спасавају земљу, која се налазила између живота и смрти, они су решавали своја лична и партиска питања, а судбину земље оставили у рукама једног параноика, давши му да буде не само претседник владе, већ и начелник ђенералштаба. А када је дошао рат, једини акт који су умели корисно да реше, било је њихово бекство из земље. Тада се нико од њих не сети да каже, да није солидаран са Симовићем, већ су се тога сетили када су стигли на сигурно место.

И сада браниоци 27-ог марта кажу како су они били «аутентични претставници» народа и извршиоци народне воље, да они имају корена у народу. А тај народ су преварили и побегли. Да ли су имали корена у народу, то не знамо и није важно, али сигурно да нису имали мозга у глави и срца у грудима, када су могли овако што да учине. Радоје Кнежевић још каже, да је то била наша «најрепрезентативнија влада». Номинално, они су заиста били влада, али стварно, они су били само чланови државног одбора за сахрану националне Југославије.

Д-р Гавриловић је велики противник Пакта. Ми му то не замеремо. Сви смо ми били у души против Пакта, али смо га морали примити да не бисмо доживели веће зло. Пакт је био акт политичке нужде и он нам је пружао велике могућности да се извучемо из једног тешког и безизлазног положаја, «мишоловке».

Која је од ове две политике, политике Пакта или политике 27-ог марта, била боља и кориснија, на то питање имамо одговор у догађајима. Да смо остали при Пакту, догађаји нам кажу, да нас Хитлер није могао, или није хтео, тога тренутка да нападне и уништи. Напротив, све говори да бисмо ми могли да се спасемо и изађемо читави из ове катаклизме. Битно је било остати тога тренутка господар своје судбине и сачувати своју снагу. Јер, мо-

рамо да поновимо, 27-мог марта, ми смо престали бити политички субјект, да би постали само објект: тело Југославије добио је Хитлер, а душу Черчил.

Али, ако не замерамо д-р Гавриловићу што је био против Пакта, ми му замерамо што на догађаје и ствари није гледао онако какве су у стварности, већ кроз своје идеолошко, «антихитлеровско» расположење. Оно му није дало да види стварност и где леже интереси његове земље и народа.

Што је д-р Гавриловић пред рат могао тако да гледа, мисли и ради, то се још да објаснити. У предвиђању будућих догађаја и највећи политички геније може да се превари. Али данас, ми се питамо, када знамо шта се све догодило, када нема више тајне шта је све Хитлер намеравао, планирао и радио, — како може д-р Гавриловић да затвара очи пред чињеницама, да бежи у претпоставке, да тражи објашњење у ономе *шта би могло* да нас снађе: «Потпуно бисмо били распарчани и да нисмо дали никакав отпор уопште», (Предавање д-ра Гавриловића). . . Али, и да није било Краљеве женидбе, и да нису отеране све владе, *све би се свршило на исти начин* (Чланак «Два документа»). Све је то лоша одбрана, а слаба утеха за велику несрећу, која је снашла нашу земљу и наш народ. Д-р Гавриловић каже у своме напису «Два документа» : «Завереници се нису преварили ни у оцени исхода рата ... И стари савезници су победили». То је тачно, *али су се преварили у оцени исхода судбине свога народа и земље*. У тому лежи тежиште и трагедија 27-ог марта. Шта нама вреди што су стари Савезници победили, када и д-р Гавриловић, и завереници, и ја, данас живимо као изгнаници у туђини? Наш народ робује и поред победе, а Тито у Београду пирује. *Nous aurions assez des moyens, si nous avions assez de volonté, — et c'est pour nous excuser nous nous imaginons des choses impossible* (La Rochefoucauld) (Имаћемо довољно средстава, ако бисмо имали доста воље, и зато да бисмо се оправдали измишљамо немогуће ствари).

Да би поткрепио своју тезу о неизбежности наше пропасти, баш и да смо остали при Пакту, д-р Гавриловић позвао се у своме чланку «Два документа» на два телеграма. Један, који је саветник Немачке амбасаде у Бечу фон Штолберг послао својој влади у Берлин 1914, поводом ултиматума који је требао бити предан у Београду. У томе телеграму он је рекао, да је сазнао, да у случају да Србија прими ултиматум, Аустрија ће у току извршења употребити ингеренције које дубоко засецају. Други, његов телеграм, који смо већ напред поменули, у коме д-р Гавриловић извештава нашу владу да је чуо у Москви каква се стварно спрема судбина Југославији, баш и да приступи Пакту. Ми не сумњамо у истинитост онога што д-р Гавриловић износи, само прошлост је недељива.

Онај ко мисли да у прошлости нађе оправдање за садашњост, мора је узети онакву каква је, а не да из исте извлачи само оне чињенице које говоре у прилог његове одбране.

Позивајући се на ова два телеграма и на два датума, ултиматум 1914 и Пакт 1941, д-р Гавриловић изоставља у њима оно што је главно: зашто је Србија 1914 била спасена, а Југославија 1941 пропала; како је покојни Пашић поступио према ултиматуму и зашто га је примио скоро у целости; а зашто су наши 27-мо мартовци одбили Пакт. Свакако, Пашић је био свестан, да ако би Србија баш и примила ултиматум у целости, да Аустрија и поред тога има намеру да нас уништи, а да је ултиматум био само средство и изговор да се до тога циља дође. Исто тако, Пашић је знао да Србија није у стању да се војнички одупре Аустрији. Али ипак зато, Пашић није хтео да поступи 27-мо мартовски и да Србији приреди «ново Косово». Зато је он покушао да искористи све могућности. Он је знао да у политици, поред материјалних, постоје и морални елементи, који некада могу много да вреде. «У политици — казао је једном у Рајхстагу Бизмарк — импедерабилије често пута имају више утицаја него војна сила и новац». Зато је Пашић умео генијално да искористи ове елементе. Да је једноставно примио ултиматум, он би на тај начин пружио Аустрији могућност да се умеша у наше унутрашње ствари, а лишио наше пријатеље могућности да нас заштите. Да је једноставно одбио ултиматум, као понижавајући и увредљив, он онда не би скинуо са Србије оправдану сумњу, да је на њеној територији организована завера и атентат против аустриског престолонаследника. Зато је Пашић умео да затегну жицу до крајње тачке пуцања, и да прими скоро све тачке ултиматума, — и опет да га одбије. И тако је Пашић добио дипломатску битку и спасао Србију. Иако је било јасно, да су сарајевски атентат организовали наши државни службеници на нашој територији, Србија је испала пред светом невино нападнута жртва, а Аустрија неправедни нападач. Тако је Пашић спасао не само Србију, већ целом Првом светском рату дао моралну подлогу, да су Немачка и Аустрија непреведно изазвале овај рат.

Ето, чему нас историја учи, кад се узму у обзир сви догађаји и све чињенице. Али, историја на коју се позива д-р Гавриловић, то није историја научена из књиге, већ су то догађаји у којима је д-р Гавриловић лично учествовао, као непосредни сарадник пок. Пашића. У чланку «Два документа», почињући исти он каже: «Историја је учитељица народа». Ми не можемо да кажемо да д-р Гавриловић из исте није ништа научио, али свакако, да је у своме «антихитлеровском» расположењу заборавио на догађаје у којима је учествовао.

Па ипак, добро је урадио д-р Гавриловић када је својим телеграмом из Москве известио нашу владу какву нам судбину у ствари спрема Хитлер, баш и да приступимо Пакту. Али још боље би урадио, када је мислио да нам нема спаса, да је саветовао влади да прими Пакт, а он да остане ван земље и пред савезницима брани интересе земље и стварну политику народа. Водиле би се, као што смо већ казали, две политике. Једна званична, али формална, према Хитлеру. Друга стварна, али незванична, пред савезницима. То је био прави пут којим би се отишло на «ново Косово». На томе путу д-р Гавриловић могао је да одигра велику улогу. Нажалост он то није видео, а његова партија у земљи била је главни носилац политике 27-ог марта и «маркирања рата».

VII

РЕЖИМ МОРАЛНЕ АНАРХИЈЕ

Одговор потпуковнику Живану Кнежевићу

Док је д-р Живко Топаловић покушао да брани 27-ми март као политички акт, а г. Већеслав Вилдер да пружи идеолошку одбрану, један од непосредних извршилаца 27-мо мартовског пуча, потпуковник Кнежевић, покушава да му да правну одбрану. У «Гласнику Канадских Срба», Божићни број за 1959 годину, он је објавио свој напис «*Морални закон и тиранија*», у коме даје ову своју одбрану.

Његова је теза следећа: «Има ли официр», пита се потпуковник Кнежевић, «права да крене своју јединицу супротно жељама, или наређењима претпостављених старешина, да употребом оружане силе, која му је поверена, наметне своју вољу?»

«Не», каже потпуковник Кнежевић, «где год је реч о земљи, у којој постоји поредак заснован на Уставом прописаним темељима».

Али ... «ако изабрана династија злоупотребом оружане силе, која јој је поверена после заклетве на Устав, укине тај Устав, прогласи себе за врховног господара, стави се изнад заједнице својих суграђана и почне да натура своју вољу и своја схватања ... Не ствара ли она увођењем самовлашћа *један период моралне анархије* (сва су подвлачења наша), где Сила даје Право. И није ли онда дужност и право осталих чинилаца у држави (када се укаже могућност, када је превелики улог у питању) *да другим актом силе успостави поштовање обесцењених моралних вредности*, згажених уставних прописа, и на тај начин поново омогуће нормално функционисање државе?»

Да, каже потпуковник Кнежевић, јер ... «поредак на прекршеној заклетви не може имати право да се позива и рачуна на светињу заклетве других према себи. Они су унапред разрешени».

Прелазећи после оваквог теорисања на конкретан случај, потпуковник Кнежевић констатује, да је краљ Александар укинуо противуставно Видовдански Устав, на који је положио заклетву. Према томе, «тога дана», каже потпуковник Кнежевић, «срушена је морална подлога и престало је право оних на врху на безуслов-

ну верност војске ... ланац безусловне верности прекинут је на врху».

Ипак, за живота краља Александра официри нису хтели да чине употребу од свога права, јер је краљ Александар водио спољну политику засновану на непогрешивим осећајима националне части и народних интереса, која је обезбеђивала независност државе. Али под кнезом Павлом ствари су се измениле. Приступајући Тројном пакту, кнез Павле је *«отворио капију»* Југославије Хитлеру и *«хтео срамно предати државу непријатељу»*. *«У недостатку Парламента, једино позваног да буде тумач народне воље ... свако је имао право да ту вољу тумачи и према томе делује»*. *«Зато је војска морала да изврши своју дужност»*. Револуција је успела, *«ниједна пушка није планула у одбрану личног и проосовинског режима кнеза Павла Карађорђевића»*. Војска је извршила само оно што је народ хтео, *она је «била само хирург у једној преко потребној операцији»*.

Тако потпуковник Кнежевић. Ми се овде нећемо освртати на све разлоге које је он навео у оправдање свога дела, јер ми смо се на исте осврнули у нашим одговорима д-р Топаловићу и г. Вилде-ру. Међутим, сматрамо да треба напоменути, да није кнез Павле *«отворио капију»* и *«хтео срамно предати државу непријатељу»*, јер је од Хитлера добио изјаву да одустаје, не само од уништења Југославије, већ се одриче и од самог права на основу кога је дотле водио парницу за уништење наше државе. *«Капију су отворили»* наши 27-мо мартовци, када су пустили Хитлера да нам уђе у кућу и када је њихов шеф наредио да наша Врховна Команда моли Хитлера за примирје и потпише капитулацију.

Што се тиче блаћења династије Обреновића, краљ Милан је био тај који је створио Србији војску са којом је она могла да води успешно ратове за ослобођење и уједињење, а не режим који је дошао после 1903, кога потпуковник Кнежевић велича¹²⁾

Чињеница, да приликом обарања режима кнеза Павла ни једна пушка није планула, тачна је, али ни режим 27-ог марта, који је дошао, није се показао ништа бољим, ни јачим. То јасно произлази из начина како је вођен рат. Међутим, успех једног акта

¹²⁾ Благодарехи краљу Милану, када је био командант активне војске, за време тог његовог командовања од две и по године, уведено је у Војну академију преко 500 питомаца, класе XXXI, XXXII и XXXIII, који су у ратовима 1912 до 1918 били на положајима командира чета и батаљона, сјајно се борили и на својим леђима изнели ратове и победу. Међутим, од 1903 до 1913, за време од десет година, у Војну академију није примљено укупно нешто више од 300 питомаца. Тек последња класа, после Турског рата, бројала је нешто преко 200 питомаца. То је учинило да смо у овај рат ушли са вишим старешинама, командантима пукова и бригада, официрима који су дошли из аустриске војске.

цени се по крајњем резултату, а он је био сраман пораз, капитулација и сва суровост данашњице.

А сада да пређемо на главну мисао написа потпуковника Кнежевића, да видимо колико је она основана. Али пре него што пређемо на испитивање и оцену исте, сматрамо за потребно да истакнемо следеће:

Више од 12 година трајао је тај период «моралне анархије», како потпуковник Кнежевић назива режим од 6 јануара, а он се за све то време није сетио да треба да «врши своју дужност» и чини «употребу свога права. ...» «да другим актом силе успостави поштовање обесцењених моралних вредности». Међутим, потпуковник Кнежевић није био само пасиван посматрач, већ је био његов активни помагач. Јер, ако је краљ Александар могао помоћу војске, како тврди потпуковник Кнежевић, да заведе свој режим «моралне анархије», а војска не само да није била дужна да га слуша, по тези потпуковника Кнежевића, већ је имала права и дужност да «другим актом силе» успостави народна одузета права, онда је потпуковник Кнежевић био оно, што се у кривичном праву назива помагач. Али није потпуковник Кнежевић био само свестан помагач, него је он од таквог режима извлачио само користи. Он је направио лепу каријеру као официр. Од потпоручника дотерао је до мајора, свршио је Виши курс, о државном трошку био је послат у Француску на Ecole de Guerre, постао командант батаљона у најелитнијој јединици, Краљевој гарди, — и тек пошто је доживео неуспех у своме бриљантном успону за пријем у ђенералштаб, он се тек тада сетио да треба да врши своју дужност. Истина, он покушава да овакав свој став и држање објасни личношћу краља Александра, али када потпуковник Кнежевић воли да резонује тако високо о моралу, онда бар треба толико да зна, да за оцену једног акта није битно колико је он био штетан, већ да ли је уопште повредио једно морално правило. Морал не би био морал ако би дозвољавао компромисе и ако би се бранио неморалним средствима. Ако потпуковник Кнежевић већ није хтео да изврши своју дужност, он је бар могао да изађе из војске, а не да овај режим помаже и да од истог за себе извлачи користи.

Па ни онда, када се сетио да треба да врши своју дужност и да чини употребу од својих права, потпуковник Кнежевић није дао своме акту правну подлогу народног суверенитета, као што сада тврди, наводећи да је то била правна и морална подлога његовог акта. Он је исту засновао баш на принципу краљеве суверености и краљевог ауторитета, а себе претставио само као извршиоца краљевих налога. То он признаје у својим успоменама о 27-мом марту, које је објавио у календару «Србобран». «Живео Краљ;

живела Отаџбина, то је данас наша лозинка», каже потпуковник Кнежевић у писму које је упутио команданту Краљеве гарде ђенералу Стајићу, извештавајући га, да има намеру да на своју руку изведе војску из касарне и изврши пуч.

Својим војницима, изводећи их из касарне, он није казао да их изводи зато што хоће актом силе да воспостави «поштовање обесцењених моралних вредности», већ им је рекао да их изводи «по налогу Његовог Величанства Краља», који је ове вредности обесценио¹³). Шта више, наши 27-мо мартовци, као што смо казали, у свему су копирали 6 јануар, са којим је актом заведен режим «моралне анархије», а који је потпуковник Кнежевић, како сада тврди, хтео да сруши.

У измишљеној прокламацији, коју је саставио његов брат, велики паладин демократије професор Кнежевић, нема једне једине речи да пучисти хоће да поврате народу његова права, који му је одузео 6 јануар. Одкуда ова контрадикција и како се она може објаснити? Није ли то парадокс устајати у одбрану неког вишег морала, а послужити се горим средствима од оних, којима је тај морал погажен? Бранити народни суверенитет од краља који је тај суверенитет погазио и «обесценио», а викати «живео Краљ», и са краљем преварити народ.

У ствари нема ту никакве контрадикције ни парадокса. Онда када им је требало да узму власт и сруше владу, њима је требао Краљ и његов ауторитет, па су зато са Краљем преварили народ. Данас, када треба да одговарају за своје безумно, пустоловно и херостратско дело, они се заклањају иза народа, а блате Краља. Њихова је рачуница проста, да 27-ми март буде народно дело, као да га је народ извршио, док би они били само «технички извршиоци народне воље». У том случају, они не могу бити одговорни за несрећу која је снашла наш народ и нашу земљу. Али та је рачуница врло погрешна.

А сада да пређемо на саму тезу потпуковника Кнежевића.

1. Оправдање за свој акт потпуковник Кнежевић заснива на чињеници, што је краљ Александар својим актом од 6 јануара укинуо устав, на који је он положио заклетву, па је тим гажењем заклетве од стране Краља, потпуковник Кнежевић, као официр «унапред био разрешен своје заклетве».

Колико је акт краља Александра био правно оправдан, у то питање нећемо овде да улазимо. Ипак морамо да констатујемо, да

¹³) 27-ми март је извршен у име краља Петра, али стварно овај акт био је заснован на моралном ауторитету краља Александра. Јер ако је краљ Петар био вољен и популаран, то је само зато што је био син великог оца. Иначе, краљ Петар, као непунолетан, био је народу непознат.

постоји прилично велика морална и политичка разлика између 6 јануара и 27-ог марта.

Краљ Александар био је највећи морални и политички ауторитет у земљи, који је уживао општу љубав и неограничено поверење. Он је схватао своју улогу, познавао је свој посао и знао је да га води управљајући народном судбином, док су наши 27-мо мартовци били људи потпуно непознати, «сваки», како то каже потпуковник Кнежевић. Они нису имали појма шта је то политика, а још мање да су знали и могли да разумеју садржину Пакта и његову правну и политичку важност.

По потпуковнику Кнежевићу, *он је био само «хирург у једној преко потребној операцији»*. Али, он је био онај хирург који није учио медицину, који никада није држао хируршки нож у својим рукама, који није знао ни природу, ни порекло, ни ток болести и који није узео нож да спасе болесника, већ напротив да га убије. Потпуковнику Кнежевићу не би никада пало на памет да се да оперисати од «свакога». Он чак не би пристао да га оперише ни његов имењак Жика Травар, познати народни лекар, а он и његов брат Радоје узели су нож да изврше «хируршку» операцију, од које зависи не један живот, већ стотинама и стотинама хиљада живота, постојећих и будућих генерација, и све друге највеће моралне и материјалне вредности нашег народа и земље. Зар све ово не показује не само сву безумност, већ и неозбиљност.

Краљ Александар је изашао отворено пред народ и казао шта хоће. Мушки примио одговорност за свој акт и у одбрани истог јуначки погинуо. Потпуковник Кнежевић и остали 27-мо мартовци, да би могли да изврше њихов акт, сакрили су се кукавички иза тог Краља, кога они данас блате, како би са Краљем могли лакше да преваре народ, да га увуку у рат, да пусте Хитлера да нам уђе у кућу, а они пошто су наредили војсци да капитулира, да седну у авионе и оду у свет и са собом понесу власт, част и сласт, да тамо расипају народну имовину и својим недостојним поступцима, пред страним светом, само срамоте свој народ.

2. Потпуковник Кнежевић сасвим погрешно тумачи проблем војничке дисциплине када тврди, да се безусловна покорност војника према старијима темељи на принципу законитости и уставности, и да према томе, војник има права, не само да одрече послушност, већ да се побуни, «да другим актом силе» изрази своје незадовољство ако сматра да је погажен закон. Принцип војне дисциплине истиче с једне стране из принципа хијерархије власти, да су ниже власти дужне саобразити своју вољу наредбама и упутствима виших власти, јер ако би ниже власти могле да дискутују наредбе својих претпостављених, издате у кругу њихове надлежности, онда у функционисању државних власти не би било једин-

ства и хармоније, па би место њих настали неред и анархија. С друге стране, принцип војне дисциплине истиче из природе силе. Као и у природи, тако и у друштву, сила може само онда бити корисна, ако је потчињена, вођена и управљана. Али то потчињавање материјалне силе постиже се у друштву на тај начин, што се сила ставља на једну моралну подлогу, па се код војника негује култ безусловне верности и послушности према својим старешинама. Тај однос се прекида и подлога руши, ако војници, који дугују верност и послушност својим старешинама, стекну уверење, да ови њима дугују захвалност и благодарност. А такво стање увек настаје као последица војничких пучева. То је оно, што је Слободан Јовановић лепо назвао «војска заражена политичким духом».

Тежиште проблема 27-мо мартовског пуча не лежи у томе, као што тврде браћа Кнежевићи, да ли су извршиоци пуча сместа и лојално предали власт претставницима народа (колико је ово њихово тврђење исправно, о томе ћемо ниже дискутовати), већ у рушењу ове моралне подлоге. А то се брзо манифестовало у Каирској афери. Чим су пучисти помислили да су се «прави народни претставници» огрешили према њима о своју благодарност, они су се против истих побунили. То се исто догодило и 1903. Војска је извршила преврат и предала власт демократији, али је остала заражена политичким духом. Зато смо после имали Црну и Белу руку, мешање истих у државне послове, вођење државне политике на своју руку, што нам је у спољној и унутрашњој политици приредило толике потресе и штете, да би напослетку њихове актере одвело у жалосни Солунски процес, а њеног шефа Аписа у Микру.

Истина, постоји опасност да они који држе и заповедају војном силом исту могу да злоупотребе, и ту је тешко поставити границе и наћи заштиту. Али, као што је казао Гете: «Ја претпостављам неправду — нередима». Потпуковник Кнежевић налази оправдање за 27-ми март у акту 6 јануара, зато што исти није био законит. Међутим, 6 јануар није ни издалека причинио ону штету земљи и: народу, који им је нанео 27-ми март. 6 јануар, напротив, спасао је земљу од расула и распада, до које су је довели браниоци демократије својом диктатуром одоздо, а 27-ми март учинио је земљи и народу, да је Хитлер ушао у нашу кућу, уништио је и разорио. 27-ми март предао је, не само тело Југославије Хитлеру, већ и душу Черчилу, па је овај зато после могао да је преда комунистима.

3. Заклетва није уговор, као што тврди потпуковник Кнежевић, већ је то један свечан акт, који обавезује онога који га је учинио без обзира да ли се противна страна огрешила о своју заклетву. Ако је потпуковник Кнежевић мислио да је био разрешен

своје заклетве према Краљу, онда се поставља питање, како је онда смео да позива војнике на послушност, служећи се именом тога Краља и да их изведе из касарне? На основу истих разлога, његови војници нису били дужни да га послушају.

4. Погрешно тумачи потпуковник Кнежевић, да свака повреда права, даје право да други актом силе успостави повређено право. Ово је чиста негација појма права, како се оно данас схвата у културном свету. Свакако, свака повреда права ствара право на репарацију, успостављање повређеног права, али учињено неправом, не даје нам право да ми зато можемо и смемо да вршимо неправду. Може право, маколико бити основано, оно не би било успостављено, ако би се бранило неправилним путем. У том случају, оно би родило само једно друго неправом. Истина у друштвеном животу има и таквих промена које се врше нередовним путем, без правне постепености, али те промене нису правне већ револуционарне, које носе оправдање у њима самим, у успеху револуције. Потпуковник Кнежевић, који је револуционарним путем, путем «насиља и лукавства», извршио 27-ми март, хтео би сада да овоме акту, који није успео, да законско оправдање.

Истина, право се не може замислити без силе, која му даје живот и обезбеђује га, али сила мора да се стави у службу права, а не право у службу силе, као што би то хтео потпуковник Кнежевић. Зато се сила не даје «свакоме» да помоћу ње брани и успоставља повређено право, већ њу врши државна власт преко нарочито позваних органа за то, и путем и редом који су законом утврђени. Као што се једна људска заједница не може замислити без правила која одређују међусобне односе њених чланова и међусобне односе чланова и заједнице, она се исто тако не може замислити без утврђеног реда и пута којим се праву прилази. Правни принципи, формуле и појмови, маколико нам они изгледали апстрактни, нису ништа друго до израз услова под којима можемо постојати као права и слободна људска заједница. Али таква људска заједница не може постојати на субјективним схватањима њених чланова, већ на објективним нормама, обавезним подједнако за све њене чланове. Ако би у једној људској заједници *свако* мислио да има права да тумачи шта је право по своме нахођењу и како се праву прилази, то онда не би више била људска заједница, већ би било баш оно, што потпуковник Кнежевић назива стањем «моралне анархије».

Само у случајевима непосредног напада и опасности, у недостатку заштите од стране заједнице, дозвољено је појединцима да сами бране своје право. То се зове праведна нужна одбрана. Али ово стање сматра се као изузетно и зато се оно има рестриктивно тумачити. Зато се и не каже да је нападнути вршио своје право, већ се узима да је извршио неправом, али се извињава одговорнос-

ти. Зато се и пази да не постоји прекорачење нужне одбране. Често правда остаје незадовољена, али у питању шта је прече, да ли да учињена неправда остане незадовољена, али да се погази ред којим се прилази правди, превага се даје реду.

Етел и Јулиус Розенберг учинили су тежак злочин издајући атомску тајну, али ипак зато, требало је неколико година да прође, док су ови злочинци отишли на електричну столицу. Зашто? Свакако не зато што Американцима није било стало да им узму главу, већ зато што нису хтели да дозволе, да се и за једну јоту повреди утврђени ред којим се правди прилази. Јер ако се тај ред погази, постоји опасност да после толики невини оду неправедно у смрт. «Биће још више неправде, ако се тежећи за правдом, погази оно мало реда, што га је дотле било» (Д. Љотић).

5. Потпуковник Кнежевић заснива своју тезу на теорији народног суверенитета. За њега је народна воља врховно мерило свих моралних и правних вредности, из које истичу сва права. То је «примарна» власт. Само, док с једне стране потпуковник Кнежевић уздиже тако високо народни суверенитет и вољу, да он данас пише великим словима речи: народ, демократија, парламенат, устав, — дотле, с друге стране он не види колико је срозава својом теоријом да «у недостатку Парламента, јединог позваног да буде тумач народне воље, *свак је имао право да ту вољу тумачи по својој процени и да према томе делује*».

Пре свега, колико је ова теорија апсурдна доказује чињеница, да је потпуковник Кнежевић, узевши да тумачи народну вољу по својој процени, мислио да има права и да може да отера са власти људе који су иако није било парламента, ипак били бирани од народа. Оставимо по страни то, што су у тој влади седели и такви људи, који су били изабрани на изборима 1938 на званичној листи, мада се и за њих не може рећи да их сви бирачи не би гласали. Али у тој влади седели су и људи, који су, и поред свег изборног терора били гласани и изабрани од народа на листи удружене опозиције. Ту је у тој влади седео д-р Мачек који је био носилац те листе, који се и те како борио против режима «моралне анархије», док је потпуковник Кнежевић исти помагао и од истог извлачио користи. И сада, он и његов брат Радоје, који нису били гласани и бирани, сматрали су се позванијим да тумаче народну вољу од једног д-р Мачека, који је добио на изборима преко 1,364.000 гласова, а за кога се не може рећи да је био против Пакта и да је одобравао 27-ми март.

Проблем претстављања у праву, да други за рачун једног лица врши правне послове, врло је сложен и тежак. У приватноправним односима то је један свечан акт, који се мора у нарочитој форми обавити. За неке послове тражи се писмен акт, а за неке да исти буде изјављен пред властима. Постоје извесни правни послови,

као например закључење брака, тестаменат, усвојење, који се не могу обавити преко пуномоћника.

У јавноправним пословима, овај је проблем још тежи и компликованији, јер ту се поставља питање да ли уопште постоји једна колективна воља, како се она изражава, на који начин се преноси и до које границе се може пренети. Зато ми данас имамо толике разне изборне системе и ниједан није био у стању да реши идеално овај проблем. Енглеска има, каже се, најбољу и најсавршенију демократију у свету, па ипак она има један врло несавршен изборни систем. Могу сви други кандидати добити макар колико више укупно гласова у једној изборној јединици, за посланика је изабран онај кандидат који је добио релативну већину. Тако се десило да је за либерале на последњим изборима гласало укупно 1,640.761 гласач, а они су ушли у парламенат само са 6 посланика, што значи да на сваког либералног посланика отпада 271.761 глас. За конзервативце гласало је укупно 13,690.144 гласача, а они су ушли у парламенат са 343 посланика, што значи да на сваког конзервативног посланика отпада 37.643 гласа. Може ли се сада рећи да ове цифре математички претстављају и изражавају народну вољу?

И сада, нашао се потпуковник Кнежевић да овај тако компликован проблем упрости, јер по њему «у недостатку парламента *свак* је имао права да ту вољу тумачи и да према томе делује». И шта то значи «свак»? Ова реч значи, да и последњи мангуп са улице и крајњи неваљалац, као и ноторна незналица и глупак имају права «у недостатку парламента» да тумаче народну вољу и да раде шта хоће са судбином земље и народа. И то је баш оно, то «свак» што је створило праву моралну анархију код нас, коју потпуковник Кнежевић приписује 6 јануару. Јер то «свак», били су професор Радоје, мајор Жика, поштар Мика госпођа Цоца и фар-мацајт Јоца, који су сматрали 27-ог марта, да могу у име Краља, као што се данас бране да су то учинили у име народа, да злоупотребе Краљево име, да измисле Краљево прокламацију, да преваре народ, претстављајући преко радија као да је сам Краљ чита, оборе закониту владу, одбију један међународни акт, који је наша земља морала потписати само да би избегла рат и катастрофу, изазову Хитлера да нас нападне, а они да се спасу и оду у свет, да тамо расипају имовину народа кога су упропастили.

6. Браћа Кнежевићи стално тврде, да завереници нису имали намеру да заведу војничку диктатуру, већ су сместа, чим је у освит зоре био срушен намеснички режим и оборена диктатура, позвали праве народне претставнике и саопштили им да они имају права да узму власт у своје руке и врше је потпуно слободно. «Никада једна војничка револуција није била прожета демократскијим духом» написао је смело аутор Краљеве прокламације и политич-

ког плана 27-ог марта професор Кнежевић у енглеском часопису као да Енглези нису видели демократски дух завереника, када су морали са својом полицијом да прибављају поштовање одлукама наше владе у Каиру. Да видимо колико је ово тврђење браће Кнежевића исправно.

Оставимо по страни чињеницу, може ли се узети да завереници нису имали намеру да заводе диктатуру, када су за шефа владе унапред договорно одредили свога вођу ђенерала Симовића и њему дали, не само да буде претседник владе, већ и шеф ђенералштаба у рату, т. ј. да има исто толику власт, какву су тада имали у Европи само тоталитарци Хитлер и Мусолини, против којих су демократије водиле рат. Оставимо по страни и то, да се демократија не успоставља само тим што се иста преда правим претставницима народним, већ још и поделом власти, јер је и то принцип демократије. Међутим, овде је власт била сконцентрисана у једној личности, ђенералу Симовићу, вођи пучиста, а што је противно политици рата. Јер влада је та која води политику рата, а војска је само њен орган. Међутим, сконцентришући сву власт у рукама ђенерала Симовића, наступило је оно што се у праву зове конфузија, када се два супротна правна положаја и установе сконцентришу у једној истој личности, па се не зна ко кога води и ко кога има да контролише.

Али, колико су завереници били прожети демократским духом, пружио нам је доказ сам потпуковник Кнежевић у својим успоменама о 27-ом марту, које је објавио у календару «Србобран» за 1946 и 1947 годину. По речима потпуковника Кнежевића, 27-ог марта, по подне око 5 часова, Симовић и професор Кнежевић донели су одлуку да се стреља кнез Павле, ако буде одбио да потпише оставку на намеснички положај. Ову одлуку о «извршењу правде», како потпуковник Кнежевић назива овај акт, требао је он лично да изврши командујући водом.

Шта значи ова одлука? Да је оваква одлука била донета и извршена у моменту када је био вршен удар, у првом налету, то би се још могло разумети, јер то је у логици револуције, пошто, као што смо казали, револуција носи сама у себи своје оправдање и зато она склања све препреке које јој стоје на путу ка њеном циљу. Али, када је револуција била већ «успела» и власт била предата народним претставницима да је слободно врше, поставља се питање, како су могли и смели Симовић, који је био претседник владе и Радоје Кнежевић, који није никакву функцију вршио, да донесу одлуку да се стреља човек без икаквог законског основа, без суда, без саслушања и одбране? И то човек, који је у земљи вршио највећу власт и који по закону није био одговоран. Он је требао, по овој одлуци да буде стрељан, не због неке учињене

кривице, већ зато да би га Симовић и професор Кнежевић натерали да се одрекне једног свога права које му припада по закону.

Дакле, ово није била ни осуда, већ чиста изнуда. А да је Кнез био стрељан, то би било убиство са предумишљајем. Тако што није радио ни Хитлер, када се обрачунавао са својим противницима у јуну 1934. И сада, потпуковник Кнежевић назива овај акт «извршењем правде» и он се прима лично да тај акт извршк командујући водом за стрељање.

Што се пак, тиче његовог брата професора Кнежевића, великога паладина демократије, треба ли се онда чудити, што је он бранио и глорификовао једну чисто терористичку меру наше емигрантске владе, којом је ова, противно уставу, закону и принципима демократије, ишла на то да «утера страх у кости и памет у главу», како то каже професор Кнежевић, стављајући грађане своје окупиране земље под слово «З», онда када је и сам окупатор служио се сличним мерама, па се на тај начин наша влада, која је била дужна да брани своје грађане од оваквих мера непријатеља, изједначила са истим.

А баш овај случај са одлуком да се стреља Кнез, пружа нам најлепшу слику, какав је духовни и душевни хаос владао у главама браће Кнежевића. Пустимо самог потпуковника, да нам он сам то прикаже:

«Око четири сата после подне», пише потпуковник Кнежевић у својим успоменама о 27-мом марту, позвао је ђенерал Симовић професора Кнежевића да се договоре како треба поступити, ако Кнез и поред успелог преврата и образовања народне владе, одбије да потпише оставку ...» На ово питање, професор Кнежевић је казао: «Реците му, да ако не потпише оставку, да ће бити стрељан сутра у зору на овој раскрсници ...»

«Професор Кнежевић известио ме је одмах о учињеној промени, да бих предузео потребне мере за извршење правде над Кнезом. Знао сам да је Кнез тврдоглав, и та одлука о стрељању паде ми као стена. Али ту није могло бити дискусије; боље једна глава Кнежева него нереди у којима ће изгинути можда стотина невиних... Почех да се вајкам, да смо ми краљева гарда, да нам је дужност бдити над личном безбедношћу свих чланова династије и тако даље. Професор Кнежевић положи ми руку на раме: «Истина је све то, али нема друге. Крв његова пошће на његову главу. Спасли смо земљу од срамоте, сада треба спасти земљу од излишног проливања крви. Знаш да ти је тешко, али тако мора да буде, Швабо. Тај кривоклетник нас је довео до овде». (Мене су у детињству, због плаве косе, Отац и Мати, звали кадкад из милости «Шваба»). И то *ме сећање разнежи*. Пристадох, коначно, али молећи се усрдно Богу да Кнеза умудри у последњем часу».

Колико само глупости, лупетања и бургија у ово неколико речи. Да не указујемо на све. Али зар се може замислити, да неко, с циљем да изврши убиство, да постане целат, треба да буде доведен у нежно расположење, евоцирањем код њега успомене на оно што је човеку најдраже, родитеље и детињство. До сада се сматрало да су убице сурови људи, ретко окорелих осећаја; сада, по овој најновијој теорији потпуковника Кнежевића, то треба да су ретко нежни људи, и уколико је неко нежнији човек, утолико је он већи убица.

Али, није потпуковник Кнежевић само нежан крвник, он је у исто време и побожан човек, јер очекујући да ли ће кнез Павле да потпише оставку, он нам каже да се усрдно молио Богу. И сада, можете замислити ту сцену, потпуковник Кнежевић пристао је да убије Кнеза, ако Кнез не учини оно што он и његов брат, под претњом смрти, траже, али ипак, он се обраћа Богу и моли га усрдно да умудри Кнеза. Ово је врхунац глупости и пометње појмова. Принудити неког, под претњом смрти, да учини нешто на штету својих права и интереса, исто је тако велики и тежак грех, као и убити човека. Заиста, треба бити мајор Жика, па овако што написати и измислити.

До сада су се људи обраћали Богу с молитвама да им опрости грехове и да их спасе да не падну у искушење да чине грехове, док потпуковник Кнежевић позива Бога у помоћ да га Бог помогне, да буде његов саучесник у вршењу грехова. Не умудри ли Бог Кнеза, онда мајор Жика неће имати обзира према Богу и његовим законима, јер за њега су пречи земаљски интереси од духовно-небеских идеала. Зар то не изазива слику оног разбојника, који вас пресретне у шуми са речима: «паре или живот», и док се ви решавате да ли да одрешите кесу, разбојник се «усрдно моли Богу».

Ето, каква је духовна и душевна пометња била у главама ових несрећника наших, 27-мо мартоваца. Човек не зна шта пре да ради, да ли да се чуди, да ли да се грози, да ли да се грохотом смеје. Јер овде су сви појмови: и религиозни, и морални, и правни, и политички окренути тумбе, да се човек у њима не може снаћи и не зна шта да каже.

Али, не треба се чудити, грозити и смејати. Није мајор Жика тако страشان и чудан човек, као што изгледа и као што се прави. Довољно је само прочитати његове написе о 27-мом марту, па да се човек увери да он не зна шта хоће, да је њему више стало до театралних сцена и ефеката, па зато и не мисли шта пише, већ лупета којешта. По његовим написима, 27-ми март требао би да личи на неку оперету, у којој цела породица Кнежевић игра улоге, почевши од његове две кћери, од којих је једна од два месеца, а

друга од две године, за које он каже својим подофицирима: «и њих ћу да бацим на барикаде за одбрану народне части»; затим његове «храбре» госпође Цоце, која га је, праштајући се са њиме 27-ог марта «гледала својим крупним паметним очима, уздисала с времена на време и све одобравала»; затим сестара Нине, Љубе, Цалета, до старе Даде, мајор Жикине мајке. Сви они играју у овој драми улоге, а разуме се, професор Радоје, најстарији брат, он је централна личност, ментор овог великог дела, аутор «политичког плана» 27-ог марта.

Колико све то изгледа комично, гротескно, неозбиљно, види се по томе, што је мајор Жика сматрао за потребно да нам каже с киме се све тога дана пољубио. Његова 27-мо мартовска револуција одиграла се у пољупцима. Мало, мало, он се сретне са неким учесником и познаником, па падају пољупци, — «љубимо се». 15 револуционарних балављења забележио је мајор Жика тога дана. Његови јунаци час бризну у плач, час се смеју. «Сви плачу и сви се смеју», могла би се назвати ова лакрдија мајора Жике.

Ипак, не треба се чудити, грозити и смејати се мајору Жики. Није он тако страшан, чудовиште и смешан човек. Он је само замагљена глава, понешен па упуштен, који у својој замагљености не види како га стварност демантује и лупа у главу. Оно што је страшно, то је средина која га је направила таквим и заразила овом духовном болешћу. Оно што је за плакање, то је трагичност овог његовог комичног збивања, чињеница да ће се судбина једног народа, слобода једне државе, живот толиких људи налазити у рукама једне овакве замагљене главе, ћалова, луцпрде и замлате.

Није мајор Жика био тако страшан и опасан човек. Али је страшно и опасно кад овакви људи падну у руке оних других актера револуције — манијака и фанатика. И то се овде десило. Замлата и ћалов, мајор Жика пао је под утицај манијака, фанатика и амбициозног човека, брата, професора Радоја. Усто, Радоје је старији брат, глава породице Кнежевић. Његова реч мора безусловно да се слуша и поштује. Довољно је само прочитати напис потпуковника Кнежевића о 27-мом марту, па видети са каквим поштовањем и обожавањем он пише о своме брату. Он је централна личност ове драме, он је аутор «политичког плана» 27-ог марта. Онај поштар, рођак потпуковника Кнежевића, кога он уводи у заверу, само је питао: «Је ли ту Радоје?» и пошто је добио потврдан одговор, он «бризне у плач» и пристаје. Госпођа Цоца, супруга потпуковника Кнежевића, када је овај пошао да изврши пуч, једино што је питала: «Да ли зна Радоје ово што ти радиш?» Када се потпуковник Кнежевић колеба да прими наредбу по којој би имао стрељати Кнеза, то колебање врши се у њему док му се наредба саопштава у званичној форми. Али, када се професор

Кнежевић претвори у брата Радоја, и када му овај интимно каже и ослови га са «Швабо», тада је то за мајора Жику закон.

Личност Радоја Л. Кнежевића

Професор Кнежевић је тај који је иницијатор, аутор, главни редитељ и актер 27-мо мартовске владе, а данас њен главни идеолог и бранилац. Интелигентан, али бескрајно амбициозан, уображен и сујетан, он је мислио да је у трагичним данима марта 1941 дошао напослетку његов давно очекивани час, када ће и он једном доћи до изражаја и одиграти велику улогу на позорници нашег историског збивања.

Васпитан за време рата у Француској, он је одатле изнео не само једно рационалистичко гледање на свет и култ Француске револуције, већ је стекао, као и толики наши школски омладинци, које је српска влада склонила за време рата из борбе и послала их да се школују о државном трошку по француским школама, уверење да је он једна државна и друштвена потреба, која има само права, али не и дужности¹⁴). Он који пребацује другоме «... да је за време рата потпуно био изгубио осећај за стварност у свету ...» најмање га је имао.

Рационалистичко гледање и култ Француске револуције створили су код њега једно идеолошко слепило, које му је помутило свест о интересима његовог народа. Његово «антихитлеровско расположење» није му дало да види у марту 1941, где лежи тежиште наше трагичне ситуације, а наиме, да ми не смемо изазивати Хитлера и дати му повода да нас нападне, онда када смо били најслабији, и када је он могао једним потезом да нас уништи.

По њему, наша пропаст је била неизбежна и ми то нисмо могли зауставити, то је «било питање од неколико дана или недеља», али можемо учинити једно велико дело, «спасити част» и «сачувати чист образ», ако сами урадимо оно што ће се неизбежно догодити. Тако, да би спасао част, он је дозволио себи да убије отаџбину.

Будући масон, он није посматрао ствари полазећи од интереса његовог народа, већ са једног «општечовечанског гледишта». За њега је битно било борити се за «слободу света», «солидарност демократија», а што тако може његова земља да пропадне и његов народ да страда, то је за њега од споредног значаја.

14) Једна од најфаталнијих грешака српске владе за време Првог светског рата, била је ова мера.

Што је он тако мислио и радио у Другом светском рату, будући да је овако мислио, ми би га још и могли разумети. Међутим, не можемо да схватимо и разумемо да он брани ове своје мисли и учињено дело, када данас имамо тако јасне и сурове резултате таквих мисли и таквог дела. Силе које су се бориле за «слободу света» победиле су, а ми, и преко 100 милиона народа Источне Европе, доживели смо ропство као последицу ове победе. Али ипак, по њему, његова мисао мора остати исправна, ту није било грешке, по среди је само «кобан сплет околности».

Погрешно васпитање и образовање помутило му је не само свест, већ и душу. Он који другоме пребацује да је за време рата «изгубио осећање за границу, која дели допуштено од недопуштеног», најмање је исто имао. Граница онога што је допуштено, од онога што није, не темељи се код њега на једној општој норми обавезној за све, већ на личном схватању. Зато је он сматрао да је сасвим у реду и допуштено да путем силе и лукавства може да ували свој народ и земљу у несрећу, иако је он лично најмање ризиковао, па да седне у авион и оде у свет.

Ова мисао, напуштање земље и народа у моменту опасности и несреће, њему се родила одавно у глави и мучила га. Још на професорском конгресу у Мостару 1937 он је пребацивао онима, који су тада држали власт, да ће у случају опасности и несреће оставити народ и побећи авионима у свет да тамо расипају народну имовину. Истовремено, он је славио ону народну интелигенцију, која ће остати с народом у најгорим недаћама да дели са њиме свако зло. Али, кад је он дошао на власт и имао на расположењу авионе, он је онда изменио своје мишљење, па је учинио баш оно, што је другима пребацивао да ће учинити. Сада по њему, он је учинио један акт хероизма, а они који су остали са народом, да са њиме деле зло, они су сада издајнице и слуге окупаторове. Ово најбоље показује где леже, по професору Кнежевићу, границе између онога што је допуштено и онога што није допуштено.

«Убеђени демократа», он сматра да може путем преваре народа доћи на власт, а не путем поверења. «Антифашиста», он доводи за претседника владе ђенерала, коме даје исто толику власт, колику су је имали тада у Европи само Хитлер и Мусолини. «Бранилац правде», он сматра да је дозвољено убити човека без икаквог законског основа, без суда, без одбране, не зато што сматра да је исти крив, већ да би га принудио да се одрекне права које му припада по уставу. *На место осуде — изнуда.* «Борац за слободу», он је тај, који не само брани, већ глорификује једну монструозну терористичку меру наше емигрантске владе, слово «З». По њему, слово «З» била је једна *«педагогика мера, метод застра-*

шивања, који ће деловати утолико јаче, уколико се више створи неодређена, злослутна атмосфера тајанства, слово «З» зато је душу дало... Стављање под слово «З» утерало је страх у кости — и памет у главу». Ето, по професору Кнежевићу, где лежи граница која дели у погледу националног морала допуштено од недопуштенога, кад је народ у рату.

Он је толико осетљивог морала, да њему, још и данас «суче румен стида уз образе» када чита подлу игру кнеза Павла и његове владе у преговорима са Хитлером. Међутим, он је заборавио да нам каже каква му је «румен» и уз које «образе» суктала, када је из страха да не падне у руке Хитлеру сео у авион и отишао у свет.

Данас, он не само да брани 27-ми март, као једно велико дело, већ сматра да има права да се стави у положај тужиоца, подижући своју тужбу на основу свога морала и схватања шта је допуштено, а шта није. У ствари, он се брани по систему «држете лопова». Зато он, који је проузроковао нашу несрећу, може смело да тврди да он не може бити крив, већ они који су опомињали наш свет да се не игра ватром; да он не може бити крив зато што је побегао, када је видео да је пламен букнуо који је потпалио, већ они који су остали и поштено се трудили да спрече да пламен не захвати нашу кућу, а када је пожар већ захватио кров над главом, исти гасили и све чинили да спасу што се могло спасти.

Он данас не напада и не критикује Пакт као један погрешан политички акт, што би се донекле још и могло разумети, већ тврди да је то био акт издаје, читава завера између кнеза Павла и Хитлера, да «отмемо Грцима Солун», а Кнез да узме престо краљу Петру. Он је толико изгубио осећај националне части, поноса и достојанства, да овакве гнусне клевете износи чак пред страну јавност. Могле би оне бити чак истините, али када професор Кнежевић мисли да може да држи поуке о националном моралу и части, и шта је по истоме допуштено а шта није допуштено, онда би бар требао толико да зна, да ми не смемо мешати странце у наше националне ствари и од њих тражити да пресуде, шта је исправно са наше тачке националног гледишта, а шта није, и где леже наши национални интереси. Онај који то не зна, он не само да нема осећај националне части, поноса и достојанства, већ не зна ни азбуку национализма.

Ето каква су ова два актера наше велике националне драме, браћа Кнежевићи. Али, да би употпунили њихову слику, потребно је да кажемо неколико речи о њиховом односу према кнезу Павлу.

Браћа Кнежевићи и кнез Павле

Браћа Кнежевићи нису били вођени само необузданом амбицијом, да на рачун несреће њиховог народа одиграју велику улогу и да створе услове за личну срећу и напредак, већ је њих водио још један лични мотив, који се и сада тако јасно манифестује, а то је њихова лична мржња према кнезу Павлу.

Тај мотив нема своје порекло отуда што је Кнез био носилац политике противу које су се они борили. Посреди је нешто сасвим друго, што је увредило њихову сујету и безграничну амбицију.

Интелигентни, одлични ђаци, амбициозни, они су у свом напредовању кроз живот доживели неуспех. Живан није успео на испиту за ђенералштаб. Радоје је био професор француског језика младом Краљу, па је смењен.

У својој необузданој амбицији и заљубљености у себе, они нису могли да нађу узрок за свој неуспех у себи. Не, за то мора неко други да буде крив, и тај је кривац био нико други него Кнез.

Зато је требало осветити се. Требало је показати томе Карађорђевићу, у чијим жилама тече плава крв, да они, браћа Кнежевићи, у чијим жилама «тече здрава, румена, сељачка крв», како то каже професор Радоје, значе нешто. То се јасно види из написа потпуковника Кнежевића, у коме он описује догађај када су пучисти довели Кнеза у Београд. Ми смо већ описали како је била донета одлука да се Кнез стреља, ако одбије да потпише оставку, али ево шта даље каже потпуковник Кнежевић :

«Професор Кнежевић рече ми да дуж степеница, куда ће проћи кнез, поставим шпалир гардиских официра и војника, да прикупим више официра на степеницама, да би кнез могао видети да сви официри мисле исто и да није само мала група извршила удар. Напомену, *да се упале сви лустери са пуном светлошћу и да прође кнез кроз шибу ...* Око 19.30 стиже кнез у затвореном аутомобилу са ђенералом Симовићем. Видим да му ђенерал Симовић показа и рече на мене. Командовах мирно без поздрава. Кнез изађе напоље, пође нервозно напред, па се нагло окрете и приђе мени. Пружи ми руку. Претставих му се наглашујући: командант првог батаљона краљеве гарде. Пођох за њим и ђенералом Симовићем. У кабинету Министра војске, поред осталих, били су ђенерал Бора Мирковић и професор Радоје Кнежевић. По уласку у зграду, Симовић показа руком кнезу да крене лифтом. На овај начин кнез би избегао да прође кроз шпалир официра. Приђох кнезу са речима: Ваше Височанство, овуда уз степенице. Кнез схвати у чему је ствар, смешка се и рече: «Ваш претседник владе каже лифтом, а ви уз степенице, па не знам кога да слушам». «Молим уз степенице».

«Кнез крете ка степеницама. Чим ступи на први степеник, проломи се сложно: «Живео Краљ». Кнез прође нервозно и брзо кроз поклике, блед као смрт, оборене главе. Нико од официра не диже руку да га поздрави. Допратих кнеза и Симовића до врата кабинета Министра војске и стадох пред врата, да по договору сачекам писмо кнеза другој двојници намесника, да и они дођу и потпишу оставке после кнеза. Професор Кнежевић стајао је код стола озбиљан и хладан».

А баш у оваквом довођењу Кнеза и узимању од њега оставке и лежи поента 27-мо мартовске револуције браће Кнежевића. Синови честитог, познатог просветног радника, али материјално оскудног Лазе Кнежевића, директора гимназије, који су некада морали стајати погнуте главе пред Кнезом, и који су у њему гледали узрок свога неуспеха, сада су напослетку доживели дан свога тријумфа. Живан му наређује да иде уз степенице, а не лифтом, и води га «кроз шибу», шпалир постројених официра, који га не поздрављају и деру се «Живео Краљ», а Радоје, «хладан и озбиљан», присуствује када Кнез ставља свој потпис на акт о оставци. Већи тријумф, веће задовољство, нису могли доживети.

Неко је лепо казао, да у револуцији није довољно то, што лакеји седну за сто својих господара да се часте, јер је то само пола задовољства. Право задовољство је тек онда, кад их за време гозбе службе дојучерашњи господари.

Истина, 27-ог марта није било, као некада, пробацивања мртвих тела владара кроз прозор, или оних наших традиционалних обичаја по паланкама, према противнику који је доживео неуспех: лупања у канту и вике за њим «уа, репоња, недај на бару». Браћа Кнежевићи ипак нису били дивљи и прости. Они то изводе на много финији начин. Они спроводе Кнеза уз степенице «кроз шибу», упаљене лустере и кроз шпалир официра који се деру: «Живео Краљ». Само простаклук душе не манифестује се у форми, он лежи у ситним и ниским осећајима и мислима: ругати се, унижавати немоћног противника, који је јуче био јачи од нас и пред којим смо ми морали да будемо понизни.

А како је Кнез отмено и лепо одговорио на простачки гест овог интелектуалца скоројевића. Он се само презриво осмехнуо, и рекао: «Ваш претседник владе каже лифтом, а Ви уз степенице, па не знам кога да слушам». Лепши шамар није могао ударити овом интелектуалцу скоројевићу, ни бољу осуду његовом претседнику владе, чије наредбе овај не поштује. Наш сељак није тако фини у својим манирима. Он је прост, али нема простачку душу. Он сматра да ништа није ружније него ругати се и понижавати онога, кога смо до јуче били дужни да поштујемо.

VIII

27-МИ МАРТ, КОМУНИСТИ, НАЦИФАШИСТИ — ТОТАЛИТАРЦИ

Остаје нам још да видимо и испитамо резултате 27-ог марта у погледу на комунизам.

27-ми март данас славе и величају и наши 27-мо мартовци и комунисти. И једни и други присвајају га као искључиво своје дело. У томе 27-мо мартовци иду толико далеко да тврде, да комунисти не само да нису ништа учинили за 27-ми март и да нису учествовали у истом, већ шта више, да су били против 27-ог марта.

Ми који смо преживели 27-ми март у Београду, гледали смо својим очима оне дуге поворке манифестаната са рукама испруженим у вис и стиснутим песницама, разбарушеним главурдама из којих су севале очи пуне мржње и рушилачког беса. Слушали смо повике комунистичких парола: «боље рат — него Пакт»; «боље гроб — него роб» и оно «Савез са Русијом». Присуствовали смо демолирању Немачког саобраћајног бироа и слушали говоре на Славији. На основу свега тога, ми се не бисмо могли сложити са овом 27-мо мартовском тезом, по којој комунисти нису имали никаквог учешћа у 27-ом марту.

Само, све то није важно за одговор на питање, коме припада заслуга и чији је 27-ми март. Могло се десити и то, да у 27-мом марту није учествовао један једини комунист, за оцену 27-ог марта није важно ко га је започео и КО је извршио пуч, већ је за његову оцену битно, *шта је у суштини 27-ми март?*

За нас је 27-ми март у својој сумтини, без обзира ко га је извршио, једно чисто комунистичко дело и дан једне велике комунистичке победе.

Јер шта претставља и чини суштину 27-мо мартовске мисли?

То је веровање наших 27-мо мартоваца, да ради одбране идеала — части и слободе, и то «слободе света», како то тврди идеолог и бранилац 27-ог марта професор Кнежевић — они имају права да пређу преко свих моралних и правних препрека и свих сентименталних обзира, да загазе у злочине, убиства, фалсификате, лажи и преваре. Они су сматрали да имају права да своју земљу увуку у ратну катастрофу у којој ће пропасти држава и изгинути стотине

и стотине хиљада грађана, а они да се спасу, под изговором да би обезбедили коначно остварење њихове мисли.

На тој линији нашли су се 27-мо мартовци не само са комунистима, већ и са нацифашистима. Јер ни комунисти, ни нацифашисти нису тако страшни и опасни по својим идеологијама и доктринама, јер су то само утопије и празна сањарења болесних мозгова. Оно што их чини страшним и опасним, то су средства и методи са којима се они служе, да би остварили своју мисао и дошли до свога циља. Јер и комунисти мисле и верују, да им егзактност марксистичке доктрине даје решење за један срећнији и лепши живот целог света, и да би тако усрећили свет, они верују да имају права да се послуже свима средствима, да пређу преко свих препрека, које им се супротстављају на путу ка њиховом циљу.

Тако је радио и Хитлер. Он је уобразио да је способан да оствари немачком народу бољу срећу и лепшу будућност за читавих хиљаду година унапред. Веровао је да га је провиђење одредило и да све што замисли и уради да је непогрешно, паметно, лепо, и корисно, па је тако гурнуо свој народ и Европу у рат и запалио цео свет.

У своме чланку «Тројни пакт и кнез Павле», професор Кнежевић каже да је Хитлер рекао Кнезу, да би га приморао да потпише Пакт: «да се он, у борби на живот и смрт, не може руководити моралним и сентименталним обзирима». Ми верујемо да је Хитлер употребио ову претњу према кнезу Павлу, само, ми се онда питамо, па каква постоји разлика између Хитлеровог става према Кнезу и става професора Кнежевића, када је исти рекао Симовићу: «Упозорите га на историску одговорност, али додајте одмах, ако не потпише оставку, да ће бити стрељан сутра у зору на овој раскрсници овде». Зар то исто не произилази из речи, које је упутио своме брату мајору Кнежевићу, када се исти колеба да пристане да изврши заповест да се стреља Кнез: «Истина је то, али нема друге ... Знам да ти је тешко, али тако мора да буде». (Ж. Кнежевић, «Из историје о 27-ом марту»). Зар главни идеолог 27-ог марта није био решен, исто тако као и Хитлер, да се послужи свим средствима, чак и убиством, да би остварио свој циљ. Разлика између професора Кнежевића и Хитлера лежи у томе, што је Хитлер, да би приморао Кнеза да пристане на Пакт, претио му ратом, док је професор Кнежевић, да би му изнудио оставку, претио стрељањем.

У својој последњој политичко-социолошкој студији «О тоталитаризму», која је објављена 1953 године, професор Слободан Јовановић развио је тезу да: «нацифашисти и комунисти, маколико се разликовали по идеологији, служе се у пракси истим методама... тоталитарци не бирају средства. Њима се њихов

крајњи циљ чини тако узвишен да он сам собом освештава сва средства».

Ова поставка је исправна, само ми не видимо разлоге зашто се не би могли по истој подвести под тоталитарце и наши 27-мо мартовци? Они су злоупотребили поверену државну силу; послужили су се недозвољено Краљевим именом; срушили су закониту владу; изфалсификовали су Краљеву прокламацију и претставили преко радија као да је сам Краљ чита; прикрили су од народа прави циљ 27-ог марта; изнудили су од Кнеза, под претњом смрти, оставку; увукли су земљу у рат свесно и намерно; побегли су са дужности у свет, а народ оставили да невин сноси последице њиховог дела. Зар све то не претставља небирање средства ради остварења циља? Зар све то није «употреба силе и лукавства», како то лепо каже професор Сл. Јовановић за методе тоталитараца.

У додатку своје студије «О тоталитаризму» професор Сл. Јовановић сматрао је за потребно да се са неколико речи осврне на књигу професора Талмона «О пореклу тоталитарне демократије». У овој књизи професор Талмон развија и подржава тезу, да се тоталитарна демократија није развила изван западних политичких традиција, већ напротив потиче из политичких идеја XVIII века, које су се у Француској Револуцији посведочиле као једна историска снага. Професор Јовановић побија ову тезу. По њему Француска револуција имала је у просветитељској филозофији XVIII века једну скроз рационалистичку основу и њени носиоци требали су да буду просвећени и слободоумни појединци. Комунистички тоталитаризам напротив, оснива се на материјалистичкој филозофији, и као носиоце револуције облежава једну одређену класу, наиме, индустријско радништво, у коме се револуционарне тежње јављају као неизбежна последица једног историског процеса. На место рационализма, дакле, историзам, а не место просвећених појединаца — фаталне друштвене енергије. Даље, Француска револуција имала је, поред тога, култ слободе и просвете, док код свих тоталитарних идеологија налази се на дну дна култ силе и стеге. Оно што тоталитаризам проповеда то је да појединац постоји ради своје друштвене групе, а не она ради њега. Он проповеда да борба која се води између супротних група стоји изнад моралних закона и да су у тој борби допуштена сва средства која воде успеху (Сл. Јовановић: «О тоталитаризму»).

Читајући ове редове професора Јовановића, човек се мора упитати, зашто се он толико труди да Француску револуцију одвоји од тоталитараца, када баш по самој дефиницији проф. Јовановића сама идеологија није одлучујућа («маколико се разликовали по идеологији») да ли је један покрет тоталитаран или није, већ за дефиницију тоталитаризма битно је да се тоталитарци «служе у пракси истим методама ... да они не бирају средства».

Према томе, за питање да ли је Француска револуција била један тоталитаристички покрет или није, није важно питање њеног идеолошког порекла, нити пак ко су били њени носиоци, ни какав су култ они имали, већ каквим су се методама они у *пракси* служили.

Истина је да су носиоци Француске револуције били просвећени и слободни појединци и да је она имала култ просвете и слободе, само што каже проф. Јовановић у својој студији о Робеспјеру («Вођи Француске револуције»): «Он је разумео да је револуција једна вера, и да се с тога не може ставити под суд некаквих других начела, осем својих властитих. Своје оправдање она је носила у себи самој, и с њеног гледишта, које је за њу једино важило, било је *допуштено све што је њеному успеху служило*» (Наша подвлачења).

Дакле, и код Француске револуције и данашњих тоталитараца, према оваквим речима професора Јовановића, све је допуштено што служи успеху. Између њих нема разлике, управо разлика лежи у томе, што су садашњи тоталитарци у спровођењу своје идеологије били отворенији и бруталнији. Тако је Француска револуција терајући у крајност у борби за њене идеале, дошла у противуречност са самом собом и пала у бесмислицу, па је побила не само своје противнике, него и оне, који су били највећи и најчеститији борци и браниоци њених идеала, па је самим тим убила и сам идеал, слободу, због кога је она и покренута.

И тако се десило, да су жирондинци, ти најчеститији и најидеалнији борци за начела Француске револуције, отишли на губилиште уз певање Марселезе, осуђени као непријатељи револуције и издајници Француске. А госпођа Ролан, која је била душа жирондинаца и која их је инспирисала да у погледу политичког морала буду већи чистунци, куражнији и одушевљенији за начела револуције, угледавши статуу Слободе, када су је водили на гиљотину, узвикнула је: «О Слободо, колико се злочина чини у твоје име».

Уствари, покушавајући да Француску револуцију одвоји од тоталитараца, професор Јовановић брани кроз ове редове 27-ми март. Јер 27-ми март и по своје идеолошком основу и по његовим носиоцима и по своје култу, близак је Француској револуцији. И код њега као и код Француске револуције, идеолошка основа је раионалистичка. И код њега, као и код ове, носиоци су просвећени и слободни појединци. Само резлика између носилаца Француске револуције и наших 27-мо мартоваца лежи у томе, што су ови први гинули за своје идеале и начела, а наши 27-мо мартовци, пошто су гурнули свој народ и земљу у смрт, себе су заклонили.

И 27-ми март, као и Француска револуција, има култ слободе, части и вишег националног морала. И као што је Француска револуција убила сам идеал, слободу, због кога је покренута, и изметнула се у најгору тиранију, и наши 27-мо мартовци, терајући у крајност, убили су све идеале због којих су правили своју револуцију: и народ, и слободу, и част и на крају, изметнули 27-ми март у најгору тиранију — у слово «3». А ова је тиранија далеко тежа од оне у коју се изметнула Француска револуција. Јер ова је слала своје противнике на гиљотину после суђења, без обзира како се исто одржало, док су наши 27-мо мартовци слали под кољашки нож своје противнике без суђења, пошто су их претходно преко радија ставили под слово «3».

У својој студији «О тоталитаризму» професор Јовановић говори нам *каким* се средствима тоталитарци служе ради остварења њихових циљева, и врло мало нам објашњава *зашто* се они служе таквим средствима, Он истиче њихове методе, а не објашњава порекло тоталитаризма. Он нам не објашњава, од куда то, и зашто, да се сви тоталитарци «маколико се разликовали по идеологији», служе истим методама у борби за своје идеале. Зашто, да се њима њихов циљ чини толико узвишен, да он сам собом освештава сва средства? Ту ипак мора да постоји један заједнички узрок и порекло.

Ми мислимо, да ово заједничко порекло и узрок лежи баш у рационализму, веровању да је наш разум у стању да проникне тајне живота и друштвеног развитака и да је у стању да измисли једно савршено друштвено уређење с којим ће одмах настати опште благостање и срећа.

И Друштвени уговор Жан Жак Русоа, којим је била инспирисана Француска револуција, и Комунистички манифест, који служи за основу тоталитаристичком комунизму, имају свој корен у рационализму. Исто тако, и сви остали разни либерализми и социјализми, који су се родили између 1750 и 1850 године. Друштвени уговор означава само почетак, а Комунистички манифест 1848, са његовим материјалистичким схватањем историје, претставља крајњу консеквенцу рационализма, и према томе и крај.

И наш 27-ми март, иако се он касно појавио, само је крајња консеквенца једног рационалистичког гледања на свет и живот, које се код нас појавило крајем четрдесетих година прошлог века, када су га нови нараштаји наше «отачевствене интелигенције» донели са запада, где су се школовали.

Између свршеног студента париског универзитета Павла Радовановића, који је са робијашима, на зверски начин убио у шуми кнеза Михаила у циљу да се дочепа власти и заведе демократију; завереника официра, који су 29 маја ноћу упали у двор, убили краља и краљицу на спавању, њихова мртва тела искасапили и

избацили кроз прозор, све у циљу да одбране углед монархије и заведу демократски режим, — и наших 27-мо мартоваца, који су путем насиља и лукавства убили отаџбину и гурнули народ у катастрофу, све у циљу да бране слободу и част а да заведу демократију, — провлачи се једна иста идеолошка и духовна линија: не бирајући средства, отклонити све сметње које су препрека да се дође циљу.

Али, маколико да смо нашим разумом успели да постигнемо велике резултате у домену егзактних наука, ипак он није у стању да проникне законе управљања човечијом судбином. Ми можемо наслућивати шта ће се у будућности догодити, можемо и дубоко сићи у тајне живота, али ми нисмо у стању да одредимо и предодредимо тачно, шта ће се све у будућности догодити. Узет сам за себе човечији разум није творачка, век разорна снага. О друштвеним проблемима, када су они у питању, ми нисмо у стању правилно и објективно да судимо, јер у наше оцене ми уносимо, с једне стране наше скучено знање и ништавно искуство, а с друге стране, ми смо увек вођени личним интересима: заслепљеном мржњом и себичношћу, или претераним одушевљењем и љубављу. Али ми тиме не желимо да омаловажимо разум. Овде је реч о високоумљу, гордости разума. Зато ми данас имамо толике теорије, системе, програме и планове о друштвеним уређењима, који се узајамно искључују, јер сваки проповедник и творац истих верује, да су само његова идеологија и програм исправни и тачни. Прогласивши тако разум као врховно мерило свих вредности и да је разум свемоћан, — сви они мисле да им он даје право, да сметње које им стоје на путу могу, и имају права, да склопе силом и лукавством, и да у томе циљу они имају права да употребе сва могућа средства. Тако разум пада у сулудицу и бесмислицу, — и у томе лежи корен тоталитаризму.

Проблем и последице, да се живот може уредити на основу неког плана израђеног из главе, расправљао је Достојевски у свом роману «Злочин и Казна». Раскољников главни јунак романа, даровити али сиромашни студент, уобразио је да је он супериоран човек и да му то даје право да убије једну стару бабу зеленашицу, друштвеног паразита, опљачка је, па да тим путем створи себи могућности да се школује, да помаже своју матер и сестру и да друштво од њега има користи.

Из овог романа ми не видимо, да ли је Раскољников био социјалиста, комуниста, нихилиста или анархиста. То за Достојевског није важно. Оно што је за њега важно и што чини централни проблем његовог романа то је, да је Раскољников, на место стварног, живог живота и морала који нам је сишао с неба, узео један други који је он измислио. И полазећи од идеје да је он супериоран човек, да је зато све дозвољено, он може да пређе

преко свих моралних и законских препрека, да изврши један монструозан злочин — злочин интелекта.

Он је извршио злочин по плану како је замислио и све му је ишло на руку, али у сусрету са стварношћу, он се на сваком кораку спотиче и не уме да се снађе. Он увиђа да није супериоран човек, да није у стању да се бори и зато се предаје властима и одлази у Сибир, да би се кроз испаштање вратио животу и постао човек. Лепша будућност, срећнији живот не могу се остварити на основу једног плана који је измислио наш разум. Они се могу постићи само кроз патњу, мучење и пожртвовање. Наш морал може бити само морал под печатом Христа. То је основна мисао овог романа.

Да би приказао последице овога акта, плана живота и морала из главе, Достојевски је изнео сан који је Раскољников имао на осуди у Сибиру. Он визионарски приказује оно што се код нас одиграло после 27-ог марта, тог плана и морала из главе. Ми га доносимо у преводу, нажалост не по оригиналу, већ по енглеском преводу.

«Он је провео у болници од половине поста па све до Ускрса. Када му је било боље, он се сећао снова, које је имао за време бунила и грознице. Он је сањао као да је цео свет био осуђен на пропаст од једног чудног и необичног помора, који је дошао у Европу са дна Азије. Све је било уништено осим нешто изабраних бића. Нека нова врста микроба била се појавила у људским телима, али ти микроби били су обдарени интелигенцијом и вољом. Људи у чијим су се телима појавили ови микроби постајали су манити и бесни. Али никада људи нису сматрали себе толико обдареним разумом и да поседују сву истину, као ови људи. Никада њихова дела, њихови научни закључци и морална уверења нису им изгледали толико непогрешни. Читава села, вароши и народи били су залуђени. Сви су били узбуђени и једни друге нису могли да разуму. Свако је мислио да само он располаже истином и гледао са сажалењем на друге, плакао и кршио руке. Они нису могли да изричу правду јер нису могли да се сагласе шта је добро, а шта рђаво, они нису знали кога да куде, а кога да правдају. Људи су се убијали у некој врсти бесвесне злобе. Они су скупљали војске једни против других, али већ у маршу војници су почињали нападати једни друге, редови су се распадали а војници су се убијали између себе, боли и секли и прождирали. Звона су, за време читавог дана, звонила на узбуну. Људи су трчали на исту, али зашта су звати, ко их је звао, то нико није знао да објасни. И најобичнији односи између људи били су напуштени, јер сваки је заступао само своју идеју, свој лепши план за будућност и зато нису могли да се сложе. Земља је била напуштена. Људи су се скупљали, сложили на нешто, заклињали да ће пош-

товати и држати се ове одлуке, али наједанпут они су отпочињали да раде нешто сасвим друго од онога нашта су се обавезали. Они су оптуживали једни друге, тукли се и убијали. Пустош и глад су се појавиле. Све је било захваћено уништавањем—и људи и ствари. Помор се ширила и распростирала све даље и даље. Само нешто људи било је спашено у целој свету. То су били изабрани људи, одређени да оснују једну нову расу и заснују један нови живот, да обнове и прочисте земљу, али нико није видео ове људе, нити је чуо њихове речи и њихов глас».

И комунисти, и нацисти и наши 27-мо мартовци сматрају да се проблем срећнијег живота и лепше будућности може решити на основу некаквог плана и програма, неких идеала које је измислио наш разум, па их је то одвело да прихвате мисао да ради остварења плана, они имају права да пређу преко свих обзира, преко Божијих и земаљских закона морала и правде. Ту између њих нема разлике. Али они не само да се не разликују по својој основној мисли, већ и по своме фанатизму и мржњи они су исти, као и по веровању у своју непогрешивост. Отуда код њих иста затрована мржња на оне, који се са њима не слажу и који их критикују.

И наши 27-мо мартовци и наши комунисти верују у непогрешивост своје мисли, и пошто су на основу исте увукли свој народ и своју земљу у рат и уништење, они се, и једни и други, поносе тим и свађају се коме припада заслуга за 27-ми март. Ви данас не можете наћи ни једног 27-мо мартовца, који би признао да је 27-ми март погрешен потез. И по једнима и по другима, добро је било што смо изгубили преко 1.500.000 живота својих грађана, што је земља била опустошена, градови и села уништени и створена морална пустош. Само човек још и може да разуме комунисте, они бар држе власт и пирују, али како да разуме 27-мо мартовце, који се налазе у изгнанству, који су изгубили земљу и породицу и своју будућност и који данас раде у туђини по фабрикама и рудницима. То заиста човек не може да разуме и објасни.

А када им укажете на негативне резултате њиховог дела, онда опет они нису криви, јер њихова мисао мора остати непогрешна. Ако се друкчије догодило, криви су други и виша сила. За глад и беду у Југославији, по Титу и његовој мангупарији, није и не може бити крива лудачка и злочиначка доктрина марксизма и лењинизма, нити они који је примењују. То је светиња и јеванђеље. Крива је виша сила — суша. За професора Кнежевића, што Тито седи у Београду, а он у туђини, опет исто тако, не могу бити криви он и његови 27-мо мартовци, пошто је 27-мо мартовска мисао тако лепа, света, велика и паметна, већ виша сила, «кобан сплет догађаја». И једни и други живе на кредит — од наде и будућности. Тито каже: «Јесте, ја знам да вам је сада тешко, али то ће проћи,

када будемо изградили социјализам биће вам лакше, а када будемо остварили комунизам, онда ће настати прави рај и општа срећа». Професор Кнежевић теши нас, да је наша пропаст привремена, али за даљу будућност, ми смо стекли огроман морални капитал, који ће нам се богато исплатити. Шта је привремено, а шта стално то је један релативан појам. Ова привременост професора Кнежевића траје пуних осамнаест година, и ми још нисмо у стању да јој сагледамо крај. Да ли ће нам се у будућности исплатити «наш огромни морални капитал», то је само једна претпоставка. Најмање је позван да прави те претпоставке човек, који нас је својим «политичким плановима» увалио у несрећу.

Нема, дакле, разлике између комуниста и наших 27-мо мартоваца. И једни и другк радили су један исти посао, на основу једне мисли, једног замишљеног плана и морала који је дошао из главе, они су свесно и намерно уништавали живот свога народа, његову моралну и материјалну снагу и све вредности, које је он кроз деценије и генерације, уз тешке борбе, патње и жртве стицао, стварао, увећавао, чувао и бранио. Само, *разлика између наших 27-мо мартоваца и комуниста лежи у томе, што су комунисти знали шта хоће, а наши 27-мо мартовци, иако су свесно и намерно радили, нису хтели да виде куда нас то води.*

За комунисте су отаџбина, народ, држава, вера, породица, морал, својина, слобода — све саме буржујске предрасуде, које само сметају да се оствари комунистички рај на земљи. Зато треба све то склонити, уништити, избрисати, очистити, па на потпуном очишћеном терену подићи нову друштвену зграду. За нас, пак, који смо националисти, који имамо друге погледе на свет и хришћанско схватање морала и живота, то су апсолутне вредности, које чине суштину и битност нашег живота.

Овог комунистичког посла прихватили су се наши 27-мо мартовци. Узалуд они тврде да су они хтели да се боре за Краља и Отаџбину, да бране част и слободу државе и народа, да заведу демократију, све те њихове спољашње формалне манифестације демантује стварност. Јер, не може се бити за Краља, а злоупотребити Краљево име; бити патриота, а убити отаџбину; бити националиста, а интересима свога народа претпоставити некакве интернационалне и општечовечанске интересе — «слободу света»; бити борац за демократију, а са Краљевим именом преварити народ; водити борбу, а у тој борби жртвовати 100 глава свога народа за једну непријатељску главу; устајати у одбрану части и неког вишег морала, а служити се лажју, фалсификатима, преваром и бежати од одговорности, остављајући друге, невинне, да одговарају за њихова дела.

То је оно што наши 27-мо мартовци нису хтели да схвате, да радећи тако, уништавајући ове апсолутне вредности, они раде

један туђ посао и за туђ рачун. Зато су комунисти и били главни добитници 27-ог марта. Тога дана они су, не само отворили широм врата своје куће Хитлеру, већ су утабали и поравнали пут Титу за остварење његовог крајњег циља. То се видело већ самог 27-ог марта. Већ тога дана у подне извршен је један други пуч. Једној шаки комуниста није било тешко да овлада оном бољшевицираном руљом која је манифестовала улицама и да јој наметне своје комунистичко гесло, што горе- то боље: «Боље рат — него Пакт»; «Боље гроб — него роб».

Као што смо казали, 27-ми март био је само пуч, при коме су се наши 27-мо мартовци преварили мислећи да ће то бити «само једно тренутно исклизнуће из колосека, после кога ће опет ствари ући у редован колосек» (Сл. Јовановић: «О Берку»). Наши 27-мо мартовци нису били свесни да је тога дана избила једна револуција, управо да се на нашу земљу сручио талас светске револуције, чијим током нико није био у стању да управља, нити да га заустави, нити њен крајњи исход да предвиди и која ће за собом одвући у пропаст и земљу, и народ, и њене узрочнике 27-мо мартовце, а чији ће корисници, као што то увек бива, бити екстремни елементи.

Ето, тако увек бива, када трчимо за «сенкама надутости нашег разума». Сваки замишљен план, сваки морал који није под печатом Христа, води нас у крајњој линији у моралну и духовну анархију и рушилачки бес. 27-ог марта срушени су, не само материјални, већ и морални и духовни темељи нашег народа и Југославије.

И све оно што се после десило: и «трећи српски устанак», и грађански рат, и уништавање српског народа, и хаос и анархија — само су последица овог акта.

ПРИЛОЗИ

Проблем 27-ог марта заиста је мучан, болан и тежак за сваког нашег човека чисте савести, који га је преживео, пропатио и данас подноси његове тетке последице. Али од свих проблема, које је 27-ми март изнео на свет, за писца ових редова најтежи је проблем Слободана Јовановића.

Ја нисам имао срећу да будем његов ђак, али сам га много читао и студирао и пре рата, и сада у емиграцији. Могу слободно рећи, да читајући и студирајући га, нисам могао наћи у његовим списима једне једине мисли, једног јединог ретка, из којих би се дало закључити, или назрети, да би Слободан Јовановић правник, научник, политички писац и историчар одобрио оно што је Слободан Јовановић учинио као политичар. Напротив, ако би Слободан Јовановић правник, политички писац и историчар имао да пише студију о 27-ом марту, он би осудио исти и оне који су га извршили.

Може бити да се варам, да ја нисам добро и исправно разумео Слободана Јовановића, чему би се, у том случају, много радовао. Зато, да би добио одговор на ово питање, ја износим пред читаоце чланак који сам написао поводом смрти Слободана Јовановића и објавио у «Искри», а који је изазвао критику д-р Живка Топаловића и г. Већеслава Вилдера.

Поред тога, објављујем напис о једном међународном акту, који је пре осамдесет година закључио краљ Милан Обреновић са Аустријом, а који је био далеко тежи у погледу наше државне слободе и наше националне части од Тројног пакта. Реч је о Тајној конвенцији са Аустријом. Она је сматрана, скоро од целог нашег света, као акт највеће националне издаје, а њен аутор краљ Милан, као највећи издајник после Вука Бранковика.

Па ипак, у овој општој повици на краља Милана, нашао се један човек, који је имао куражи да тврди, да наш свет није у праву и да изнесе о овој ствари пуну истину. Тај човек био је Слободан Јовановић.

Основне мисли, из ове његове одбране, служиле су писцу, када је писао ову студију.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

(Чланак објављен у «Искри» бр. 159 од 15. 1. 1959).

Са великим болом примили смо вест да је у Лондону умро Слободан Јовановић. У току последње три године, ово је трећи тежак губитак, који је претрпео наш народ, а исто тако и наша емиграција. Марта месеца 1956 умро је у Америци наш највећи црквени беседник и писац епископ д-р Николај Велимировић. Фебруара месеца 1957 растао се са животом у Канади велики национални борац, револуционар и идеалиста Адам Прибићевић, чије је име тесно везано за нашу велику и славну националну борбу за ослобођење и уједињење. Сада, ево, 12 децембра 1958 умро је у Енглеској у дубокој старости наш највећи историчар, политички писац, социолог, књижевник, критичар, ненадмашни стилиста и козер, Слободан Јовановић, професор универзитета, потпретседник и претседник 27-мо мартовске владе. Али, смрт ова три национална великана, не претставља само тежак губитак за наш народ и нашу емиграцију, она у исто време претставља и значи велику трагедију под приликама како се одиграла.

Иако наша емиграција има своју велику црквену организацију, са довољним материјалним средствима; иако се она тако често позивала и китила именом епископа Николаја, ипак она није сматрала за потребно да овом великом црквеном духовнику и сину нашег народа обезбеди миран крај живота у њеној средини, већ је оставила да исти умре под туђим кровом, у рускоме манастиру Св. Тихона, где је, да би могао да се издржава, отишао да под своју старост буде професор у рускоме семинару.

Иако су његова национална прошлост, његова спрема и интелигенција отварале свуда врата, честити и скромни Адам Прибићевић није хтео, као толики други звани и незвани, да се користи титулом «националног радника», већ је из велике љубави према својој отаџбини и српском сељаку, отишао на пусто Косово да тамо заоре њиву и живи са сељацима и да оданде брани њихове интересе. Па ипак, трагедија Адама Прибићевића лежи баш у томе. Он се одрекао да буде господин, хтео је да постане сељак, али, и поред све љубави према сељаку, он га није разумео. То доказује његова смрт. Он се са животом растао не као сељак, већ као господин.

Али највећа трагедија јесте Слободана Јовановића. Она не лежи у томе, што је овај «највећи српски интелектуалац» умро у туђини и што је његово име везано за догађај који нам је донео нашу велику националну несрећу, — јер то је општа последица ове несреће; сви смо ми њене жртве и мање више њени узрочници. Трагедија Слободана Јовановића лежи у томе, што све оно, што је Слободана Јовановића начинило једним од највећих српских

синова, нема никакве везе са оним, што је Слободан Јавановић урадио као политичар, управљајући судбином свога народа. Напротив, све оно што је Слободан Јавановић написао као историчар, политички писац и правник, демантује и осуђује оно, што је он урадио као политичар!

Онај који би хтео да пише критику рада Слободана Јавановића као политичара не би имао много да се труди и да изналази разлоге. Сам Слободан Јавановић их је дао у својим списима. Довољно је само прочитати како је он бранио Тајну конвенцију, коју је краљ Милан закључио са Аустријом, тврдећи да Конвенција не само да није претстављала један акт националне издаје, већ нам је помогла да пребродимо један опасан период времена, када смо могли лако проћи трагом Босне, — па у њој наћи одбрану Пакта и осуду 27-ог марта, који је само потврдио претпоставке Слобо-ана Јавановића, шта би нам се могло десити да нисмо примили Конвенцију. Јер ми смо 27-ог марта прошли много горе: ми смо прошли не трагом Босне, већ трагом Пољске.

Довољно је само прочитати све оно што је Слободан Јавановић написао о мешању војске у политику: пронунциамиенто Миливоја Блазнавца 1868; Априлска вечера 1893, коју је извела војска искористивши малолетног краља Александра Обреновића; 29 мај 1903 када је та иста војска убила истог Краља и почела да се меша и у нашу унутрашњу и у нашу спољну политику — «војска заражена политичким духом», како је то лепо Слободан Јавановић дефинисао ово лажно стање демократије и парламентаризма, — па се упитати, како је тај Слободан Јавановић могао да прими власт од војника пучиста, односно да уђе у владу у којој се на челу налази вођа пучиста ђенерал? Ако је веровао да ће он моћи својим великим ауторитетом да их обузда и уразуми, онда се тешко преварио. Нису њега ови безумници, пустолови и неваљалци узели да иду за његовом памећу и знањем, већ зато, што им је било потребно да свој безумни и пустоловни акт покрију његовим именом. То се убрзо показало. Чим је Слободан Јавановић постао претседник владе и покушао да им наређује, они су му одрекли послушност и љубав. Слободан Јавановић је тако доживео да сам види и искуси, и то врло сурово, шта то значи «војска заражена политичким духом». Свакако, цела Каирска афера по своме извођењу пре нас потсећа на Нушићеву комедију — «Пут Јованче Мицића око света», али у овој комици, лежи дубока трагедија, јер она се одиграла у туђини, на запрепашћење и гнушање целог света, онда, када је наш народ поробљен умирао у највећој беди. Енглеска полиција морала је да разјурује ове авантуристе, са којима је Слободан Јавановић, удруживши се, дошао на владу и увео своју земљу у катастрофу, — а о одлукама Сло-

бодана Јовановића као претседника владе, Енглези су још мање хтели да воде рачуна.

Довољно је само имати у виду да је Слободан Јовановић, као што тврди његов најближи сарадник из емиграције Коста Павловић (Трећа књига Војислав Маринковић), саветовао краља Александра уочи 6 јануара 1929 да не укида устав плашећи се, да ће се све рђаво свршити, иако се са Краљем слагао да је опстанак државе доведен у питање, па упитати се, како Слободан Јовановић није видео, да ће акт 27-ог марта, који су извршили на своју руку официри, злоупотребивши Краљево име и државну силу, исто тако рђаво да се сврши? Јер краљ Александар, да би спасао државу, хтео је да повреди само једно формално право — устав, а 27-мо мартовци хтели су не само да повреду формално право, већ и живот народа.

Довољно је, напослетку, прочитати студију Слободана Јовановића о Дантону, у којој је он окривио Дантона за покоље које је извршила улична руља у Паризу септембра 1792, зато што је Дантон у своме говору казао да треба «*застрашити* ројалисте», па се упитати, како је Слободан Јовановић могао да дозволи и одобри једну меру слова «3», која је по тврђењу Слободана Јовановића значила реч «застрашити» и којом се ишло, као што то тврди 27-мо мартовски Гебелс Радоје Кнежевић, «да се утера страх у кости — и памет у главу». Ако су Дантонове речи претстављале и значиле акт «политичког тероризма», шта онда треба рећи за овакву меру, која нема свој основ у закону, а која је постала акт власти наше емигрантске владе, будући да је она прихватила предлог свога министра Драже и саопштила исту меру грађанима? Зар влада сме и може уопште да влада терористичким мерама и то из иностранства, када ни по уставу, ни по закону ни по природи ствари није имала права и могла да врши акте власти? Међутим, Слободан Јовановић не само да је ову меру одобрио, већ је бранио као праведну пред његовом јавношћу. (Изјава у Тајмсу у 1946 години)¹).

1) У питању слова «3» од споредне је важности, да ли је слово «3» требало да означава реч заклати или застрашити. Оно што је ту битно, то је да је слово «3» била једна противуставна, противзаконита мера и то терористичка, са којом је наша емигрантска влада хтела, како каже Р. Кнежевић: «да сатера страх у кости — и памет у главу» грађанима своје земље, онда када се она налазила под влашћу једне туђе завојевачке силе, и када је иста, исто тако, сатеривала страх у кости грађанима окупиране територије; да су на основу ове мере, као што признаје Радоје Кнежевић и као што је признао Дража на своме суђењу, људи убијани. Како су они убијани, да ли метком у теме или потиљак, да ли су добили омчу око врата, или каму под грло, бацани у воду, чак спаљивани — све је то од другостепене важности.

Ето, то су главне противречности између онога што је Слободан Јовановић написао као историчар, политички писац и правник, и онога што је Слободан Јовановић урадио као политичар. Он који је у својим студијама ударао и указивао на противречности и недоследности наших људи у политици, доживео је да направи највећи скок и да сам себе демантује. Па ипак, код других, оне се могу разумети, јер политика је живот, а у животу није ништа вечито. Али, како разумети Слободана Јовановића, који није ушао у политику из некаквог опортунизма или да прави каријеру, већ свакако зато, што је мислио да помогне и спасе свој народ. Целог свога живота Слободан Јовановић је остао слободан. Могу се критиковати његови погледи, може се рећи да је у својим оценама често био личан, да је имао својих симпатија и антипатија, да појединцима није могао да заборави, ако су му се исти замерили (Владан Ђорђевић био му је шеф у Цариграду, а Милутин Гарашанин није хтео да му да стипендију) али нико не може рећи да Слободан Јовановић није био доследан као историк и политички писац у своме ставу. Тек у дубокој његовој старости код њега настаје промена. Он пристаје да уђе у Српски културни клуб као његов претседник, а 27-ог марта улази у једну пучистичку владу. Ми му ипак не замерамо што је ушао у политику. Напротив, Слободан Јовановић требао је и био је дужан, у оваквим моментима да уђе у политику. Наша земља се заиста налазила у тешким моментима, када је требало њени најбољи синови да јој помогну и да је спасу. Оно што ми замерамо Слободану Јовановићу то је што је он највећи наш интелектуалац, пошао сасвим погрешним путем *супротним* од оног којима је ишао као историчар, политички писац и правник. Јер да се Слободан Јовановић појавио фаталног јутра 27-ог марта у улози Слободана Јовановића историчара, политичког писца и правника, а не претседника Српског културног клуба, њему не би било тешко да каже и објасни да се ми налазимо у великој заблуди, ако мислимо да нам опасност долази од Пакта, већ она долази од чињенице што нас је Хитлер држао чврсто у својим канџама и што је могао једним потезом да нас уништи. Напротив, чињеница, да у таквим моментима, Хитлер не само да није хтео да нас уништи, већ се једним међународним актом, признајући нам суверенитет и интегритет, одрекао и самог права на основу кога је дотле против нас водио парницу ревизионизма — указује да је Хитлер имао потребу да ми останемо мирни и да смо ми могли, извршујући лојално ову обавезу тако да «претуримо преко главе један опасан период времена, у коме се наша државна независност дала само тако бранити, ако би била учињена безопасном» за Хитлеров империјализам (Сл. Јовановић о Конвенцији). И ми би је сачу-

вали извршујући лојално ову једину нашу обавезу из Пакта. Али за такав акт није довољно имати само политичку мудрост. Слободан Јовановић, познајући добро нашу историску прошлост, морао је увидети да ово није био први и једини случај, да смо се ми налазили у тако тешким ситуацијама политичке нужде и да смо се ми спасавали не само политичком мудрошћу оних који су управљали судбином народа и који су умели да оцене и пристану на мање зло да би избегли веће зло, већ још више хероизмом и моралном куражи истих, који су себе на првом месту жртвовали до потпуног физичког и моралног уништења.

Пок. Слободан Јовановић у својим многобројним политичким студијама бавио се проблемом политике и морала и покушавао да га реши: како да измири ова два супротна појма и нађе међ њима додирну тачку. По пок. Јовановићу «политика је један посао, један занат, једна вештина; да ту голо поштење није довољно, него се тражи још и знање, искуство, па и нарочити дар ... Политика има своја нарочита правила, своју нарочиту технику, која као свака техника није сама собом ни морална ни неморална («О Тоталитаризму»). Али, политика исто тако има и своју етику, а етика *лежи у личностима оних који спроводе политику и управљају судбином државе и народа*. Јер није иста ствар да ли ће судбином државе и народа управљати, не само спремни и мудри политичари, већ исто тако честити и исправни, који ће бити увек спремни да своје личне интересе подреде и жртвују интересима свога народа, или ће спроводници политике бити неваљалци, непоуздани људи, шићарције и кукавице. То је оно што претставља етичку страну политике и обезбеђује успех. И цела наша историја почевши од Кнеза Мученика, па преко кнегиње Милице, деспота Стевана, Ђурђа Бранковића, Карађорђа, Милоша, Михаила, Јована Ристића, краља Милана, Пашића, краља Петра до краља Александра ишла је овом линијом. Ови спроводници наше народне политике нису је само спроводили мудро и опрезно водећи рачуна да народни интереси не претрпе никакву, или најмању штету, већ су увек своју личност и себе несебично стављали у службу свога народа и његових интереса и први себе жртвовали. Они себе нису сматрали «народним претставницима» и «извршиоцима народне воље», већ браниоцима народних интереса и слугама свога народа. Зато су први претставник ове политике и последњи завршили своје животе херојском и мученичком смрћу. У томе лежи континуитет наше политике у њеној *етичкој* страни, а не у приређивању «другог Косова» и «Трећег српског устанка».

Што се тиче политике као технике, она се мењала према приликама објективним и временима и личностима са којима смо се сукобљавали. Код ове друге, могло је бити грешака, супрот-

ности и контрадикције, али код оне прве није се могло ништа изменити нити правити компромис. Нарочито овакав став био је тежак у случајевима политичке нужде, када се морало пристати на мање зло, да би се избегло веће. Овакав став наш народ не само да није осуђивао, као што се то данас чини и жигоше као акт срамоте и издаје, већ је сматрао као највећи акт моралног хероизма и жртве, који заслужују не земаљско, већ највише — небеско признање!

Онима који се данас бацају блатом на колаборатере и «слуге окупаторове» препоручујемо само да прочитају лепу народну песму из Првог српског устанка — Кнез Иван Кнежевић, па ће видети како је наш народ гледао на «колаборатере и издајнике». 1806 године, турска војска из Босне пошла је да угуши устанак у Србији. Њу води чувени зулумћар Кулин капетан са својим љутим Крајишницима:

Који драгог Бога не познају
Не имају ни вјере ни душе.

А Кулин прети да ће Србе у Босни када се врати из Србије «разредити». Зато

Ришћанске га мајке проклињаху
«Тамо отшо Кулин капетане
Тамо отшо, амо не дошао».

Тако изгледа то зло пред којим се налази наш народ у Семберији. Али, кнез Иван «од Семберја глава», зна врло добро да ту не помаже ни борба, ни бекство, ни клетве, већ да Турке може само тако придобити и умирити, ако им се учини користан. Зато он одлази у турски логор и снабдева Турке са храном, — и успева да задобије поверење Турака.

И тешко се кнеже додворио
За свашта га умолит могаше.

Не само то. Кулин капетан види колико му је кнез Иван користан, па му нуди да се побратиме. Иван на то пристаје, не што му је то драго, јер је за њега Кулин још «нечиста турска рука», већ што зна да ће на тај начин спасти своју кнежину и свој народ од турског зулума. Зато чим се побратимио, он трчи у кнежину и саопштава кметовима:

«Не бојте се ропства од Турака»

Али, ако је кнез Иван успео да спасе своју кнежину од турског зулума, он није могао да спречи Кулина, да чини зулуме у другим српским крајевима. Кулин упада са војском у Мачву, спаљује село Добрич, врши покољ над становништвом и враћа се у логор крај

Дрине са 300 робиња. Кнез Иван долази пред логор,
види да је доведено робље, то га страшно потреса:

Колико је срца милостива
Три пут пада, па он обумире
Гледајући јаде ев од робља
Низ образе грозне сузе лије.

Али он зна да му ту ни плач, ни бол, ни молбе неће
ништа помоћи. Зато улазећи у логор, он се прави као да
га се то ништа не тиче.

Отра сузе, па се силом смеје.

Не само то, већ он Турцима турски Бога назива, чак
се он са њима шали на рачун робља чија га је судбина
тако потресла, па каже:

«Добро ли сте Турци уранили
И добар сте ловак уловили . . .»

А кад дође код Кулина «драгог побратима», ту
настаје врхунац. Он не само да тај акт одобрава, већ
пребацује Кулину, што је без њега у лов ишао, па и
њему није пружио прилику да и он нешто улови. Да је
он тако хтео што да уради, он би позвао Кулина и дао
би му његов део од лова. Турчин, дирнут у сујету, да се
неко може да покаже већи у чињењу зла од њега,
поклања Ивану 30 робињица. Али Ивану то није доста,
он хоће да избави све робље. Зато он нуди Кулину да
откупи све робље и од народа лукавством купи новац и
даје сву своју имовину да би робље од Кулина откупио.

Кроз ову народну песму у борби са злом изражена су
оба става политике: *и технички и етички*. У техничком
ставу, "да би спасао народ од зла, кнез Иван
употребљава сва могућа средства: мићење, удварање,
понижење, сервилност. Он не само да Турцима
«одобрава» зулуме, већ се хвали да би он сам то боље
учинио. Све је управљено једном циљу: да се народ
спасе од зла. Али, што се тиче етичког става — душе, ту
нема компромиса, ту је Иванова душа чиста. Зато наш
народ истиче «колико је срца милостива», зато он све
жртвује и ништа не тражи само да би спасао народ. И
такав акт и није добио земаљско признање, већ
заслужује по схватању нашег народа, највише признање
— небеско.

Благо Иви и Ивиној души
И то Иви нико не припозна
Ни Ивану когоди захвали
А камоли Ивану да плати.
Ивану ће Ристос Господ платит
Када Иван буде на истини».

На жалост, овакво гледање нашег народа на
политику и морал почиње да се гаси, од када су његовом
судбином почели да управ-

љају његови учени синови. Прве генерације наше «отеченствене интелигенције», школоване на западу, доносе у земљу политички рационализам и национални романтизам. Као рационалисти, они верују да се политика може водити на основу чистог апстрактног умовања, по логици идеја, а не на основу стварности и по органској вези чињеница. Као национални романтичари, они имају један мистичан култ наше народне историје и легенде. Зато они не могу да разумеју реализам њихових очева у политици основан на стварности и искуству. За њих је срамота и издаја када виде своје очеве како се удварају Турцима само да би постигли свој циљ.

До првог отвореног судара између ова два става и схватања, између ова два нараштаја—стараца и омладине—долази 1867 године када је кнез Михаило успео да дипломатским путем постигне да турски гарнизони, које је Порта држала у главним градовима Србије, напусте исте. То је онда био један врло велики дипломатски успех, јер све док су Турци имали своје гарнизоне у срцу Србије, ми нисмо могли мислити на некакву борбу за ослобођење и уједињење нашег народа. Схвативши значај овога акта, кнез Михаило је пристао на формални услов, под којим је могао да добије градове, наиме да их прими и чува за рачун Султана и да се на граду, поред српске, вије и турска застава. Али, овакав начин добијања градова није одговарао болесном романтичарском схватању наше либералне омладине. Она у томе види велику националну срамоту и унижење, и зато у Милетићевој «Застави», Владимир Јовановић, отац Слободана Јовановића, пише за кнеза Михаила: «да се спустио до роле Султановог слуге и стражара», што је «нечувено и невиђено у историји поноса и славе народне». Тада је скована она крилатица да је кнез Михаило постао «турски пандур». Формално, Владимир Јовановић био је у праву. Кнез Михаило заиста је пристао чак и да буде «турски пандур» само да би могао обезбедити своје народу услове за даљу борбу и лепшу будућност, — али Владимир Јовановић није био у стању да схвати и осети сву лепоту и величину жртве кнеза Михаила. Пишући доцније историју кнеза Михаила, син Владимира Јовановића признао је, да без овог акта ми не бисмо могли даље водити борбу за наше ослобођење и уједињење, али ипак он није могао и смео да осуди поступак свога оца.

И баш та мисао Владимира Јовановића, да акт оних, који, да би спасли или користили своје народу, спроводећи народну политику, морају да учине нешто, што у својој души не одобравају, — не претставља никакву жртву и акт моралне куражи, већ, напротив, акт националне срамоте и издаје — *та мисао чини идеолошку подлогу 27-ог марта.*

Као што смо напред навели, Слободан Јовановић као историчар, политички писац и правник морао је да зна да Пакт не претставља за нас никакву опасност, већ напротив, пружа нам могућност: «да претуримо преко главе један опасан период времена, у коме се наша државна независност дала тако бранити, ако би била учињена безопасном» ... за Хитлеров империјализам. Али, он је не само био дужан да то каже, већ као кнез Иван од Семберије код Кулина, он је био дужан да код Адолфа Хитлера и спроведе овај акт. Но, нажалост, иако је он све то могао схватити, син Владимира Јовановића није имао куражи да то учини, јер то би значило, као што је кнез Михаило постао «турски паднур», постати «слуга Хитлеров», урадити нешто што је његов отац осудио. Он је хтео да остане и даље слободан, па је то постмгао тиме, што је његов народ постао Хитлерово робље, а сада и Титово.

Да је хтео да буде «Хитлеров слуга» његов народ био би спашен пропасти и био би данас слободан, а он би своју смрт дочекао у својој слободној отаџбини, ожаљен од свог слободног народа, као његов најзаслужнији син. Овако, «наш највећи интелектуалац» дочекао је своју смрт далеко од своје земље у туђини, прогнан од оних, којима је оваквим својим ставом омогућио да поробе његов народ.

У томе лежи трагедија Слободана Јовановића и целог нашег народа.

ТАЈНА КОНВЕНЦИЈА, ТРОЈНИ ПАКТ И СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

16 јуна 1881 кнез Милан Обреновић закључио је са Аустријом. један политички споразум, познат под именом Тајна конвенција.

После окупације Босне и Херцеговине 1878, Аустрија је хтела да обезбеди окупациони режим у тим покрајинама од нашег подривања. Њој је требало неколико година мира у тој земљи. Према томе, главни разлог због кога је Аустрија закључила Тајну конвенцију био је тај, што је желела спречити сваку нашу радњу, која би сметала утврђивању њеног режима у тој земљи. Зато члан 2 Конвенције гласи: «Србија се обавезује, да неће трпети политичке, верске и друге смутње, које би полазећи са њеног земљишта, ишле против Аустроугарске монархије, подразумевајући ту Босну и Новопазарски Санџак».

У накнаду за то, аустроугарска влада узимала је на себе сличну обавезу у погледу Србије и њене династије. Она је даље обећавала, да ће признати нашу краљевину, када се иста буде прогласила и да ће се заузети код Сила, да је и оне признају. Али с тога, што нас је узимала под своју заштиту, она је тражила да има

право надзора над нашом спољном политиком. Члан 4 Конвенције гласио је: «Без претходног споразума с Аустријом, Србија неће преговарати о политичким уговорима, нити такве закључивати с којом страном државом, и неће пустити на своје земљиште страну војску, било редовну, или нередовну у виду добровољаца». Уз овај члан дато је аутентично тумачење овоме члану, на тражење наше владе, да се има тако разумети, да Србија неће закључивати уговоре, који би били противни духу и слову Конвенције. Да ли је пак који уговор у сагласности са Тајном конвенцијом, то је, како изледа, имала да цени сама Србија. Ипак, пре него што је било потписано ово аутентично тумачење Конвенције, кнез Милан, тајно, без знања своје владе, дао је Калају, помоћнику аустриског министра спољних послова, једно писмо у коме је изјављивао, да драге воље, на своју часну реч, и у својству српског Кнеза, он неће закључивати политичке уговоре, без претходног пристанка Аустрије.

Наша публика сазнала је за Конвенцију 12 година доцније, тек 1893. Први утисак био је не може бити гори за краља Милана. «На њега се дигла и ала и врана, тврдећи да се одрекао наших права на Босну и уступио ту земљу Хабзбурзима. Он је био жигосан као највећи издајник у нашој историји после Вука Бранковића» (Сл. Јовановић: «Влада Милана Обреновића»). Ови напади били су нарочито велики и безобзирни, када се угасила династија Обреновића и када су дошли на владу радикали. У тој општој повици, нашао се један куражан човек, скоро једини, да брани краља Милана и Конвенцију. То је био Слободан Јовановић. Он је први пут то учинио 1907, када је објавио своју студију о Милану Пироћанцу, а зтаим 20 година доцније, он је то поновио у својој историји, Влада Милана Обреновића. Ево како Слободан Јовановић брани Тајну конвенцију.

«Осамдесетих година, ми смо имали да бирамо између Тајне конвенције и борбе на живот и смрт с Аустријом. У то време, није било ни једне силе, која би нас хтела бранити од Аустрије. Русија, која нас је бранила 1909 и 1914, била је осамдесетих година мање вољна да се због нас свађа са Аустријом, али што је главно, она није била кадра, у кратком року после турског рата, који ју је исцрпео, да води рат са Аустријом. Ова сила могла је диктирати шта је хтела и ми смо морали примити, ако нисмо хтели проћи трагом Босне. Калај, помоћник министра спољних послова, казао је Чеди Мијатовићу, који је с њиме водио преговоре о Конвенцији, да ће Аустрија, ако не успе да нас привеже, употребити против нас «мере предохране» ... које би у извесним случајевима могле ићи до окупације. Тајна конвенција била је акт политичке нужде; она нам је помогла да претуримо преко главе

један врло опасан период наше историје, у коме се наша државна независност дала само тако бранити, ако би била учињена безопасном за аустриски империјализам.

«Ипак зато, у прекорима које су наши националисти чинили кнезу Милану, било је нечег оправданог. Тајну конвенцију он је потписао без икакве «скривене мисли». Много више него по тексту уговора, он се у дну душе одрекао Босне и то једном за увек. У свакој прилици, он је странцима и нашим људима говормо, да је луд свако онај који на Босну мисли, јер Босна је за нас дефинитивно изгубљена. Из тога разлога, наши националисти нису опростили кнезу Милану Тајну конвенцију, како су на пример опростили Ристићу погодбу од 1878, а радикалима изјаву од 1909. Ристић и радикали покорили су се Аустрији по нужди. Кнез Милан покорио се не само по нужди, него донекле још и из оскудице вере у националну будућност».

Тако Слободан Јовановић брани Тајну конвенцију. У оваквој одбрани Конвенције и осуди краља Милана, он нам је дао и своју филозофију политике и морала. Наиме, када је у питању живот, стање нужде, дозвољено је учинити и оно, што иначе у нашој души не одобравамо, само да би се спасао живот. Да ли се краљ Милан заиста одрекао на дну душе Босне, као што мисли Слободан Јовановић, зато што је у свакој прилици и на сваком месту говорио и странцима и нашим људима, да је свако луд који мисли на Босну, јер је она за нас дефинитивно изгубљена, — нама не изгледа убедљиво. Јер баш за скривену мисао казао је Таљеран: „La parole a été donnée a l'homme pour déguiser sa pensée" (Човеку је дата реч, да сакрије своју мисао).

Упоредимо сада Тајну конвенцију, коју брани Слободан Јовановић, са Пактом због кога је он ушао у владу, да би овај одбио и увукао своју земљу у рат. 1881 године, Србија се налазила сама према Аустрији, али ипак, та Аустрија није била неограничени господар Европе, већ је морала да води рачуна о ставу других европских сила и да има њихов пристанак. 1941, Југославија се налазила сама према Хитлеру и његовом друштву, који је био неограничени господар на европском континенту и кројио карту Европе како је хтео. Војнички, Аустрија је била много јача од Србије и граничила се са њом са севера и запада. 1941, Југославија је била у далеко неповољнијем односу снага, и усто опкољена са свих страна. Аустрија је само претила да ће окупирати Србију. Хитлер је казао да ће уништити и распарчати Југославију. Стање нужде било је дакле далеко теже за Југославију марта 1941, од оног у коме се налазила Србија 1881. Што се тиче наших обавеза према Хитлеру, ми смо били у далеко повољнијем положају, него што смо били код Конвенције.

Као што смо навели, Пакт за нас није стварао скоро никакве обавезе. Он је само констатовао оно, што смо иначе и без Пакта морали чинити према Силама Осовине. Напротив, ми смо њиме стекли једно право око кога смо више од двадесет година водили парницу. Хитлер је не само *одустао* од парнице ревизионизма, већ *се одрекао* и самог права на основу кога је водио парницу. Пакт није угрожавао нашу слободу и вређао нашу част. Конвенцијом, ми смо се одrekli наших најбитнијих и најсветијих интереса — Босне. То је било не само материјално, већ и морално одрицање. По Пакту ми смо остали слободни и господари своје судбине, по Конвенцији ми смо морали да питамо и тражимо одобрење од Аустрије за сваки наш спољнополитички акт као државе. Ако нам је Конвенција пружала магућност да претуримо преко главе један врло опасан период времена, који је трајао скоро 20 година, Пакт нам је помогао исто тако да претуримо преко главе један далеко опаснији период времена, али много краћи, јер је цео свет био свестан да време ради против Хитлера.

Па када је Слободан Јовановић могао да брани Тајну конвенцију, поставља се питање, па зашто је био против Пакта?

Једино је објашњење: зато када је бранио Конвенцију, он је био само Слободан Јовановић правник, историчар и политички писац, а када је био против Пакта, он је био само Слободан Јовановић претседник Српског културног клуба.

Зато, моји критичари не бране Слободана Јовановића од мене, већ бране Слободана Јовановића претседника Српског културног клуба — политичара, од Слободана Јовановића правника, историчара и политичког писца.

ДОКУМЕНТА О 25-ОМ МАРТУ 1941 ГОД.

А. Јавна документа

1. *Протокол о приступању Југославије Тројном пакту* (потписан у Бечу 25 марта 1941)

Владе Немачке, Италије и Јапана, с једне стране, и Југославије, с друге стране, овим изјављују преко својих долепотписаних пуномоћника:

Члан 1. Југославија приступа Тројном пакту, закљученом између Немачке, Италије и Јапана, и потписаном у Берлину 27 септембра 1940.

Члан 2. Уколико се заједничке техничке комисије, предвиђене чланом 4 Тројног пакта, односе на питања која засецају у интересе Југославије, претставници Југославије биће позвани да учествују у већањима тих комисија.

Члан 3. Текст Тројног пакта прикључен је у виду додатка овоме Протоколу.

Овај Протокол састављен је на немачком, италијанском, јапанском и југословенском језику, и сваки од тих текстова важи као оригинал. Он ступа на снагу даном потписа.

2. Тројни пакт

(потписан у Берлину 27 септембра 1940)

Владе Немачке, Италије и Јапана, сматрајући да је предуслов сваког трајног мира да сви народи на свету добију своје право место, одлучили су да се удруже у међусобну сарадњу у својим настојањима у Великој Источној Азији и односним областима Европе, где им је основни циљ да изграде и одрже нов поредак, срачунат на заједнички напредак и благостање заинтересованих народа.

Поред тога, жеља је трију влада да сарадњу прошире и на оне народе у другим сферама света који би били склони дејствовати у њиховом смеру, те да њихове крајње тежње ка светском миру могу тако бити остварене.

Сходно томе, Владе Немачке, Италије, и Јапана сагласиле су се у следећем:

Члан 1. Јапан признаје вођство Немачке и Италије у изграђивању новог поретка у Европи.

Члан 2. Немачка и Италија признају и поштују вођство Јапана у изграђивању новог поретка у Великој Источној Азији.

Члан 3. Немачка, Италија и Јапан сложиле су се да сарађују у својим настојањима по героспоменутих смерницама. Они се усто обавезују да једно другом притекну у помоћ свим политичким, економским и војничким средствима кад једна од трију. Сила саговорница буде нападнута од неке Силе која није уплетена у европском рату или у кинеско-јапанском сукобу.

Члан 4. Ради привођења у дело овога Пакта, заједничке техничке комисије, чије ће чланове именовати односне Владе Немачке, Италије и Јапана, састаће се без одлагања.

Члан 5. Немачка, Италија и Јапан изјављују да горње одредбе ни на који начин не утичу на политички статус који сада постоји између сваке од трију страна саговорница и Совјетске Русије.

Члан 6. Овај Пакт ступиће на снагу чим буде потписан и остаће у важности десет година од дана кад почне важити. Благовремено пре истека тога рока високе стране уговорнице, на тражење ма које од њих, ступиће у преговоре за његово обнављање.

Рађено у три примерка у Берлину, 27 септембра 1940, осамнаесте године фашистичке ере, што одговара 27 дану деветог месеца петнаесте године Совине (тј. владавине Цара Хирохита).

3. Нота Владе Рајха Југословенској влади

(од 25-ог марта 1941)

Екселенцијо,

У име и по налогу немачке Владе част ми је извести Вашу Екселенцију о следећем:

Приликом приступања Југославије Тројном пакту, које приступање се извршило данас, немачка Влада потврђује своју одлуку да свагда поштује сувереност и територијалну целокупност Југославије.

Изволите, итд.

Јоаким фон Рибентроп с. р.

4. Нота Владе Рајха Југословенској влади

(од 25-ог марта 1941)

Екселенцијо,

У вези с дискусијама приликом данашњег приступања Југославије Тројном пакту, част ми је потврдити Вашој Екселенцији, у име Владе Рајха, споразум између Влада Осовинских Сила и Владе Његовог Југословенског Величанства, да за време рата Владе Осовинских Сила неће тражити од Југославије да допусти пролаз или превоз трупа преко југословенске територије.

Изволите, итд.

Јоаким фон Рибентроп с. р.

Б. Тајна документа

5. Нота Владе Рајха Југословенској влади

(од 25-ог марта 1941)

Екселенцијо,

У вези с дискусијама приликом данашњег приступања Југославије Тројном пакту, част ми је потврдити Вашој Екселенцији у име Владе Рајха, споразум постигнут између Влада Осовинских Сила и Владе Његовог Југословенског Величанства о следећем:

С обзиром на војну ситуацију, Немачка и Италија дају југословенској Влади уверење да у њих не постоји намера да траже војну помоћ. Ако југословенска Влада ма кад буде сматрала да је у њеном интересу да узме учешћа у војним операцијама Сила Тројнога пакта, остаје на вољу југословенској Влади да учини потребне војничке договоре са Силама Тројнога пакта.

Молећи вас да се према предњем саопштењу односите као према строго поверљивом, и да га не обзнањујете сем са пристанком Влада Осовинских Сила, остајем итд.

Јоаким фон Рибентроп с. р.

6. Договори о уступању Солуна Југославији

У немачкој Белој књизи стоји забележено на два места да је Солун имао бити прикључен Југославији.

У званичној декларацији Владе Рајха, од 6 априла 1941: «Садржина споразума постигнутих у Бечу гласила је: ... (3) Уверење да ће у оквиру Новог европског поретка Југославија добити излаз на Јеђејско Море, што, по нарочитој жељи југословенске Владе има да обухвати, територијално, југословенски суверенитет над вароши и луком Солун» (стр. 21).

У Меморандуму уз Декларацију Владе Рајха, од 6 априла 1941:

«Према изричној жељи југословенске Владе била су дата уверења да ће, у новом стању ствари у Европи, Југославија добити излаз на Јеђејско Море, и тиме стећи суверенитет над градом и пристаништем Солун».

Примедба: Ова су Документа узета из лондонске «Поруке».

САДРЖАЈ

УВОД	7
Како је дошао на свет 27-ми март. — Диктатура лажи и завера ћутања. — Заблуда о поразу. — Како се подигла Немачка. — Чему ова књига	
I ТРОЈНИ ПАКТ	13
Тежиште наше политичке и војничке ситуације у марту 1941. — Анализа и правно-политичко тумачење Тројног пакта. — Права и обавезе: војничке, политичке и економске. — Да ли је Хитлер имао намеру да нас превари и уништи? — Општа политичка оцена Тројног пакта	
II 27-МИ МАРТ КАО РЕВОЛУЦИЈА.....	25
Да ли је 27-ми март био револуција? Идеали 27-мо мартовске револуције. — Теза професора Кнежевића. — Идеализам револуције: демократски. — Постоји ли интернационални морал, — мишљење Слободана Јовановића. — Историски идеализам: 27-ми март, Косово и 1915; 27-ми март и Црна Рука — аписизам. — Идеолошка оцена 27-ог марта. — До које се границе може ићи у одбрани идеала? — Доктрина еутаназije у политици	
III РЕЗУЛТАТИ 27-ОГ МАРТА.....	47
Материјални и морални пораз. — Символична слика пораза. - Правни и политички положај Југославије после пропасти, правни субјект, политички објект. — Политички банкроти ликвидатори стечајне масе. — Да ли смо спасли част? — Смисао Черчилових речи: «Данас је Југославија нашла своју душу». — Да ли смо спасли СССР? — Мишљење немачких ђенерала. — Стварни резултати овог акта. — Да ли би Совјети капитулирали да је Москва пала? — Праг 15 марта 1939 и 27 март. — Пораз Грчке. — Стварна вредност 27-мо мартовске менице	

IV ОДГОВОР Д-РУ ТОПАЛОВИЋУ.....66

Да ли је 27-ми март био акт унутрашње политике? — Да ли су 27-мо мартовци хтели рат? — Шта би било да смо остали при Пакту? — Да ли је народ био «антихитлеровски расположен»? — Драгиша Цветковић и 27-мо мартовци. — Проблем одговорности за пораз и пропаст.—Да ли бисмо избегли комунизам да смо остали при Пакту? — Југославија и Турска

V ОДГОВОР Г. ВЕЋЕСЛАВУ ВИЛДЕРУ.....85

«Војска заражена политичким духом». — Каирска афера.— «Политика потлачене раје». — «Верна демократији». —Личност Већеслава Вилдера

VI 27-МИ МАРТ И КОСОВО - Одговор д-ру Милану Гавриловићу.....109

Теза д-ра Гавриловића о Косову и 27-мом марту — «новом Косову». — Заблуда д-ра Гавриловића о томе шта је Хитлер тражио од нас. — Шта је значио телеграм д-ра Гавриловића према Пакту? — Да ли је Пакт био «мамац»? — Намера и остварење намере. — Суштина косовске мисли: изгинути да би се победило, или изгинути да би се капитулирало. — Фатализам д-ра Гавриловића — 27-мо мартовска мисао — «маркирање» рата. — У «мишоловки» или у кавезу са тигром. — Где лежи сличност 27-ог марта и Косова?

VII РЕЖИМ МОРАЛНЕ АНАРХИЈЕ - Одговор ппуковнику Кнежевићу.....126

Теза ппуковника Кнежевића о проблему војничке дисциплине. — «Морална анархија». — Ппуковник Кнежевић и режим од 6 јануара. — 27-ми март и 6 јануар. — Како је ппуковник Кнежевић извео војску, а како се сада брани. — Проблем војничке дисциплине. — Проблем заклетве. —Проблем народног суверенитета. — Има ли права «свак» да претставља народ? — 27-ми март «хируршка операција». — Браћа Кнежевићи и демократија. — Личност ппуковника Кнежевића. — Браћа Кнежевићи и кнез Павле

VIII 27-МИ МАРТ, КОМУНИСТИ, НАЦИФАШИСТИ-ТОТАЛИТАРЦИ.....144

Суштина 27-мо мартовске револуције. — Теорија Слободана Јовановића о тоталитаризму. — 27-ми март с обзиром на ову теорију. — Слободан Јовановић и Француска револуција. — Рационалистичко порекло 27-мо мартовске револуције. — Разлика између 27-мо мартоваца и комуниста. — Сан Раскољникова

ПРИЛОЗИ

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ.....156

Смрт Слободана Јовановића и његова трагедија. — Противречност у ставу као политички писац, историчар и правник са ставом као политичар. — Примери: Тајна конвенција и 27-ми март; осуда мешања војске у политику и улазак у пучистичку владу; осуда 6-ог јануара и прихва-тање 27-ог марта; осуда Дантона за реч «заstraшити» и одбрана слова «З». — Проблем политике и морала. — Како наш народ гледа на овај проблем. — У чему лежи континуитет политике по схватању нашег народа. — Пример песме Кнез Иван од Семберија. — Гледање наше интелигенције на морал и политику. — Пример узимања градова: либерална омладина и кнез Михаило. — Зашто Слободан Јовановић није смео да прихвати Пакт

ТАЈНА КОНВЕНЦИЈА, ТРОЈНИ ПАКТ И СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ.....164

Зашто и како је дошло до Тајне конвенције. — Како је Слободан Јовановић бранио Тајну конвенцију. Паралела између Конвенције и Пакта

ДОКУМЕНТА О 25-ОМ МАРТУ 1941 ГОД.....167

А. Ј а в н а д о к у м е н т а : 1. Протокол о приступању Југославије Тројном пакту. — 2. Тројни пакт. — 3. Нота Владе Рајха Југословенској влади. — 4. Нота Владе Рајха Југословенској влади. — 5. Нота Владе Рајха Југословенској влади. — Б. Т а ј н а д о к у м е н т а : 5. Нота Владе Рајха Југословенској влади. — 6. Договори о уступању Солуна Југославији